Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૪ ગ
૨૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

amaj Foundation Che

ain. Gurukul Kangri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર્વંગમ્ય આલેખન

વાર્તાઓમાં, ખાસ કરીને 'મહાન વાર્તા'-માં જે જે વિશાળ લીલાભૂમિ પર રમણ કરતાં પાત્રો ઘટનાઓનું એક કેન્દ્રસ્થ કથા પ્રસંગની ચોયફરતું ગૂંથણ જોઇએ. અનેક તાણાવાણા-ના છૂટકછૂટક ત્રાગોની ગૂંથણી સાથે જોડતો અખંડરૂપી વણાટ જોઇએ . . . આ એક ઊર્મિ-વંત અને આદર્શભક્ત યુવાનના જીવનપ્રવાહ પર પ્રતિબિમ્બિત થએલા છૂટકછૂટક અને પસાર થઇ જતા પ્રસંગોની પરંપરા છે . . . આહીં તો પરોવાએલાં મોતીની માળા છે. માળા તરીકે એ સુંદર છે, પણ એમાં મોતીની સંખ્યા તેમજ જાતો ભરચક હતી તે ઘટાડીને મેં ફક્ત થોડાં પણ શોભીતાં મોતીની મેળવણી કરી છે.

આમાં થએલું આલેખન સર્વગમ્ય છે. સર્વને પ્રતીતિકર છે અને લાક્ષણિક છે. માનવી-ની જીવનલીલાનું નૂતનયુગી સ્વભાવ દૃષ્ટિએ થએલું આ નિરીક્ષણ છે. —ઝ. મેઘાણી

की निशानियां
पन्द्रह दिन से
पास नहीं रख
जिये पुनः आज्ञा

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.
પોસ્ટ બૉક્સ ૬૭૮ · મુંબઈ-૧
પોસ્ટ બૉક્સ [illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः
पुस्तक सं० ६४ग/२६
आगत सं० २५३१०
तिथि० २२ मार्च. २००७
गुरुकुल पुस्तकालय काँगड़ी.

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીડેલાં દ્વાર

ઝવેરચંદ મેઘાણી

CHECKED 1973
Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૯૩૯
બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૪૩
ત્રીજી આવૃત્તિ : ૧૯૪૬

કિંમત
૩-૦-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ભીમરાજ બીલ્ડિંગ : કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ ૨
ફરનાન્ડિઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અ ર્પ ણ

ગૂજરાતના યૌવનને અથાક પુરુષાર્થ વડે
શોધી શોધી સંભાળપૂર્વક ઘડી રહેલા
માનવતાના સાચા શિલ્પી શ્રી રવિશંકર રાવળને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજી આવૃત્તિ વેળા

'બીડેલાં દ્વાર' ત્રીજી આવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરે છે એ ગુજરાતી વાચક આલમનો મારી કૃતિઓ પ્રતિનો અનુરાગ બતાવે છે. ગુજરાત તરફથી સતત મળતા રહેલાં આ પ્રોત્સાહને મને હમેશાં ગતિમાન અને સ્ફૂર્તિમાન રાખ્યો છે.

આ કૃતિનો વિગતવાર પરિચય મેં 'અનુવચન' નામથી છેડે આપ્યો છે. તે તો વાચકો આ પુસ્તક વાંચી ગયા પછી જ જુએ એમ ઇચ્છું છું.

અમદાવાદ, }
૧૯૪૬ }

ઝ. મે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી આવૃત્તિ વેળાએ

લગ્નભેટ તરીકે આ પુસ્તક વપરાય છે એ મેં જોયું છે. જિન્સી તેમજ સંસારી જીવન–સમસ્યાઓને ગૌરવસ્થાને મૂકવા મથતી આ સાચી બનેલી દંપતી–કથા બીજી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે એ મારા હર્ષની વાત છે.

ફૂલછાબ કાર્યાલય : રાણપુર
તા. ૧૯–૭–'૪૩
આષાઢી વદ બીજ : '૯૯

ઝવેરચંદ મેઘાણી

એ મથાળું શાને ?

'બીડેલાં દ્વાર' એ મથાળા નીચે આ વારતા પાંચેક વર્ષ પર 'જન્મભૂમિ'માં માંડી હતી : એ મથાળા પાછળ ભાવ એવો હતો કે સંવનન, ગર્ભાધાન અને પ્રજનનની ક્રિયાઓનાં જ્ઞાન–દ્વાર લજ્જાને કારણે આપણા નવપરિણિત યુવાનોની આંખો સામે બિડાઈ રહેલાં પડ્યાં છે. વારતાનો ઉત્તરખંડ તો તે પછી લખાયો, અને તેને પણ 'બીડેલાં દ્વાર'નું જ મથાળું આપ્યું–એક દૃષ્ટિએ એ પણ સુસંગત છે; કેમકે પાછલાં પ્રકરણો પણ સંસારી જ્ઞાનનાં કેટલાંક બીડેલાં દ્વારને જ ખોલનારાં બને છે.

૨૨–૭–'૩૯

ઝવેરચંદ મેઘાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીડેલાં દ્વાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રમ

ખંડ પહેલો	પૃષ્ઠ	ખંડ બીજો	પૃષ્ઠ
કડી પહેલી	૯	૧ દુનિયાની સલાહ	૯૨
,, બીજી	૧૫	૨ ભૂખ્યું પેટ	૧૦૨
,, ત્રીજી	૧૭	૩ 'કાંઈક વ્યવહારુ!'	૧૧૨
,, ચોથી	૨૦	૪ પ્રતિભાના સોદા	૧૨૧
,, પાંચમી	૨૫	૫ મિસ મૃણાલિની	૧૩૩
,, છઠ્ઠી	૨૮	૬ નટીનું રમકડું	૧૪૫
,, સાતમી	૩૩	૭ સંસારની અખોલમાં	૧૫૫
,, આઠમી	૩૭	૮ સનાતન પ્રશ્ન	૧૬૯
,, નવમી	૪૦	૯ જીવવાનું પ્રયોજન	૧૭૬
,, દસમી	૪૪	૧૦ બે પરોણા	૧૮૪
,, અગિયારમી	૪૭	૧૧ મીનાક્ષી	૧૯૧
,, બારમી	૫૦	૧૨ છબીલભાઈ	૨૦૦
,, તેરમી	૫૫	૧૩ સખી સાંપડી	૨૧૨
,, ચૌદમી	૫૮	૧૪ મિશનરીની ધગશ	૨૧૮
,, પંદરમી	૬૯	૧૫ 'એ મને ગમે છે'	૨૨૪
,, સોળમી	૭૫	૧૬ પાપછૂટી વાત	૨૩૦
,, સત્તરમી	૮૧	૧૭ નવી સમસ્યા	૨૩૭
,, અઢારમી	૮૬	૧૮ મુક્તિનો નિર્ણય	૨૪૩
		૧૯ લગ્નસંબંધના મૂળમાં	૨૫૦
		૨૦ નવી જંજીરો	૨૫૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી પહેલી

અજિત જ્યારે હોટેલના દ્વારમાં દાખલ થયો ત્યારે એની ઇચ્છા હતી, કે છેવાડાની કોઈ એકાંતવાળી બેઠક શોધીને આરામથી ખાઈશ; પરંતુ ૨૮ કલાકની ક્ષુધાએ એના પગને આગળ વધવા આપ્યા નહિ. તમ્મરે ઘેરાયલી એની આંખો એટલું પણ ન જોઈ શકી, કે પોતે વચલા ખંડની કોઈ ખાલી ખુરસીમાં બેસવાને બદલે બીજા બેઠેલા આદમીના ખોળામાં જઈ પડેલ છે.

એને કોઈ ઢીંચેલો માતેલો સમજીને એ ખુરસીના આસનધારીએ બાજુની ખાલી બેઠક ઉપર ધકાવી દીધો.

'પીધેલો છે પીધેલો !' એવા થોડાક સંજ્ઞા–સંદેશા એ હોટેલના રસોયા, પિરસણીયા અને દરવાન ભૈયા સુધી પહોંચી ગયા; પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓ વધુ તમાશો નિહાળી શકે તે પહેલાં તો અજિત પાછો સ્વસ્થ બનીને બેસી ગયો હતો, ને પોતાને ધકાવનાર પુરુષની ચહા ઢોળાયા બદલ 'માફ કરજો ભાઈ!' એવા ચોખ્ખા બોલ બોલતો હતો.

સામેના ટેબલ ઉપર બન્ને હાથની કોણીઓ ટેકવીને એણે પોતાની આંખોને હથેળીઓમાં દબાવી દીધી.

બીજી કશી ચેષ્ટા કે દારૂની દુર્ગંધ માલૂમ ન પડવાથી, એકઠા થઈ ગયેલા હોટેલવાળાને એક પ્રકારની નિરાશા આવી ગઈ. બે ત્રણ જણાઓએ આ મામલાને આમ નિર્માલ્ય રીતે ખતમ થઈ જતો જોઈ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા, કે 'હારેલો સટોડીઓ લાગે છે.'

કશો ખુલાસો કરવા જેટલી તાકાત અજિતમાં રહી નહોતી. થોડી વારે તમ્મર ઊતર્યાં બાદ એણે પોતાની સન્મુખ નજર ચોડી, આઘેના (અ) નંબરના ખંડમાં એક ડુંગરા જેવી ફાંદના ભાર તળે ચંપાઈને પડેલો કોઈ મારવાડી વ્યાપારી આઇસ્ક્રીમની ગુલાબી રકાબી પોતાના મોંમાં ઠાલવી રહ્યો હતો; અને એ થીજેલી મલાઈમાંથી ઓગળતા દૂધના રેગાડા એની દાઢી ઉપરથી, પસીનાની ધારોમાં સંગમ કરીને છાતી પર ઊતરતા હતા.

એ જોતાં જ અજિત મનમાં મનમાં બબડી ઊઠયો :

'આ પૃથ્વી પર અકેક સેકન્ડે આવા બબ્બેનો જન્મ થાય છે. વાહ કરામત! દાક્તરે સાચું કહ્યું. સાચું કહ્યું.'

એના ફફડતા હોઠ તરફ એ ઓરડાના ચહા પીનારાઓ તાકી રહ્યા હતા. કોઈ કહેતું હતું, 'બેટાનું ફટકી ગયું લાગે છે.' અજિતની આંખો તો પેલા પાંચમણીઆ મારવાડી તરફ જ હતી, પોતે બબડતો હતો : 'અકેક સેકન્ડે બબ્બેનો જન્મ! હા-હા-હા-હા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછું હસવું થીજી જતું હતું, ને એની બંને ભમ્મરો ખેંચાઈ ને અરસ્પરસ અડકી જતી હતી. મનમાં ને મનમાં એ બબડયો :

'છતાં, છતાં ઓ બેવકૂફ ! તને કશી જ ગમ છે ખરી, કે તને એકને પ્રસવતાં પ્રસવતાં તારી માને શી શી યાતનાઓ વેઠવી પડી હતી ? તને એ ચમત્કારના ય ચમત્કારની કશી જ કિંમત છે તારા આંકફરકના બજારમાં ? જગતની એક જનેતા તારે સારુ જીવન–મરણનાં બે કડાંએ બાંધેલ હીંડોળે ફંગોળાઈ રહી હતી તારા જન્મકાળે, તેની ખબર રહી છે તને ? તું અત્યારે પડયો પડયો મીઠાઈ ઉડાવે છે, પણ તને શું ભાન છે, કે તારું આ જગત પરનું આગમન જગતની એક સ્ત્રીને માટે કેવું ભયંકર થઈ પડયું હતું ?'

માનવીને હૈયે રમે છે તેટલી બધી જ વાતો જો હોઠે આવતી હોત તો દરરોજનાં બસો પાંચસો ખૂનો એકકેક શહેરમાં ઉજવાતાં હોત.

આમ બબડાટ કરતા યુવાન અજિતની દૃષ્ટિ કોઈ લપાઈને બેઠેલ વરુની તીણી ખૂની નજર શી ફરતી ફરતી એ હોટેલને દરવાજે ઊભીને કરગરતી, પોતાનું કંગાલ કલેવર ઝુલાવીને પીઠ પરની ખોઈમાં રડતા બાળને નીંદરમાં નાખવા મથતી એક લગભગ વસ્ત્રહીન ભિખારણ પર ઠેરાઈ; ને એના ફફડતા હોઠ જો કોઈ મૂંગો–બહેરો જોઈ જાય, તો સત્વર કળી કાઢે, કે એના અંતરમાં શા શા બબડાટ ચાલતા હતા. (છૂપી પોલીસમાં મૂંગા–ટુકડી વસાવવાનું હજુ કેમ કોઈને નહિ સૂઝયું હોય !)

ભિખારણને સંબોધીને અજિત જાણે પૂછતો હતો, કે ઓ સ્ત્રી ! તું શું છે તેની તને ખબર શાની હોય ? તું કેવી નિગૂઢ વિશ્વનિયતિની સાથે મરણના જંગો ઝૂઝી રહી છે ! તારી અંદર કેવું સામર્થ્ય વસે છે ! એક નાના પરમાણુંમાંથી નવીન માનવી સર્જવાની એ તારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શક્તિ : યુગયુગાન્તરો સુધી આ દુનિયા બસ ચાલ્યા જ કરે, સંસાર-સિંધુનો જનપ્રવાહ કાળકાળાન્તરને આરે આરે અનવરત વહેતો જ રહે, તેવું પરમ નિર્માણ સાધવાની તારી એ ગુપ્ત ચેતના છે. તારા આ હાડકાંના માળખામાં પોતાની કામક્ષુધા ઠાલવનારો કોઈક ગંજેડી ભંગેડી બાવો–સાધુ તારામાં રમણ કરતી એ ચેતનાને ક્યાંથી પામી શક્યો હોય ? કોને ગરજ પડી છે ? '

આ બધા પ્રલાપો કેવળ હોઠને જ ફફડાવતા નહોતા, પણ અજિતના ગળાને ય જરી જરી બોલાવતા હતા. એનો ચહેરો પણ ભેગો હાવભાવ પૂરતો હતો.

ચહા પીનારાઓ અકેકેક બીજો ' કપ ' મંગાવીને આ દૃશ્ય નિહાળવા સારુ સ્થિરતા પકડી બેઠા હતા. એકે કહ્યું :

' કોઈક દુખિયારો લાગે છે. કશુંક કહેવા મથે છે, પણ કહી શકતો નથી. '

અજિતે અસ્પષ્ટ અને ત્રૂટક અવાજે નિજ મનને સંભળાવ્યું—

' સાચે જ મારે ઘણું કહેવાનું છે. પ્રસૂતિની વેદના મારે પ્રત્યેક કાનમાં જઈને વર્ણવવી છે. પરંતુ માતા છોકરું જણે એની વાતનો ઉચ્ચાર કરવામાં ય આજ અસભ્યતા મનાય છે. માનવી જેવા માનવીનો જગત–પ્રવેશ, એની પ્રગટ વાત સંભળાવવા–સાંભળવામાં શરમ આડે આવે છે. એ વાતોને વાણીમાં મૂકવા જતાં ઉપર શિષ્ટતાના ને અસ્પષ્ટતાના સુનેરી ગાભા વીંટવા પડે છે. એ પૃચ્છાના પ્રતિબંધે જગતની લાખો જુવાન માતાઓના ભોગ લીધા છે. નાનો ભાઈ ક્યાંથી આવ્યો, એવું પૂછનાર બાર વર્ષની બહેનને માબાપ ' ભગવાન નાખી ગયા, ' ' વાડચમાંથી જડયો ' એવા ઉડાઉ ઉત્તરોથી ઠગે છે. જુવાન દીકરાને ચારસો ગાઉ દૂર રાખીને એના આપ્તજનો વહુની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુવાવડ સારે છે. હા ! હા ! જગતનો એક મહાપ્રશ્ન, વિજ્ઞાનનું એક પરમ રહસ્ય, ફિલસૂફીની એક ઉત્કૃષ્ટ નિગૂઢતા, એને સમજવી–સમજાવવી એ આજ અશ્લિલતામાં ખપે છે. એના અજ્ઞાનના ખપ્પરમાં બલિદાન ચડતી માતાઓ 'ઈશ્વરની મરજી' હોય તો જ ઊગરે છે, બાકી તો એની દરેક સગર્ભાવસ્થા એને ફાંસીની સજારૂપ જ લેખવામાં આવે છે. માટે જ પિયર પ્રસવ કરવા જતી પુત્રવધુના અંગ પરથી સાસુજી તલેતલ સોનું ઉતારી લે છે!'

આવા કટ્ટર વિચારોથી વલોવાઈ રહેલા અજિતે જાણ્યે અજાણ્યે પણ હાથની મૂઠીઓ વાળી. પાસે બેઠેલાઓએ ફક્ત એટલો જ પ્રલાપ સાંભળ્યો, કે 'આજે નહિ–એક દિવસ : એક દિવસ : કોઈક દિવસ.'

'ક્યાંક માર ખાઈને આવ્યો લાગે છે.' એક ચહા પીનારાએ અન્યની સામે આંખમિચકારો કર્યો.

અજિતનો આત્મા બોલતો હતો, કે આજે ભલે નહિ; પણ એક દિવસ દુનિયાને ભાન થશે, એક દિવસ જગતને વિચાર આવશે, કે માતૃત્વ એટલે પ્રકૃતિનું કેવું મહિમાવંત દાન છે ને એને કેવા જતનથી રાખવું ઘટે છે. આજે જગતને જો જાણ હોત, તો તો પછી માનવજાતિની યંત્રણાઓ ને વેદનાઓના વિષકટોરા મૂંગી મૂંગી પી રહેલી જે માતાઓ, તે આજ પુરુષોના કબાટની ઢીંગલીઓ કે ખાણો–સડકોની ને મિલો–કારખાનાંની ગુલામડીઓ હોત શાની ? જગત પર માનવની જિંદગી એટલી સસ્તી શી રીતે હોત ?

અજિતના એ વિચારવહેનમાં કોઈ મોટો જુવાળ આવ્યો હોય, તેવાં બૅન્ડ પડઘમનાં રણવાજિંત્રો રસ્તા પરથી ગાજી ઊઠયાં. એ ધ્વનિને તાલ દેતા ચારસો પાંચસો માનવપગલાંની કૂચકદમ એને કાને પડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪ : બીડેલાં દ્વાર

કોઈએ આવીને ખબર આપ્યા. કે નં. ૧૧ની પલટનને લઈ જાય છે–સરહદ પરનો દંગો શમાવી દેવા.

એ સાંકળના અંકોડા અજિતની વિચારકડી સાથે પરોવાઈ ગયા: આ દરેક સિપાહીને જણવા સારુ અકેકેક માતાએ દારુણ ચીસો પાડી હશે–મારી પત્નીએ આજ પ્રભાતે મને સંભળાવી હતી તેના જેવી જ. સામે લડનાર સૈન્યનો પ્રત્યેક સૈનિક પણ એક એક માનું કલેવર ચીરી ચીરી બહાર આવ્યો હશે. એ તમામને લાલ, પીળા ને વાદળી રણસ્વાંગો સજાવી, રાઈફલો અને મશીનગનો ઝલાવી, શિસ્ત અને નિમકહલાલીને નામે, દેશ અને ધણીને નામે પરસ્પર જલ્લાદગીરી કરવા લઈ જવા, એ શું જેવું તેવું પાતક છે!

રણવાદ્યોના ધ્વનિ ચાલ્યા ગયા. ચહા પી પીને સાથીઓ પણ ઊઠી ગયા, હોટલના છોકરાએ આવીને પૂછ્યું:

'માસ્તર, તમારે કંઈ ખાવુંપીવું હોય તો બોલો. અહીં અમસ્થા બેસવાનું નથી.'

તમાચા જેવા આ શબ્દોએ અજિતને ભાન કરાવ્યું, કે પોતે ત્યાં અઠ્ઠાવીસ કલાકની ક્ષુધા ઓલવવા આવ્યો છે. મનન–ચિંતન કરવા માટેની એ જગ્યા નથી. એણે પૂરી, શાક, દાળ ને ભાતની વરધી આપી. ખાતાં ખાતાં એની યાદદાસ્ત પોતાના ભૂતકાળના એક પછી એક પડદાને ઊંચકતી ઊંચકતી અતીતમાં ડોકિયું કરવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી બીજી

આજે બે કલાક ઉપર–પ્રસૂતિગૃહમાં પોતે પોતાની પત્ની પ્રભાની સુવાવડ દીઠી છે. અત્યારે તો એ શાંતિમાં સૂતી છે, પણ એક પહોર પહેલાં એ કયા નરકનો વાસ ભોગવી રહી હતી? ગઈ આખી રાત પ્રભાને કેવા કાળરાક્ષસની સાથે બાથંબાથાં સંગ્રામ કરવો પડેલો! એની માના કહેવાને વશ બની જો મેં એને પિયરમાં પ્રસૂતિ કરવા મોકલી હોત, તો અત્યારે પ્રભા હયાત હોત કે નહિ? જીવતા રહેવું ન રહેવું એ જુદી વાત છે, ત્યાં યે સરખી સંભાળ લેવાઈ હોત તો ત્યાં પણ એને કસોટીમાંથી પાર કરી શકાઈ હોત; પરંતુ હું આ દૃશ્યોને જોઈ સાક્ષી ન જ થઈ શક્યો હોત ને! અને નજરે જોયા વિના તુચ્છ, બિભત્સ, અશ્લિલ કે અસભ્ય કોઈ પરિહાસનો જ પ્રસંગ ગણી બેઠો હોત ને?

આઠ મહિના પહેલાં જ શું મને મારા સ્નેહીઓ આ ગર્ભાધાનની ઠઠ્ઠામશ્કરી કરીને રંજન નહોતા કરાવતા? મેં કોઈ વીરતા કરી નાખી હોય તેમ સાબાશી દઈ દઈ સ્નેહીઓ મહેફિલ માગતા હતા; અને પ્રભાના વધી ગયેલા પેટની પણ હાંસી ઉડાવતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે દિવસોએ અજિતને યાદ આવી એનાં નેત્રોને સજળ કરી મૂક્યાં. અજિત એક લેખક હતો, અને પોતે કવિ પણ હતો, એવી એને ભ્રમણા પણ થઈ હતી. (તે કારણે એણે ઝુલફાં પણ વધારેલાં.) જગતમાં માનવી માનવી વચ્ચેની વિષમતાની દીવાલોને ભેદી નાખવા માટે કલમની સુરંગો પર સુરંગો ચલાવવા એનો પુણ્યપ્રકોપ સળગતો હતો.

જેને 'મૌલિક' શબ્દે ઓળખવામાં આવે છે, એવી કૈંક કવિતાની હસ્તપ્રતો અને સામાજિક અત્યાચારોની નવલોના થોકડા બાંધીને એ પ્રકાશકો પાસે આંટા મારતો હતો, વિદ્વાનો એની 'મૌલિક વિચારણા તથા સંકલના અને પાત્રાલેખન તથા વસ્તુગૂંથણી' વગેરે ઉપર ફિદાગીરી દાખવતા; પરંતુ આજનો સમાજ આવા નગ્ન વિચારોને સાંખી નહિ શકે, પરિણામે ખપત નહિ થાય એવો જવાબ અજિતના કાનમાં ફુંકાતો. પરબીડિયાં બગલમાં નાખીને અજિત પાછો ફરતો.

માબાપ મરી ગયાં હતાં. સાસુ–સસરાની સંમતિ વિરુદ્ધ તેઓની સુંદર કન્યાને,–કોઈ અમીર–ઘર શોભાવવા સર્જાએલી પ્રભાને અજિત પોતાની કાવ્યરચનાનાં કારણે વશ કરી છાનોમાનો પરણી બેઠો હતો; એટલે પ્રભાનાં માવતર જમાઈ ઉપર દાંત કચકચાવતાં હતાં.

'મૌલિક રચનાઓ'ના વેચાણમાંથી કો' જાદુઈ ખજાનો હાથ લાગવાની આશાએ જે વેળા અજિત પોતાની અંધારી ઓરડીમાં દિવસો પછી દિવસો ધકેલ્યે જતો હતો. ચહા પીવાના જે બે જ કપ રહ્યા હતા તેમાં પણ છેલ્લી તરડ પડી ચૂકી હતી, પ્રભાનાં છેલ્લાં બે છાયલ ધોવાઈ ધોવાઈને કુણાશ પકડી ઝીણાં બનવાની સાથે જીર્ણ પણ બની ગયાં હતાં, અરીસામાં પડેલી ચિરાડને 'જોયું પ્રભા, આપણા ઘરમાં બે અરીસા બની ગયા' એવું સુંવાળું હાસ્ય કરીને અજિત નભાવતો હતો, તે અરસામાં એક વાર એણે પ્રભાનું મોં અત્યંત ચિંતાતુર દીઠું. પૂછ્યું: 'કંઈ માંદી છે તું ? કંઈ બેચેની ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી ત્રીજી

પ્રભા તે વખતે નિરુત્તર રહેલી.

પછી તો કંઈ કંઈ વીનવણાંને અંતે એણે કબૂલ કર્યું. 'હું આ મહિને કોરે બેઠી નથી. દિવસો પૂરા થઈ ગયા.'

અંતર પર પડેલી ઊંડી ચિંતાની વાદળીને ખેસવવા પ્રયત્ન કરતો અજિત આશ્વાસન દેવા લાગેલો: 'કંઈ નહિ, એ તો અકસ્માત હશે. અગાઉ પણ મહિના ખાલી ગયા હતા ને?'

બીજો મહિનો પણ હાથતાળી દઈને હસતો હસતો, જાણે કે ઉગારની વાટ જોઈને ઊભેલી પ્રભાને ઊંડા ગર્તમાં ધકેલતો રવાના થયો. એમ એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણે દિવસો ચોર–ડાકુઓની પેઠે સરકી ગયા. પ્રભાના અંતરમાં ભયનું કોઈ વરુ જાણે ભરાઈ બેઠું. પ્રભા દોડી હતી દાક્તરની પાસે.

મૌલિક કૃતિઓ ઉપર મદાર બાંધીને બેઠેલો અજિત પોતાના કંગાલ ઘરમાં એક કુટુંબીની કાળરૂપ વૃદ્ધિ થવાની ચિંતાએ વાળ પીંખતો હતો. દાક્તરે તો કહ્યું હતું, કે ગર્ભાધાનને અટકાવી શકાય છે. ઘણા એ ઇલાજો સેવે છે; પણ કોણ જાણે શા કારણે અજિતનું કલેજું એવા ઉપચારની સામે બળવો કરી ઊઠયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી હાલતમાં બાળક કેમ સાચવી શકાય ? હજી તો બાપડી નિશાળિયા જેવી પ્રભા સંતાનના ઉછેરમાં શું સમજી શકશે ?

તે વખતે બારણું ઊઘડયું અને પ્રભાના ચહેરા ઉપર અજિતે પોતાના ભાગ્ય–લેખ વાંચ્યા. અબોલ પ્રભા અંદર આવીને પથારી પર ઢગલો થઈ પડી.

'કાં ? શું કર્યું !' અજિતે પૂછ્યું.

'આપણી બીક સાચી ઠરી.'

'શું બોલ્યા દાક્તર ?'

'કે બે'ન, તારી શરીરસંપત્તિ બહુ જ ફક્કડ છે ને ખૂબ નિરોગી છે. તને નમણું બાળક સાંપડશે.'

જીવન–સંગ્રામનું કઠોર સત્ય એ વેળાએ અજિતની સન્મુખ પૃથ્વી ફાડીને ભભૂકેલા કોઈ જ્વાલામુખી જેવું હાજર થઈ ગયું.

આ વિપત્તિની સરખામણીમાં તો આજ લગીનાં અન્ય સંકટો સાથેનો મુકાબલો છોકરાંની રમતો સમાન ભાસ્યો. બન્નેએ એકબીજાની આંખોમાં ભયની ભૂતાવળો નિહાળી.

પ્રભાનો ચહેરો કોઈ અચાનક શોષાઈ ગયેલ મહાસાગરના અતલ અંધારા ગર્ત જેવો બની ગયો. એના ગાલની સુરખી ઊડી ગઈ. રૂની પૂણીઓ જેવા હોઠે એને એક બે કલાકમાં તો ઘરડી ડોશી કરી મૂકી. જીવનનું, યૌવનસુખનું સ્વપ્ન ભાંગી ગયા પછીની જાગૃતિ–વેદના બન્નેને દિગ્મૂઢ બનાવી રહી.

આટલી બધી ઝડપે, આટલું ઓચિંતાનું એ ત્રણ માસનું દાંપત્ય–પંખી પાંખો પસારી ઊડી ગયું. એના ફફડાટ સુદ્ધાં ન સંભળાયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અજિત ! વહાલા !' ઊંડે સ્વરે પ્રભાએ કહ્યુ઼ં: 'આ તો સત્યાનાશ થશે આપણું.'

'સાચે જ.' અજિત ભાવિના કૂપમાં દૃષ્ટિ લંબાવતો હતો.

'ના, ના, તે પહેલાં તો હું મારા જ જીવનનો અંત આણીશ. તમને હું એ સત્યાનાશના દરિયામાં નથી ખેંચી જવા માગતી.'

અજિતની જીભ અવાચક રહી.

'સાંભળો અજિત, એક જ વાત વિચારવાની રહે છે. હવે મારે ગર્ભનો નિકાલ જ કરવો જોઈએ.'

'નિકાલ ! શી રીતે ?'

'એ હું નથી જાણતી, પણ સ્ત્રીઓ અનેક વાર એ કરે છે.'

'મેં પણ એ વાત સાંભળી છે, પણ એ તો બહુ ભયંકર પ્રયોગ છે ને ?'

'છો રહ્યો ભયંકર. મને એની પરવા નથી.'

'પ્રભા, એવા અડબૂત ઇલાજમાં ઊતરવા કરતાં દાક્તર કને જ કાં ન જઈએ ?'

'દાક્તર કને ? ના રે, ના. એને પૂછવામાં હવે કશો જ સાર નહિ કાઢીએ.'

'કેમ નહિ ?'

'કેમકે એને—એને આ સત્યાનાશી વાતની ગમ નથી. એ તો એ બાબતની વિટંબનાનો વિચાર જ કરી શકતા નથી. એને તો છોકરાં ગમે છે. એનો એ ધંધો છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી ચોથી

બંનેએ ચર્ચા કરી લીધી; પણ અજિતે તો તે છતાં ય દાક્તરને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજું કંઈ નહિ તો પોતાનાં હૈયાંની વરાળ ઠાલવવા સારુ પણ જવું છે; કારણ કે અજિતને એનું અઢી વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય વ્રત તોડાવીને આ વિનાશી પંથ પર મૂકનાર જ દાક્તર હતા.

અજિતે યાદ કર્યું: મૈત્રીને ખાતર, વિદ્યાપ્રાપ્તિને ખાતર અમે બન્નેએ લગ્ન કરેલાં. ભાઈ–બ્હેનની માફક રહ્યાં હતાં. કિલ્લોલ કરતાં હતાં. એ સંગીત શીખતી ને હું કાવ્યો રચતો. એ મારાં કાવ્યો સાંભળતી ને મને પ્રેરણાઓ આપતી. મારું દેવીપદ દિપાવતી. એમાં એક દિવસ ઓચિંતાનો એવો યોગ બની ગયો, કે બેઠાડુ જીવનને કારણે બાદી–અદહજમીથી પીડાતો હું મારા વડીલ મુરબ્બી પ્રતાપરાય દાક્તરની કને દવા લેવા ગયો હતો. વિદાય લેતાં લેતાં પ્રતાપરાય કાકાએ જરા રમૂજમાં પૂછેલું, કે 'કાં શું કરે છે, તારી પ્રભા? કેમ દેખાતી નથી? તબિયત તો સારી છે ને? કે છોકરાંને નવરાવવા–ધોવરાવવામાંથી જ નવરી થતી નથી?'

'છોકરાં!' અજિતથી આશ્ચર્યમાં ને આશ્ચર્યમાં બોલાઈ ગયેલું; 'છોકરાં વળી કેવાં?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6૪ग/26

'કેમ રે બેવકૂફ? શૃંગી ઋષિનો અવતાર લાગે છે! છોકરાં કેવાં!!'

'પણ-પણ પ્રતાપરાય કાકા, અમારે છોકરાં ન હોય.'

'કેમ? નિયમન કરો છો?'

'ના-ના-અમે એ રીતે રહેતાં જ નથી.'

'અરે મૂરખા!' કાકા તાકી રહેલા: 'ત્યારે કેવી રીતે રહો છો? આમ પાછો આવ. બેસ, અલ્યા, હું અત્યાર સુધી તો હસતો હતો, પણ હવે seriously-ગંભીરપણે પૂછું છું: બોલ કઈ રીતે રહો છો?'

'ભાઈ-બહેનની રીતે.'

'ગધેડા, ત્યારે પરણ્યાં શા માટે?

'અભ્યાસ કરવા માટે.'

'દરેક વિદ્યાનો: મુખ્યત્વે સંગીતનો.'

'ને ક્યાં સુધી એમ ચલાવે રાખવું છે?'

'ઘણાં વર્ષો સુધી, કંઈક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લઈએ, કંઈક રળીએ ત્યાં સુધી.'

સાંભળીને ડૉ. પ્રતાપ કાકા તો શ્વાસ જ લઈ ગયેલા. બોલેલા, 'હવે મને કશી જ અજાયબી નથી, કે તારી હોજરી કેમ આવી થઈ ગઈ છે.'

'શું-શું કહો છો, પ્રતાપ કાકા?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કંઈ નહિ.' દાક્તરે એ મુદ્દા પરથી સરી જઈને પૂછ્યું: 'તને કંઈ ભાન છે ગદ્ધા, કે તું પ્રભાની શી દશા કરી રહ્યો છે?'

'કેમ વારુ?'

'તું એની આખી જિંદગીનો ભુક્કો કરી રહ્યો છે–પ્રથમ પહેલાં તો એના શરીરનો.'

'પણ એમ કેમ બને, દાક્તર કાકા? એ તો સંપૂર્ણ સુખી છે. અમે બન્ને સંયુક્ત મક્કમતાથી આ માર્ગે ચાલ્યાં છીએ.'

'કપાળ તારું! ત્યારે તો તારા પર એને હેત જ નથી, ખરું?'

'છે, છે; પણ એ રીતનું નહિ.'

'શા પરથી જાણી શક્યો તું?' કાકા હસ્યા.

'પ્રભાના પોતાના જ કહેવા પરથી.'

'એ...મ? એને તારા પર આ કારણે હેત ન હોય, સુખ ન હોય, તો શું તું એમ ધારે છે, કે પ્રભા તને સાચી વાત કહી દેશે?'

'કેમ નહિ કહે?'

'દીકરા! તે કરતાં તો એ મરવું વધુ પસંદ કરશે.'

અજિત તો ઠરી જ રહ્યો.

દાક્તર કાકા બોલ્યા: 'જો સાંભળ, સ્ત્રી–સ્વભાવનો મારો અભ્યાસ તને કહું. મને પરણ્યાં આજ ત્રીસ વર્ષ થયાં; ને અમે સાચેસાચ પરણ્યાં જ છીએ; કેમકે મારે પાંચ સંતાનો છે, પણ આ ત્રીસ વર્ષોમાં એક પણ વખત મારી પત્નીએ સામેથી ચાલીને મને એની વાસના વ્યક્ત કરી નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિત જાણે કોઈ ગુપ્ત વિદ્યાના પોપડા પછી પોપડા ઉકેલી રહ્યો હતો.

દાક્તર કાકાએ એને હજુ વધુ ઊંડાણે લીધો :

'બેભાન ! તારે મન પ્રેમનું તત્ત્વ તુચ્છ છે; કેમકે તારે પુસ્તકોનાં થોથાં છે, કવિતા છે; અને 'કેરીઅર' ઘડવાનો તનમનાટ છે: એટલે તું એમ માની લે છે, કે પ્રભાએ પણ તારી જ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને પોતાની કરી લેવી ! એણે તારી જ નકલ–તારી જ નાની આવૃત્તિ બનવું ? તું એને તારી એરણ ઉપર તારે હથોડે ટીપીને તારી મુરાદોને બંધબેસતો ઘાટ ઘડવા બેઠો છે ? એ સ્ત્રી છે, : એનો પરમ જીવનરસ પ્રેમ છે : પ્રેમને સારુ તો સ્ત્રીનું નિર્માણ છે: તેને બદલે તું એને 'મિત્ર' બનાવી રહ્યો છે. તું એનું જીવતર રોળી રહ્યો છે. એને સંતાનની ભૂખ લાગી હશે. એ તૃપ્તિનું ટાણું અત્યારે જ છે. પછી એ કાળ, એ ઋતુ ચાલી જશે; ને તું એને અત્યારે બાલકની અવેજીમાં સંગીત અને તત્ત્વજ્ઞાન આપવા બેઠો છે, ડાહ્યા !'

'પણ કાકા, એને તો કશું નથી જોઈતું.'

એને શું જોઈએ છે તે આત્મભાન ઉપર જ તું ચાંપીને ચડી બેઠો છે. એની સ્વતંત્ર ઇચ્છા ઉપર જ તો તેં તારાં ચોપડાંનો ગાંસડો લાદેલ છે. તારી ડંફાસભરી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ગાઈ ગાઈ તેં એની જીભમાંથી 'હા' ખેંચી છે. એના ઊંડા પ્રાણમાં પડેલો અવાજ તું કઢાવી તો જો ! ખબર પડશે.'

'પણ દાક્તર, એ જરીકે રુંધાયેલી નથી. એ તદ્દન મુક્ત મનથી આવું જીવન ગાળે છે.'

'કેમ ? એ 'નર્વસ' નથી ? કોઈ કોઈ વાર ઉદાસ નથી રહેતી ? નથી ચિડાતી ? તને ચુંબન કરવાનો ઉમળકો નથી દેખાડતી ? તું એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારા બાહુપાશમાં પકડી રાખે છે, ત્યારે શું એના ચિદાત્માને સુખની લહેરમા નથી ભાળતો ?'

અજિતની જીભ ઊપડતી નહોતી.

કાકાએ ઉમેર્યું : 'છોકરી બિચારી તારા પર પ્રેમ ઢોળવા તલખતી હોવી જોઈએ. તને એ વાત સમજવાની અક્કલ નથી.'

'પણ–પણ–બાળકો થાય, તો અમારી શી ગતિ ? મારી કને પૈસા નથી.'

'તો પછી બાળકો બિલકુલ ઉત્પન્ન કરવાં જ નહિ.'

'તે શી રીતે ?'

'એ બોતડ ! એ પણ ખબર નથી ?' એમ કહી દાક્તર કાકાએ અજિતને વિગતવાર આખું પ્રકરણ સમજાવ્યું. અનેક પદ્ધતિઓથી વાકેફ કર્યો. બાવીસ વર્ષના અજિતની આંખો તે દિવસ પહેલી જ વાર ઊઘડેલી; ને જ્યારે એણે વિદાય લીધી ત્યારે ડૉ. પ્રતાપરાયે એની પીઠ પર થાપો મારીને એટલું જ કહેલું, કે 'જા, બેવકૂફ, ઘેર જા, તારી સ્ત્રીની પાસે જા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી પાંચમી

એ આખા વાર્તાલાપે તે દિવસે અજિતના સૂતેલા પ્રાણને કેવો જાગ્રત કરી મૂક્યો હતો! તે દિવસ સુધી પોતે પ્રભાને એક પૂજાની પ્રતિમા, એક આરસની પૂતળી, એક દેવપુષ્પની કળી ગણતો હતો. એ સૌંદર્યને રોળવામાં કોઈ ઘોર પાતક રહ્યું હોય તેવો ભાવ પોતાના ભક્તહૃદયમાં પોતે ધરી રહ્યો હતો. એવા યત્નો કરી કરી એ લાલસાને અળગી રાખતો હતો. દેહના ઉશ્કેરાટને એણે કોઈ ધાર્મિક અપરાધ ઠરાવ્યો હતો. પ્રભા પોતાની પત્ની છે, પોતાના જીવનવૃક્ષને રોપવાનો ક્યારો છે, અમૃતનો કટોરો છે, એવા વિચારોને એણે અંતઃકરણની બહાર ધકાવી ધકાવી લગભગ મરણશરણ કર્યા હતા.

પરંતુ દાક્તરની દલીલોએ એના દિલનાં એ કૃત્રિમ બંધનોને ભાંગીતોડી ધરતી પર ઢાળી દીધાં. એની નસોમાંથી પુરુષાતને છલંગ મારી. એની રક્તકણીઓમાં દીપકો ચેતાયા. એને સ્મરણ થયું એ નાનકડી ઓરડીમાં જીવાતા જીવનના ઝીણા ઝીણા, રજેરજ વિગતવાર પ્રસંગોનું. પ્રભા શું મારાં ચુંબનોને, મારાં આલિંગનોને નહોતી ચાહતી? શું એ વધુ આક્રમણની પ્યાસી નહોતી દેખાતી? અને ઝકડાવા માટે ઉત્સુક બનેલાં એનાં ગાત્રો શું મારા ખોળામાં નહોતાં ઢળી પડતાં?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને પછી અતૃપ્ત રહેવાથી છેક ઢીલાં, હતાશ, ઉદાસ બની નિરંતર વ્યગ્રતા નહોતાં બતાવ્યા કરતાં ?

ઓ પ્રભુ! પ્રભાને મારી પંડિતાઈના બીબામાં ઢાળીને કૃત્રિમ ઘાટ આપવાના આંધળા યત્નમાં આ નિત્યનાં નિરીક્ષણો હું ખરેખર જ ચૂકયો હતો. એના તલસાટોની અણછીપી આગના ભડકાઓને મેં મારી મૂઢ દૃષ્ટિએ સુવર્ણરંગી આનંદો જ સમજી લીધા હતા. મેં એની સ્વાભાવિક દેહોર્મિઓના છુંદનને 'સબ્લીમેશન ઓફ ઇમ્પલ્સીઝ' જેવા ગોખેલા વાકયોથી ઓળખાવી, એને પણ એ ગોખણપટ્ટી કરાવી હતી–બ્રહ્મરસ, અધ્યાત્મ–પ્રેમ, પરમ તૃપ્તિ વગેરે શબ્દોની.

પછી અજિતે ઘેર આવીને પ્રભાના દેહપ્રાણમાં પોતાના જીવનને કેવી રીતે ઠાલવી નાખ્યું હતું : પછી 'પ્રભા ! મારી પ્રભા !' પોકારતો એનો પ્રાણ એ સહચરીના દેહ–મરોડમાં શાં શાં સૌંદર્ય વાંચતો, પ્રત્યેક ચેષ્ટામાં કેવાં નવીન સૂચનો સમજતો, એના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં કોઈ અવર્ણનીય પરાગ સૂંઘતો, એનાં કમ્પો–પ્રકમ્પોમાં મીઠી રાગિણીઓના ઝંકાર સાંભળતો એક પ્રકારની સમાધિમાં લહેરીઆં ખાતો હતો તે પણ અજિતને અત્યારે સાંભરી આવ્યું.

'તું મારી ! મારી ! મારી !' એ હતા અજિતના જીવનધ્વનિઃ 'હું તારી : તું ચાહે તે કરી નાખ આ જીવનને ! હું તારી ! ઓ પ્રેમ ! હું ચગદાઈને નિષ્પ્રાણ બની જવા માટે પણ તારી !' એ હતા પ્રભાના કંઠના વીણા–સ્વરો. કંઈક દુર્ગ જેવું, એ બે વચ્ચેથી, તે દિવસ ભેદાઈ ગયેલું ભાસેલું.

અગાઉના કૃત્રિમ ભાવોના વરખો ચઢાવેલી 'દેવી' મટીને પ્રભા 'મારી ! મારી ! મારી !' બની જઈ, પોતાની દેહપાંદડીઓને ઢાળી દઈ તે દિવસે અજિતના ખોળામાં અર્ધનિમિલિત નયને પોઢી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને કેવી એકાએક એ આત્મસમર્પણની સુખ–સમાધિમાં કોઈ ભાવિ ભયનો ઓળો પડતો દેખતાંની વાર જ પ્રભાને ઠેલતો, ધ્રુજારી અનુભવતો પોતે ચોંકી ઊઠયો હતો.

'શું થયું વહાલા ?' પ્રભાએ પૂછેલું.

'કંઈ નહિ, એ તો મને એક ભયનો વિચાર આવી ગયો હતો.'

'શાનો ભય ?'

'હું કદાચ છેક સંસારી બની જઈશ એ વાતનો.'

આજે શું એ ભય સાચો ઠરવાનાં ચિહ્નો મારા જીવન–વ્યોમમાં જણાય છે ? દાક્તરે શું તે દિવસે મને ફસાવ્યો હતો ? દાક્તર કાકાની કને જઈને હું મારા આજના અંતઃતાપનો ઊકળતો ચરુ ખાલી કરી આવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી છઠ્ઠી

ડૉ. પ્રતાપ કાકાની કને ગયો. પોતાની 'મૌલિક રચનાઓ'નું મૂલ આંકવા જગત જ્યાં સુધી તૈયાર નથી ત્યાં સુધી સંતતિને પોતે કયા ગજવામાં સાચવશે વગેરે વગેરે ચિંતાઓ વ્યક્ત કરી. અને ગર્ભનો નિકાલ કરી નાખવા વિષે સલાહ પૂછી.

પ્રતાપ કાકાએ પોતાની આંખોની અંગાર–અણીઓ અજિત તરફ તાકી. પૂછ્યું : 'તું અને પ્રભા શું એબોર્શન–(ગર્ભપાત) કરવાના મનસૂબા ગોઠવો છો ?'

'મને–મને બરાબર ખબર નથી.' અજિત થોથરાયો. 'એબો-ર્શન' શબ્દ અતિ અસભ્ય લાગ્યો.

'પ્રભાના મનોભાવ મને એવા જણાયા.' ડૉ. પ્રતાપે કહ્યું : 'પણ હું તને ચેતાવું છું અજિતડા, કે એ પગલું તને એવા તો સત્યાનાશમાં ઉતારશે, કે તું જીવનભર એના જખમને ભૂલી નહી શકે. તું તારી પ્રભાને ખોઈ બેસીશ. એ ભયંકર ઉપચાર પછી ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રી હતી તેવી રહી શકી છે, ફરી વાર કદાચ ગર્ભધારણને માટે તું એને કાયમની નકામી બનાવી બેસીશ; ને એ રીતે એનો અવતાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અગાડી મૂકીશ. વળી તારે એને કોઈક બદમાશના પંજામાં મૂકવી પડશે; ને તું જાણે છે, કે ગર્ભપાત તો ફોજદારી ગુનો છે?'

'હા.'

'સરકારનો જ નહિ, પણ ઈશ્વરનો પણ ગુનો છે. આપણા આ યુગનું એ ઘોર પાપ છે. એણે આપણી ભૂમિને રૌરવ નરક બનાવી મૂકી છે.'

ચૂપકીદીનો એક આંતરો પડ્યો.

'પણ પ્રભાને પોતાને આમાં શો વાંધો છે? ડૉ૦ પ્રતાપે પૂછ્યું.

'એ-એ હજુ નાની છે.'

'નોન્સેન્સ. એ ઓગણીસ વર્ષની તો થઈ છે. નહિ! અને એના શરીરની સંપત્તિ તો હાલ છે તેવી સુંદર કદી જ નહોતી, કદી જ નહિ હોય.'

'પણ એનો માનસિક વિકાસ હજુ ઘણો અધૂરો છે.'

'તો તો એને દુનિયામાં બીજું કશું પણ ન આપી શકે તેવો માનસિક વિકાસ માતૃત્વ આપશે; અને એટલું જોતો નથી તું, કે એને બાળક જોઈએ છે?'

'એને જોઈએ છે?' અજિત ચમકયો.

'હા, હા, બેશક એ માગી રહી છે. તારા પરના હેતમાં એ ડૂબાડૂબ છે. એ પ્રીતિનું પકવ ફૂલ પ્રભા માગી રહી છે. કેમ ન માગે?'

'ઓ ડૉકટર કાકા, હું તમને શી રીતે સમજાવું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારે કશું જ બીજું સમજવાની જરૂર નથી. મારી કને અનેક સગર્ભાઓ આવે છે, સહુ પોતપોતાની ખાસ મુસીબત રજૂ કરે છે. કોઈને ગરીબી નડે છે. કોઈને સામાજિક ફરજોમાં વિક્ષેપ પડે છે તો કોઈને પોતાની કલાસાહિત્યની કામગરીમાં નડતર થાય છે. કોઈને વળી ધાર્મિક કર્તવ્યોની તો કોઈને પરમાર્થ સેવાની આડે આવે છે આ સંતતિ–સાલ ! સહુને એવાં એવાં નિમિત્તે ગર્ભપાત કરાવવા છે. અંતરની વેદનાએ વલોવાતાં તેઓ મને મોંમાગી રકમો આપવા તૈયાર થાય છે, ને હું ધારું તો દસ દસ મિનિટે રૂપિયાની કોથળીઓ ભરી શકું; પરંતુ મારે અંતરાત્મા જેવી એક ચીજ હજુ છે, ભાઈ ! માટે જા, અને આ બધું ભૂસું ભેજામાંથી ફગાવી નાખ.'

મનમાં બબડતો અજિત દાકતર કાકાની પાસેથી છેલ્લો ધક્કો ખાઈને નીકળી પડયો.

એ બબડાટ હતા 'બાળક' વિશેના, બસ બાળકો એ તો દાકતરોના લાભની વાત છે. આખા જગતનો એ જ ધંધો થઈ પડયો છે. લોકો લગ્ન કરે છે–બાળક મેળવવા માટે; બસ આંહી પૃથ્વી પર અવતાર ધરે છે જ જાણે સંતાન સારુ, બાકીનું બધું કેમ જાણે ધાંધલ જ હોય ! આજકાલ લોકોને જીવવાનું નિમિત્ત માત્ર બાળક છે. બાળકનાં રૂપલાવણ્ય પ્રભુતાભર્યાં : બાળકનાં હૈયાં નિર્દોષ : બાળકની આંખો પવિત્ર : બાળક તો ઈશ્વરી ભેટ, સ્વર્ગનો પરાગ, જગતનું પુષ્પઃ બાળકો જેમ વધુ તેમ જગત પર હાસ્યકલ્લોલની છોળો વધારે : આવી આવી ઘેલછાએ અત્યારે સારા વિશ્વને આવરી લીધેલ છે !

સ્ત્રીઓને પણ જાણે કે સંતતિ નિપજાવવાનો જ ધંધો; કવિતા કે સંગીતનું જ્ઞાન લેવાનો નહિ ! શરૂશરૂમાં નારાજી બતાવે, પણ પછી તો એમ જ માની બેસે, કે કુદરતના સંકેત પાસે આપણું શાણપણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શા ખપનું ? ઇશ્વરથી વધુ ડાહ્યલા થનારાં આપણે કોણ ? બાળકોથી સ્ત્રીઓના જીવનની અપૂર્ણતા પુરાય; ને તેઓનાં જ્ઞાનતંતુઓ શાંતિ પામે. બાળકો મળ્યાં એટલે આ શૂન્ય જગતમાં તેઓને કશુંક ચિત્ત ઠેરવવાનું સાંપડયું, આ ખારા ઊંડા સાગરમાં કોઈ કિનારો હાથ લાગ્યો. હીસ્ટીરિયા, ચીડિયાપણું અને વાતવાતમાં ઉશ્કેરાટમાંથી બચાયું !

આવી આપદાઓને હૃદયમાં ફેરવતો ફેરવતો અજિત દાકતર કનેથી ચાલ્યો જતો હતો ને એને પ્રતીતિ થઈ રહી હતી, કે પોતાના મનોરથો, યોજનાઓ, પેરવીઓ ચાહે તે હોય, પોતે તો કુદરતની આંધળી જનન-લીલાનું જ રમકડું હતો. પોતાની તમામ યોજનાઓની સંગાથે એ આજ પ્રકૃતિની જ પરમ યોજનાના મહાધોધમાં તણાયે ચાલ્યો હતો.

બાર મહિના ઉપર જ અજિત એક કુમળો જુવાન હતો. ચિંતાવિમુક્ત, સંતોષી અને પોતાની કલાના સ્વપ્નમાં લપેટાયેલો હતો: આજ એ વિવાહિત પતિ હતો ને એના બરડા ઉપર પિતાપદનો મણીકો લટકતો હતો. આવું ટીખળ, આવો તમાશો પોતાના ઉપર ખેલાવાનો છે એવું કોઈએ એને એક વર્ષ પર કહ્યું હોત તો એ અટ્ટહાસ્ય કરત; પણ આજ એણે જોયું, કે પ્રકૃતિના ફાંસલામાં એ આબાદ આવી ગયો છે.

પોતાનાં સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવા સારુ પોતે અને પ્રભાએ કેવા કેવા ગંભીર નિશ્ચયો ને પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યાં હતાં ને કેવી બારીકાઈથી અમુક પ્રકારનું જીવન જીવવાની પાર વિનાની ગડમથલ કરી મૂકી હતી; તે સર્વ ભુક્કેભુક્કા થઈ ને આજે કયાંય ઊડી ગયું, કુદરતે પોતાના જુગાન્તર જૂના જનન-નાટકના પ્રત્યેક પ્રવેશની અંદર બેઉને રમાડવાની રચેલી બાજી કેવી આબાદ ખેલાઈ ગઈ હતી. એ બધો ભૂતકાળ યાદ કરતાં અજિતથી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ હસી જવાયું. ઊકળતા અંતઃકરણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એક કલાકાર તરીકે એણે કુદરતની આ અજોડ કરામતશક્તિ ને કસબનવેશી ઉપર સાચા હૃદયનું આફ્રીન વરસાવ્યું. વાહ રે, કલાવિધાત્રી ! તારું કલાવિધાન અજોડ છે.

'આ તો હજુ પહેલું જ જવનિકા–છેદન છે, બચ્ચા !' પ્રકૃતિના નાટ્યાલયમાંથી એને અવાજ સંભળાયો; 'હજુ તો મારો સૂત્રધાર ઈશ્વરસ્તુતિ ગાય છે. હજુ તો મારે કૈક પાઠ પહેરવા બાકી છે. અત્યારથી આટલો આકુળવ્યાકુળ કાં થાય છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી સાતમી

આજિત આ આર્તનાદને મીઠાશથી સાંભળી રહ્યો; અને પોતાની બાજી સાધવા માટે પ્રકૃતિ કેવી વિરાટ ઉડાઉગીરી આચરી રહી છે તે નિહાળી રહ્યો. એકાદ માછલું જન્માવવાને કાજે કુદરત એના ખજાનામાંથી એક કરોડ ઈંડાં વેડફે છે. માંસના એક લોંદા જેટલું માનવબાળ ઘડવા સારુ થઈને કુદરત એક કરોડ ઊર્મિઓને વેરણછેરણ કરે છે! શી શી કવિતાઓ રચાવી છે કુદરતે એ અકેકેક ઊર્મિને જાગ્રત કરવા સારુ! શાં શાં ગીતો ગાયાં છે એણે એ લીલામાં બબ્બે બેવકૂફોને લપટાવવા માટે? યુગલોની વાટમાં એણે ગુલાબો વેર્યાં, પ્રેમીઓના કંઠમાં એણે મધુના કુંભો ઢાલવ્યા, કાનમાં હરેક જાતનાં વાદ્યો ગોઠવ્યાં, પછી એની આંખે પાટા લપેટી અને ડંખ મારી જડભરત બનાવી ઘેનઘેઘૂર આંખે ને લથડતે પગલે એનાં મુકદ્દરને મુકામે ધકેલી દીધાં.

અરે, મારાં પોતાનાં કલાસાહિત્ય, મારી વિદ્વતા અને મારી બુદ્ધિપ્રતિભા, કે જેને મેં મારાં રક્ષકો માનેલાં, તે પોતે જ પ્રકૃતિની કપટજાળના તાંતણા બની ગયા; કેમકે એ મારું કવચ–સૌંદર્ય જ મારા પ્રત્યે પ્રભાનું ખેંચાણ કરાવનારું થઈ પડયું. મોરનો પિંચ્છ-કલાપ, કબૂતરની સળગતી ડોક, કૂકડાની મુગટ–કલગી, અને પતંગિ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાના પાંખ-દુપટ્ટા, એ તમામની પેઠે મારાં સ્વપ્ન, મારાં બુદ્ધિતેજ, અને મારા ભવ્ય મનોરથો જ કેવળ નર-માદાનું બંધબેસતું યુગલ ઊભું કરવામાં સાધનરૂપ બની ગયાં. હું બીજું કશું જ નહોતો; હતો એક માનવ-મોરલો ને પ્રભા હતી પ્રકૃતિના અનંતાનંત માદા-સમૂહ માંહેલી એક માનવ-ઢેલડી. મારો પિચ્છ-વીંજણો પસારીને હું ઉન્નત ગઈને થોડી વાર જગત સન્મુખ ગર્વથી નાચવા ગયો. વિશ્વ મારી સામે હસ્યું. એણે મને એક મુગ્ધ મયુરી મેળવી આપી !

હા-હા-હા-હા ! અજિત ખડખડાટ હસી પડયો.

એને સ્મરણ થતું હતું એ દિવસોનું : જ્યારે એ જનસમૂહથી ત્રાસીને નાસતા એકાન્તવાસી અજિતને પોતાની નવતર કાવ્ય-કૃતિ સારુ શ્રોતા તરીકે પ્રભા સાંપડી હતી. આબુ પર પોતે જ્યાં રહેતો તે જ સ્થળ નજીક આ કન્યાને લઈ એનાં પિતામાતા હવા ખાવા આવ્યાં હતાં; અને ત્યાં રહેનારા સર્વને મન પુસ્તક-કીડો, વેદિયો, એકલસુરો ને અણઘડ ભાસતો અજિત પ્રભાના યૌવનમુગ્ધ હૃદયને આકર્ષી લઈ પોતાના કાવ્યમાં પોતે સીંચેલી સ્નેહોર્મિઓનાં દર્શન કરાવી શકયો હતો. માન્યું હતું, તે દિવસ કે પ્રભા ખેંચાતી આવે છે પોતાના આરાધ્ય વિષય ઉપર, એટલે કે પોતે સમાજને સળગાવી મૂકવાના જે નવતર વિચારોનું આલેખન કરી રહ્યો હતો તેના ઉપર. પરંતુ એને આજે જાણ થઈ, કે નવ મહિનાના બ્રહ્મચર્ય-ગાળામાં જે પ્રભા પોતાની કાવ્ય-કૃતિઓ પર મંત્રમુગ્ધ બની હતી, છતાં પાણીમાં પડેલ તેલ-બિન્દુ શી અળગી ને અળગી જ રહી હતી, તે જ પ્રભા આજે આમ જીવનમાં એકરસ બની ગઈ છે—પાણીમાં મિસરીની પૂતળી ઓગળે, તેમ દ્રવીભૂત બની ગઈ છે. તેનું કારણ જુદું જ બન્યું છે.

એ કારણ બન્નેનું એક જીવન-ધ્યેય નથી. સંસારની નવરચનાના કોઈ આદર્શનું સેવન પણ નથી: એ કારણ તો પડયું છે પેલી રાત્રિની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંદર, જે રાત્રિએ દાક્તરનો દોર્યો અજિત પ્રભાના દેહમાં નિજ દેહનો વિલય કરી બેઠો હતો. સુખમય આક્રમણની એ ઠગારી રાત!

ત્યારે તો આખરે, કુદરતે બીજી બધી તદબીરોને કેવળ ધતિંગ પુરવાર કરીને કેવળ ઊર્મિઓની તૃપ્તિની જ સાર્થકતા સાધી? જન-નની લિપ્સાને જ સાચા સહજીવનની કડી બનાવી!

ને હવે હું!–મારી ગતિ પણ શું પેલા જંતુસૃષ્ટિના નરો જેવી થવાની? મધપૂડાની અંદર કુદરતે જે નિર્માણ નર–માખોનું ઠરાવ્યું છે તે જ શું મારું થવાનું? પલકની સુખસમાધિ દેનાર મિથુનની સમાપ્તિ બાદ શું એ માખાઓએ માદાઓના ડંખો ખાઈ, ચિરાઈ, ઠોલાઈ, કેવળ એક ફોતરું બનીને જ નીચે પટકાવાનું છે?

એક વધુ વિચાર–ચમકારો: અને અજિતને સૂઝ પડી, કે ના, ના, આ માનવ–મધપૂડાને વિષે તો નરને કેવળ બીજ રોપનાર બન્યે જ છુટકારો નથી મળવાનો; એને તો જીવન–વિગ્રહના શ્રમમાં પણ સાથી બની સંસાર પોષવાનો છે. પોતાની "મૌલિક કૃતિઓ"નાં મૂલ જગત જ્યાં સુધી ન મૂલવે ત્યાં સુધી એણે સતત એક લેખક–સંચો બની જઈ ખપત પામે તેવાં વેચાઉ ચોપડાં ઘસડયા જ કરવાનાં છે. પત્રકારો સુપરદ કરે તેવી સારી–નરસી ચોપડીઓનાં પાનાં વાંચી વાંચી અવલોકનો લખ્યા જ કરવાનાં છે. તે વગર ઓરડીનું ભાડું ચૂકવાશે નહિ: ને સગર્ભા પ્રભાને લઈ ફૂટ–પાથ (પગથી) પર રાત સૂવાશે નહિ.

ચમત્કાર તો એ હતો, કે આ કુદરતના ફાંસલા વણાયેલ હતા પ્રેમ અને મૃદુતાના વાણાતાણામાંથી; ને એના સાંધા થયા હતા પોતાના હૃદય–તાંતણાની જોડે. પોતે એ તારનું છેદન કરી શકે તેમ નહોતો. સ્ત્રી અને બાળકને પોતાની મહાસિદ્ધિઓને ખાતર પણ ત્યજી શકાય તેવી એની તાકાત નહોતી. એ તાંતણા છેદાતાંની વાર જ પોતે કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૬ : ભીડેલાં દ્વાર

અકથ્ય વેદના–ખાઈમાં ગબડી પડે તેવું હતું. પ્રભા તો પોતે જ સામેથી ચાલીને મરવા–ખતમ થઈ જવા તત્પર હતી અજિતને ઉગા-રવાને કારણે; અને કુદરત સમજી હતી, કે એટલે જ અજિત એવડા આત્મબળ થકી પ્રભાને બચાવી લેવા મથશે !–પ્રભા જેમ જેમ એને કહેશે, કે તમારા ઉદ્ધાર ખાતર તમે મને ફગાવી દો, તેમ તેમ તો ઊલટાનો એ પ્રભાની છાતીએ ચંપાતો જશે. અંત એ આવશે, કે એ પ્રકૃતિની લીલાના સાફલ્યને કારણે અજિત પોતાની તમામ જગપરિવર્તક તેજસ્વિતાને, મહાકાંક્ષાને, મનોરથને કરમાવી હવામાં ફૂંકી દેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી આઠમી

એકવીસ વર્ષના દૂધમલ યુવાને પોતાની સન્મુખ આ જોયું સત્ય જીવન : એ જુવાનના ચહેરા પરથી કલ્પના–શૌર્યનું તમામ લોહીમાંસ ખસી ગયું. કંકાલની ખોપરી નજરે પડી. પોતે હસી પડયો પોતાની જ બેવકૂફી ઉપર. પોતે અરજી દઈ કેદી થનારો હતો. કેદખાને જ ઠીક હતો. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાને પંથે એ પકડાયો હતો ને એ જ પંથે એ ખતમ થવાનો હતો.

શહેરમાં અજિતની ઓળખાણવાળાં અનેક જૂજવાં જૂજવાં કુટુંબો હતાં. એ સહુ ઘરોની અનુભવી સ્ત્રીઓએ પ્રભાની અત્યારની અવસ્થામાં રસ લેવા માંડયો. સહુએ આ અજ્ઞાન છોકરીને પોતાના વિશ્વાસમાં લીધી. અત્યારની અવસ્થામાં સંતાન જણવું એ તો એક વિનાશી આફત જ થશે, એ ખ્યાલ પ્રભાના મનમાં એટલો તો જોરથી ઠસ્યો હતો, કે પ્રભાની તમામ ગુપ્ત પૂછપરછનું નિશાન એક જ હતું: બાળકથી પોતાનો બચાવ કરી લેવાનું.

અનેક સ્ત્રીઓએ એ સૂરમાં પોતાના સૂર પૂર્યા : મધ્યમ વર્ગના બૈરાંને જિંદગીનાં અરધોઅરધ (જો પૂરાં ૮૦ વર્ષ જીવે તો) કે પોણા ભાગના કાળ સુધી વર્ષોવર્ષ એકેક સુવાવડ ભોગવવા લખેલા ભાગ્યલેખે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હજારો બૈરાંનું જીવતર કેવું કટુ કરી મૂકેલ છે તેનો એકરાર સાંભળવા ઇચ્છનારે પ્રભા જોડેની તે બાઈઓની રહસ્ય–ગોષ્ઠિ સાંભળવી જોઈએ.

'વરસના આઠ મહિના સુધી બાઈ, કદરૂપું ભૂંડું ભૂંડણ જેવું શરીર લઈને બહાર નીકળતાં ત્રાસ છૂટે છે. પાણી ભરવા, બેસવા, ઊઠવા કે સભા–સંમેલનોમાં જઈએ તો લાજી મરીએ છીએ.'

'અરે બેન ! રૂપ અને નમણાઈ ચાલ્યાં જાય, એટલે ઘરના ભાયડાઓને ગમીએ નહિ. પાસે જઈને ઊભાં રહીએ એટલે મોં બગાડે ! કેમ જાણે આપણે કંઈ ગુનો કર્યો હોય !'

'ને એ રૂડારૂપાળા ફૂલફટાકિયા બનીને ગમે ત્યાં આથડયા કરે ! એને કંઈ કોઈ વાતનો કંટાળો કે નિર્મોહ થોડો થાય છે !'

'ટૂંકી આવકમાં ઇસ્પિતાલોનું ખરચ ઉપાડી શકે નહિ, એટલે આપણને ધકેલે દેશમાં–કાં સાસુ પાસે ને કાં મા પાસે, બાપુ ! મોત સામે જ ઊભું હોય તેવી દશાઃ ધણીને દીકરો કે દીકરી જોતાં હોયઃ તેથી ઊલટું જન્મે એટલે અપરાધ પણ આપણોઃ છોકરાંનાં મળમૂતર ધોવાં, ઉજાગરા ખેંચવા, માંદગી વેઠવી, બધું ભોગવવું આપણે. પાછા સાજાં–તાજાં થઈને જઈએ ત્યારે જ ભાવ પુછાય. રાતમાં જરાક પારણાની દોરી હલાવવી પડે તો કહેશે ઉજાગરા થાય છે ! પૂરાં પેટ ભરવાનાં કે અંગ ઢાંકવાનાં સાંસાં : શો દોયલો આપણો સંસાર છે, બે'ન !'

'અરે પેલો એક ગાવા આવેલો તે લટકાંમટકાં કરીને ગાતો હતો 'હાલાંવાલાં'નું ગીત. સહુ પુરુષોની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. મને તો ચડતી'તી દાઝ : પીટયાઓ એવા ગાણાં ગાઈગાઈ ને જ આપણને ભાન ભુલાવે છે.'

'પણ કરીએ શું ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બીજું શું ? પુરુષોને જાણ જ ન થાય તે રીતે પહેલા બેત્રણ માસમાં જ નિકાલ કરી નાખીએ.'

'પણ શી રીતે ?'

'અરે ઘણાં ઘણાં નર્સો–દાક્તરો એ ધંધો કરે છે.'

'ક્યાંઈક ઓળખાઈ જઈએ તો ?'

'તો–નર્સો દાક્તરોને છોડી દઈએ–બીજાં ઘણાં ય બૈરાં દેશી ઓસડિયાં રાખે છે.'

'એ સાચું. કોઈકને લાભ થતો હશે; પણે પેલી સુમિત્રાને જોયું ને લોહીમાં ઝેર જ ચડી ગયું ને મૂઈ તરફડીને......'

'અને પેલી ગુલાબને જન્મારાનો દુ:ખાવો થઈ ગયો.'

'ત્રિવેણીને કસુવાવડ પર કસુવાવડો ચાલી છે.'

'આપણી પીડાનો તો પાર નથી બે'નો, પણ ગર્ભહત્યાને માર્ગે જવા જેવું નથી, હો ! એક તો હત્યા, ને બીજું આપણું તો જીવતે જીવે મરણ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી નવમી

અનુભવીઓના આ તમામ જૂજવા અનુભવોનાં પોટલાં લાવી લાવીને પ્રભાએ પતિની સામે ધરી દીધાં. છેલ્લો નિર્ણય લેવાને માટે હવે એક જ મહિનાની અવધ રહી હતી. બન્નેએ બાગમાં ફરતાં ફરતાં મસલત કરી.

પ્રભાનો બોલ તો એકનો એક જ હતો: 'તમને હૈયે બેસે તેમ કરીએ. હું સમજું છું, કે હું તમારા પર અત્યારે ખરેખરી ભારરૂપ થઈ પડી છું; ને હવે તો વધુ બોજો નાખવાથી તમને આ દરિયાને તળીએ બેસારવા જેવું જ થાય. મને ઘણું ય મન થઈ જાય છે, કે હું મારો દેહ પાડીને પણ તમને ચિંતામાંથી છૂટા કરું. માટે તમે જ છેલ્લો વિચાર કરી નાખો. મારી કશી જ ફિકર ન રાખશો.'

'પણ તને કેમ લાગે છે? એમ શું નથી થતું, કે તારો અભ્યાસ-કાળ નષ્ટ થાય છે?'

'એ તો લાગે જ છે.' પ્રભા ટૂંકો ઉત્તર દઈને ચૂપ રહી.

દરમિયાન બાગમાં ફરતાં એક બે અકસ્માતો બન્યા, ને એ અકસ્માતે જ આખરી ફેંસલો લખી નાખ્યો. પોતાની આખી જ પ્રેમયાત્રાને પંથે અજિતનો ભાગ્ય-લેખ અકસ્માતો જ લખતા આવ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા. આંખે પાટા બાંધીને ફરતું દૈવ જ એનો હાથ પકડી એને ખેંચતું ગયું હતું.

આબુનાં શિખરો પર એને કાવ્યગ્રંથ લખવા મોકલનાર દૈવઃ ત્યાં પ્રભાનું ઓળખાણ કરાવી પ્રભા પાસે કાવ્યનું વાચન કરવા પ્રેરનાર પણ દૈવઃ પેટની બાદીને કારણે દાક્તર કાકા કને લઈ જનાર પણ દૈવ! અને દાક્તર કાકાએ પોતાના ઉંબરમાંથી મને પાછો કાઢતાં કાઢતાં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો, કે 'કેમ, પ્રભા તો બચ્ચાંમાં પડી ગઈ હશે!' એ પ્રશ્નનું પ્રેરનાર પણ ગાંડું દૈવઃ પછી બે વર્ષોથી સૂઈ રહેલા એના યૌવનને જાગ્રત કરી તે રાત્રિયે એક નવા માનવાત્માને માટે જગત પર પ્રવેશવાનાં દ્વાર ઉઘ્રડાવી નાખનાર પણ દૈવઃ એ જ દૈવે અત્યારે એને બાગમાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક કેવો યોગ ઊભો કરી દીધો!

થાકેલી પ્રભાને બગીચાના એક બાંકડા પર બેસારીને પોતે આ પ્રશ્નની ગડમથલમાં નિમગ્ન બની ટહેલતો હતો. તેવામાં એક ધોળાં વસ્ત્રોવાળી આયા ત્યાં એક બાબાગાડી હંકારતી આવી ચડી. બાંકડાની ખાલી જગ્યા દેખીને, કે પછી પ્રભાનું નમણું મોં નિહાળીને આયાએ ગાડી ત્યાં જ થંભાવી; અને એ જ બાંકડા પર બેઠક લીધી.

બાબાગાડીમાં બેઠેલા એક આઠ–દસ મહિનાના ભૂલકાએ ડોક ઊંચી કરીને પ્રભા સામે જોયું. પ્રભાનું મોં મલક્યું. એ મલકાટનું પ્રતિબિમ્બ બાળકની મુખ–આરસીમાં પણ ચમકી રહ્યું.

પ્રભાએ સિસકારા કર્યા : જવાબમાં બાળક ખડખડાટ હસ્યું.

પ્રભાએ એને ગળે હાથ પંપાળ્યો. બાળકે પ્રભાની આંગળી ઝાલી. ત્યાં તો અજિત ચક્કર મારીને આવી પહોંચ્યો. એણે આ અજાણ્યાં વચ્ચેની મૈત્રી નજરે નિહાળી; છતાં પોતે કશો ખાસ રસ ન બતાવ્યો.

૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેવું સરસ પારેવડું છે!' પ્રભાએ અજિત સામે હસીને ઉચ્ચાર્યું.

અજિત પ્રભાની સામે કંઈક રમૂજભર્યા ભાવે તાકી રહ્યો. વળતી ક્ષણે જ એણે પોતાના મનોભાવ છૂપાવી દીધા; અને પોતાને રસ પડ્યો હોય તેવો દેખાવ કર્યો.

'કેવું રૂપાળું! નથી હેં, નથી રૂપાળું? જુઓ તો એનો ઘાટીલો ચહેરો!' પ્રભાએ ભાર દઈને કહ્યું.

અજિત શો ઉત્તર આપે? બાળકના હોઠ સીદીના જેવા ધીંગા હતા. માથું બેડોળ હતું. ભૂરીઆ ભૂંડા વાળ હતા ને ચૂંચી આંખો હતી. હબસી, ચીના ને ગોરા, ત્રણેના રૂપના કોઈ વર્ણસંકર સમી એ શકલ પ્રભાને શી રીતે 'ઘાટીલી' ને 'નમણી' લાગી? કઈ આંખે પ્રભા જોઈ રહી હતી? છતાં તત્કાળ અજિતે હાજર-જવાબી વાપરી.

'ખરે જ પ્રભા, ફક્કડ છોકરું છે.'

દસ જ મિનિટ પરનાં તમામ દુઃખસંતાપ ફગાવી દઈને પ્રભા આ એક બદસીકલ ભૂલકાની સાથે રમતો રમવા લાગી પડી; અને બાળકને ધવરાવવા, નવરાવવા, સુવરાવવા વગેરે બાબતો વિશે એ આયાની સાથે ભાંગીતૂટી મરાઠી તેમ જ ગુજરાતી અને હિંદીની ભેળસેળ કરીને વાતો પૂછવા લાગી પડી. જાણે એ વિષયમાં પોતે પારંગત બનવા મથતી હતી.

પ્રભા કોઈ જ્યોતિષશાસ્ત્રીની કને જ્યોતિષ-વિદ્યાની વાતો કરતી હોત, તો પણ અજિતને આટલું વિસ્મય ન થયું હોત. પંદર મિનિટો પહેલાંની ઘડી સુધી બાળકની ઉત્પત્તિને 'કો' કાળી આફત સમજીને ઘૃણા ઠાલવનાર સ્ત્રી શું આની આ પ્રભા જ હતી? બાળક જણવા કરતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો ગર્ભહત્યા બલ્કે જલસમાધિ કે ઝેરનું પડીકું લેવાની તત્પરતા બતાવનાર પ્રભા સાચી પ્રભા હતી? કે આ પોતીઆં–બાળોતીઆં અને ધાવણના પાઠ પાકા કરી રહેલ પ્રભા સાચી હતી?

બાલક જાણે અજિતની સામે તાકીને બોલી રહ્યું હતું: 'કાં ભાઈશ્રી, બરાબર ચાટ પડ્યા ને!'

અજિત અને પ્રભા ઊઠીને ચાલતાં થયાં. જતાં જતાં પ્રભાએ પેલા ભૂલકાને એક બચી લીધી. બેત્રણ વાર પછવાડે નજર નાખી. સ્ટેશનમાંથી ઊપડતી હમેશની સેંકડો ટ્રેઈનો પર વિદાય દેવા આવનારાં હજારો લોકોમાંથી કોઈએ એટલા લાગણીપૂર્વક રૂમાલો નહિ ફરકાવ્યા હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી દસમી

'તને છોકરાં ગમે છે, ખરું પ્રભા?' અજિતે પૂછ્યું.

'ગમે તો ખરાં જ ને?' પ્રભાએ ઉત્તર દીધો.

એ એક જ ચમકારાએ અજિતને સાચું દર્શન કરાવી આપ્યું. પ્રભાની એ છલ-રમત નહોતી, એ તો હતો પ્રકૃતિનો વિરાટ પંજો. વરવહુને બન્નેને ઘોલકીની રમત રમવા દેતી એ પ્રકૃતિમાતા અંદર રહીને તો પોતાની જ પેરવી ચલાવતી હતી. એના નિગૂઢ પંજાની આંગળીઓ પ્રભાના જીવન-વણાટમાં છૂપી છૂપી પોતાના જ ઇચ્છિત વાણાતાણા વણ્યે જતી હતી.

આખરે! – પ્રભાને બાળકો ગમતાં હતાં. સંગીત અને સાહિત્યથી અનંતગણાં વધુ વહાલાં એને સંતાનો હતાં. એ ઊંડી આતમ-ક્ષુધા પર અજિતે જ ડહાપણનું બનાવટી ઢાંકણ પાથરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રભાને બાપડીને પોતાનો સાચો આંતર્નાદ સાંભળવાની તક નહોતી, અથવા પોતે આજ સુધી એ અવાજને ગુંગળાવવા જ મથી હતી. ઇરાદાપૂર્વક એ રમત નહોતી રમી, એ તો ચોક્કસ વાત છે.

'ત્યારે તો એને બાલક મળવાં જ જોઈએ. ભલે મેળવે.' એ નિર્ણય પર અજિત આવી ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ નિર્ણયની અંદર તો પોતાને જીવનની એક જબ્બર આંટીનો ઉકેલ પણ જડી ગયો. લગ્ન થયાં તે દિવસથી જ અજિતના અંતઃકરણ ઉપર એક અકળ–અગમ ભયનો ઓળો રમતો હતો. પોતાના લગ્ન–જીવનના ઊંડાણે એક કરુણ અંતનું–ધ્વંસનું બીજ રોપાયેલું છે, એવી ગુપ્ત વેદના એને રિબાવી રહી હતી. પોતાને જીવનમાં એક મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, અને પ્રભા પોતાની સાથે ઝડપી ગતિ રાખી શકવાની નથી; એટલે આખરે એક દિવસ પ્રભાને ઘસડાતી જોઈ નહિ શકાય; બેઉના પંથ જુદા ફંટાશે: અંતરિયાળ જ પ્રભાને છોડી દઈ, પોતાનો પ્રવાસ–દંડ ઉઠાવી પોતાને કલાયાત્રાના માર્ગ પર એકલા ચાલી નીકળવું પડશે; એવી આગાહી એનો આત્મા આપી રહ્યો હતો; ને તે દિવસ આવશે ત્યારે પ્રભાના રુદનનો અંત નહિ રહેવાનો, પ્રભાનું હૃદય લોહીલોહાણ બનવાનું.

આજ એ ભયાનક પ્રસંગનો સુંદર નિકાલ સાંપડ્યો. પ્રભાને એનું બાળ મળશે–એટલે હું નિરાંતે મારી ચોપડીઓ ભેગો થઈશ. બાળકની અંદર પ્રભા તન્મય બની શકશે. એને એની તૃપ્તિ અને જીવતરની સફલતા જડી રહેશે. પછી એને મારી ઊણપ–મારો અભાવ નહિ વરતાય. હું નાસી છૂટીશ.

'પ્રભાને એક બાલક જોઈએ છે.' બુઢ્ઢા દાક્તર કાકાના એ શબ્દો એની નજર સામે સળગી ઊઠ્યા.

ઘેર પહોંચતા પહેલાં તો એણે દિલ સાથે આ ગાંઠ વાળી લીધી, ગમે તેટલા ભોગે ને જોખમે બસ પ્રભાને બાળક મળવું જ જોઈએ; પરંતુ આ નિશ્ચયની પાછળનું સાચું કારણ કોઈને નથી કહેવાનું–પ્રભાને પણ નહિ, હું પોતે મોકળો બનવા સારુ આ વિચાર પર આવ્યો છું એ કોઈ નહિ જાણે. પ્રભા જાણે તો તો સત્યાનાશ જ થાય ને!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની અને કુદરતની વચ્ચેનું જ એ રહસ્ય રહેશે, બસ, બધી ઘડચ બેસી ગઈ.

—ને અજિતે એ કાળી કાળી જવનિકાની પછવાડેથી પ્રકૃતિનું તોફાની હાસ્ય સાંભળ્યું. બુઢ્ઢી ખડખડાટ દાંત કાઢી રહી હતી—અજિ-તની આત્મવંચના પ્રત્યે 'બેવકૂફ! બેવકૂફ! બેવકૂફ!' એ બોલના ભણકારા ઊઠતા હતા.

'ગઝબ બેવકૂફી કરી છે મેં.' અજિત બબડ્યોઃ 'કુદરત પર શાસન કરવાનાં કંઈ ઓછાં એલફેલ કર્યાં છે મેં! મારા અત્યાચારી-પણાને મેં મુક્તિ માની પ્રભાની ગુલામીને મેં સત્યના નિશ્ચયમાં ખપાવી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી અગિયારમી

છ મહિનાને માટે તો એક પ્રચંડ શિલાનો ભાર અજિતના હૈયા ઉપરથી હેઠો ઊતરી ગયો. એ અર્ધા વરસની અંદર તો પોતાની 'મૌલિક કૃતિ' પર પોતે એવી મહેનત લઈ શકશે, કે ગુજરાતના હૃદયમાં એક યુગ સુધી એનું ગુંજન રહી જશે! દરમિયાનનો સમય ખેંચી કાઢવા માટે રૂ. ૮૦–૯૦ ની પ્રાપ્તિ તો પોતે જુદાં જુદાં અખબારોમાં પુસ્તક–પરિચયોનાં કોલમો ભરી ભરીને કરી લીધી હતી.

પુસ્તક–અવલોકનના કામની પ્રવીણતા એણે કેટલા ભોગે મેલવી હતી તે તો એનું મન જ જાણતું હતું. 'ગુજરાતનો નાથ' વિષે જૈનોનાં છાપામાં લખી મોકલેલું લખાણ અને 'વિભાવરી'માં આવેલ અવલોકન, બન્ને એના જ હાથનાં લખેલાં છતાં કેટલાં આબાદ બંધ-બેસતાં હતાં એ દરેક પત્રની નીતિને! 'ગોંડળ–કોષ' પરની નોંધ 'પ્રજા'માં લીધી તેમાં નિરપેક્ષ વિદ્વત્તાને ભરી જાણ્યું હતું, સાથો-સાથ 'વિરાટ'ની બે ખીચોખીચ કટારોમાં એ જ 'ગોંડળ–કોષ'ની ખબર લેવા બેસતાં પોતે 'કોષ'ના ગુણદોષોનું વિચાર–દ્વાર જ બંધ કરી દઈ આખી ય વિચારણાને ઠાકોરની રાજનીતિ, જીવનનીતિ, ખુશા-મતખોરોની ટોળકી અને 'એક નવી ઇંદ્રજાળ ગોંડળ–કોષ' ઇત્યાદિ મુદ્દાઓ પર ખેંચી જઈ શકયો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ રીતે કયા પુસ્તકનો લેખક ક્યા કયા પત્રકારનો મિત્ર અથવા શત્રુ છે એ વાતનો દોર પોતે અવલોકનો લખવામાં બરાબર સાચવી શકતો હતો. પુસ્તકપરિચયની પછવાડે રહેલી દરેક પત્રની નીતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ખાસ કરીને જે પત્રમાં ગ્રંથકર્તાએ પોતાની ચોપડીની જાહેરાત એક પાનું ભરીને મુકાવી હોય છે, એ પત્રની તે પુસ્તક પ્રત્યેની વિશિષ્ટ ફરજનું ભાન પણ અજિતને ઠીક ઠીક થઈ ગયેલું; એટલે એની નજર હમેશા જાહેરખબરોની કટારોને પણ તપાસ્યા જ કરતી. ઉપરાંત લગભગ દરેક પત્રની પછવાડે અકેકેક મુદ્રણાલય અને અકેકેક પુસ્તક પ્રકાશન–મંદિર નભે છે એ વાત પોતે વીસરતો નહિ– એટલે અન્યોઅન્ય પ્રકાશનોની સ્તુતિની આપ–લે એ એક અચલ નિયમ થઈ પડયો હોવાથી અજિત પ્રત્યેક પત્રની પ્રત્યેક નવા પ્રકાશન વેળાની નવતર કર્તવ્યબુદ્ધિ પણ યાદ રાખીને જ લખતો; અને છેલ્લી વાત પોતે એ પકડી હતી, કે કોઈ પણ ચોપડીને, પછી ભલે તે કરિયાણાના વેપારીની, સાક્ષરના છોકરાની અથવા દેશસેવકની લખેલ હોય– તુચ્છકારવી નહિ. પુસ્તક ચાહે તેવું હોય, એની કશી જ પરવા 'પરિચય' છાપનાર તંત્રીશ્રીને નહોતી. ખુદ 'પરિચય' એવો આકર્ષક હોવો જોઈએ કે હોંશે છપાય; કેમકે નમાલી ચોપડીના પરિચયોને નામંજૂર કરી રદ કરવામાં આવે તો અજિતને જ નુકસાન હતું. આવાં અસત્યો અયે ધૂર્તતાઓથી ભરેલ લખાણો લઈ જઈને અજિત તંત્રીશ્રીઓની સામે દીન વરુને બેસતો; અને તંત્રીશ્રીની કાતર જેવી કલમ એ પાનાં પર ફરી રહે ત્યાં સુધી ફફડતે કલેજે રાહ જોતો. એ રીતે એને કોલમે આઠ આના મળતા.

છ મહિના માટેની વધુ વેતરણને માટે, એણે બીજું પણ એક કામ મેળવ્યું હતું. 'શાર્દૂલ' છાપા તરફથી સાહિત્યસભાથી લઈ બંધાણીઓના દાયરા સુધીના બને તેટલાં સભા–સમ્મેલનોનાં લાક્ષણિક શબ્દ–ચિત્રો (ફિક્કા ફક્ત અહેવાલો નહિ) લખવા; અને ખાસ કરીને એ પ્રત્યે-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કના ગુણદોષની તુલના દોરવામાં સોવિયેટ રશિયા, નૂતન તૂર્કી તથા સ્પેનીશ પ્રજાસત્તાક, એ ત્રણેના અચૂક ઉલ્લેખો કરવા : હિંદુ વિધવાથી લઈ હડકાયાં કૂતરાંના ત્રાસ સુધીની બધી જ પરિસ્થિતિને માટે 'ધર્મનું અફીણ' જવાબદાર છે, એવી એવી કેટલીક ચાવીઓ પણ તંત્રીએ અજિતને આપી રાખી હતી : આ લખાણોની શૈલી (બેશક લાક્ષણિક શૈલી) પકડવામાં મદદગાર બને તે સારુ 'શાર્દૂલ'નાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોની ફાઈલો પણ અજિતને આપવામાં આવી હતી. એટલે કોઈ પણ સભા, સમ્મેલન યા દાયરાનું લાક્ષણિક નિરીક્ષણ કરવા જતા પહેલાં અજિત એ ફાઈલો-માંથી બેચાર નમૂનાઓને નજર તળે કાઢી લેતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી બારમી

ભાજું એક જ્ઞાન પણ અજિતને સારુ રાહ જોઈ ઊભું હતું.

સગર્ભા સ્ત્રીને ભાવા થાય છે એનું ભાન આજ પોતાને પ્રથમ વાર થયું. ‘ રઘુવંશ ’ની કવિતામાં ભણ્યો હતો, કે જાનકીને ‘ દોહદ ’ થયું હતું તપોવનોમાં વિચરવાનું; અને રઘુવીરે એને પોતાના ખોળામાં બેસારી પંપાળીને પૂછ્યું હતું. વાંચ્યું હતું અન્ય કોઈ પુસ્તકમાં કે શ્રેણિક બિંબિસારની ગર્ભવતી રાણીને ચંદ્રનાં કિરણો પીવાના કોડ થયા હતા તે પૂરવા માટે પતિએ હજારો છિદ્રો એક ઘુમ્મટવાળા ઘરમાં પાડેલ ને તેમાં પત્નીને પૂર્ણિમા-રાત્રિયે બેસારી, મોં ફડાવી, પછી પેલાં ઘુમ્મટનાં છિદ્રો ધીમે ધીમે બિડાવી દઈ ચંદ્રકિરણ-પાનનું એવું મીઠું છલ રાણીના હૃદય પર કર્યું હતું.

ભલેને અજિત રાજા નહોતો, બજારુ લેખક હતો, છતાં પ્રભા તો કો’ રાજવધુના જેવી જ ગર્ભધારિણી હતીને ! એને કોડ ઊપજ્યા હતા કલાકો સુધી બસ નહાયા કરવાના. શહેરના કાતરિયાની નાનકડી ચોકડીમાં બેસીને એ શરીર પર બે બેઢાં પાણી ઢોળ્યા કરતી. ઘરની કામવાળી એવું નિરર્થક ઢોળાતું પાણી ભરવા તૈયાર નહોતી; અને નહોતો અજિત કોઈ ‘ કલબ ’નો સભાસદ કે પ્રભાને એકાદ કલબના હોજમાં નહાવા લઈ જાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથમ તો અજિતને આ સગર્ભાવસ્થાની બેવકૂફી ઉપર થોડો ગુસ્સો ચડી ગયો, પણ એણે આજ જીવનમાં પહેલી જ વાર પ્રભાને મુખેથી યાચના ફૂટેલી સાંભળી કેવળ ગરીબીને કારણે જ પ્રભાના આ ભાવા પોતે પૂરી શકતો નથી, એ વાત એને વીંધતી હતી.

'ભૂતનાથ ચાલો પ્રભા, ભૂતનાથ જઈને રહીએ. બે મહિના ગાળી આવીએ.' 'એ યોજના અજિતને એકાએક સૂઝી. ભૂતનાથની જગ્યા એક ધાર્મિક યાત્રાસ્થાન છે અને ત્યાં એક મહંત વસે છે, આ વાતનો વિપ્લવવાદી અજિતને હૈયે ઊંડો ધિઃકાર છતાં એક રાત્રિયે એણે ને પ્રભાએ મળીને ઓરડીમાંથી ઉચાળા બાંધ્યા.

'ઠીક છે પ્રભા! બે મહિનાનું વીસ રૂપિયા ઘરભાડું પણ બચાવી લઈએ.' એવી વેતરણ કરીને ફાલતુ સામાન એણે પોતાના એક સ્નેહીના મેડા ઉપર પધરાવી દીધો; ને પછી એક સ્ટવ, લોટ-દાળના ડબ્બા, કડછી, તાવેથો, મરચાં-મીઠાંની ડબ્બીઓ ઇત્યાદિ ઘર ચલાવવાની ઓછામાં ઓછી વખરી પ્રભાએ ને પોતે રાત જાગીને બાંધી લીધી.

એક દિવસની સંધ્યાએ સમુદ્રતીર પર અડોઅડ ઊભેલા ભૂતનાથ-મઠના એક ઓરડામાં બેઉ ઊતરી પડયાં. પોતાના સ્નેહી એક રાજ્યાધિકારીની ભલામણચિઠ્ઠી વડે અહીં માર્ગ થઈ શકયો, તે ઉપરાંત મંદિરમાં જઈ ઠાકોરજીની મૂર્તિને લળી લળી નમન કરતાં કરતાં, (અંતરમાં થોડી ગાળો ઉચ્ચારતાં) મહંતજીને કાને રણકાર જ શકે એવી કુનેહથી એક રૂપિયો ધરી દીધો.

આવા ભાવિક મુસાફર એક છાપાના લેખક છે, એટલું જાણ્યા પછી તો જગ્યામાં એને સારુ સગવડની કશી ન્યૂનતા ન રહી. વીસમી સદીમાં ઠાકોરજીને યે પ્રથમ શરણું પત્રકારોનું જ લેવું રહ્યું છે. પત્રકારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ખબરપત્રીઓને કોઈ પોતાનાથી વધુ પ્રામાણિક, વધુ પવિત્ર, કે વધુ શાણા, પોતે જેવું લખે છે તેવું આચરનારા સત્યનિષ્ઠ પુરુષો તરીકે સન્માનતું નથી. 'નાગા' 'આબરૂ પાડનારા' 'દાદાઓ' લેખે જ એમનો સહુને ડર છે. માટે જ જગત એમને નમતું-ભજતું રહે છે.

પહોંચીને પહેલું જ કામ પ્રભાએ સાગરસ્નાન કર્યું.

ગાંસડાં–પોટલાં કશું જ ઠેકાણે પાડ્યા પહેલાં, ગાંડી જેવી એ દોડી ગઈ. ભરતીનાં ફીણાળાં નીલાં પાણીમાં હજારો મોજાં, વિરાટ કોઈ શિશુ–સૃષ્ટિમાંથી રમવા નીસરેલા નાનાં બાલકો શાં, પ્રભાને આખે દેહે ગેલ કરવા લાગ્યાં. એને અડકી–પંપાળીને પ્રભા પકડી પાડે તે પહેલાં તો મોજાં પાછાં વળી જતાં હતાં. ત્યાં તો બીજાં નવાં આવી પ્રભાના શરીર પર ચડી ચડી રમતાં હતાં.

આ દોટમદોટમાં એને શરમિંદી બનાવનાર કોઈ પાડોશણો ત્યાં નજર માંડવા સારુ હાજર નહોતી. માથા પરથી લગાર સાળુ સરકી જાય તો મર્માળી દૃષ્ટિના કટાક્ષો વરસાવનાર કોઈ શહેરી સજ્જનો ત્યાં ઊભા નહોતા. જરા વધુ પાણી ઢોળાતાં જ ખાળકૂવો છલકી જવાની બીકે લડાલડી કરવા ધસ્યાં આવનાર સહ–ભાડૂતો નહોતાં.

અને સહુથી વધુ રાહત તો ભૂતનાથજીને સાગર–તીરે ઘરધણીની 'શેઠાણી'ની ગેરહાજરીની હતી. પ્રભાને મન શહેરી મકાનની જાડી–પાડી 'શેઠાણી'નો જે ત્રાસ હતો તે ત્રાસ ગીરની ગાયને સિંહવાઘની જે ધાસ્તી હોય તેને મળતો હતો. પૂરેપૂરાં ભાડાં ભરવા છતાં વાતવાતમાં આવીને શેઠાણીજી સંભળાવી જાય, કે 'ઈ તો અજિતભાઈ શેઠ કને બહુ વીનવવા મંડ્યા કે તમારા ઘરમાં અમને રાખો ને રાખો; એટલે જ શેઠે તેમને આંહીં જગ્યા દીધી, નીકર અમે અજાણ્યાં માણસોનો વશવાસ ન કરીએ માડી!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી ફરીને પ્રસંગ કાઢી શેઠ-પત્ની ટકોર કરી જાય, કે ' ઈ તો અજિતભાઈને લખવાનો ધંધો મોળો ચાલે, કંઈ આવક નહિ, એમ જાણ્યા પછી જ શેઠે આટલું ભાડું કબૂલ રાખ્યું. નહિ; તો અમારે કાંઈ ભાડાંની થોડી ભૂખ હતી ? અમે કાંઈ ભાડાં ખાવા સારુ થોડાં આ ખોરડાં ચણાવેલ છે ! અમારે શેઠને તો એવી ચીડ છે, કે ઘર ખાલી પડ્યાં રહે તો ધોળ્યાં, પણ ભાડું ઓછું કરીને ઘરનો મોભો તો ન જ બગાડવો. વળી સૂઝે ઈ થાય, પણ રોગીઆં-માંદાને તો અમે મકાનમાં રાખીએ જ નહિ. શેઠને હવા બગડે ઈ તો લાખ વાતે ય ન પોસાય; પણ આ તો અજિતભાઈને દેખીને શેઠને દયા આવી ગઈ. એને ઉધરસનાં ઠસકાં આવતા'તાં તો ય શેઠે કહ્યું, કે બાપડા અજાણ્યા છે, ભલે ર્‌હેતા આપણા મકાનમાં. વળી આંઈ ભાડૂતોને ત્યાં કોણ આવે કોણ નહિ, માંઈ સારાં પગલાંના હોય, માંઈ હીણાં પગલાંના હોય, અમારે ઘરમાં જુવાન વહુદીકરીઓ રહી; એટલે બહુ અવરજવર શેઠને ઘરમૂળથી જ ન ગમે. ઘણી વાર તમારે ત્યાં તો માડી, મેમાનસેમાનનો ભરાવો રહે એ દેખીને શેઠનું મન માલીપાથી બહુ બહુ કોચવાય; છતાં અજિતભાઈનું મન-મોં મેલાય નઈં. બીજું હોયને તો રાતોરાત ખોરડું ખાલી કરાવીએ અમે.'

આવું આવું કહી સંભળાવવાની અનેક તકો શોધ્યા કરનાર શેઠાણીનાં આ બે આશ્રિતોએ ભૂતનાથજીના દરિયા-તીરે એ દયાળુ મકાનમાલિક દંપતિના ઓળા માંડ માંડ પોતાના મન પરથી ભૂંસી નાખ્યા.

પ્રભાનો મોકળા હૈયાનો હાસ્ય-ખખડાટ : સામસામા બરડા પર ધબ્બાનો અવાજ : અને સાડી કમ્મર પર્યંત સરી જાય તેની યે ખેવના વગરનું નિર્લજ્જ જીવન શરૂ થઈ ગયાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૪ : બીડેલાં દ્વાર

ઓરડીની અંદર આખી રાત જાગીને બેઉ જણાંએ રાચરચીલું ગોઠવી લીધું.

શરૂ શરૂમાં તો અજિતે ' પ્રભા ! શેઠાણી આવે. ' એવું કહી કહી પ્રભાને આઠદસ વાર બરાબર બિવરાવી હતી.

દીવાલો પર ખીલી ઠોકતી પ્રભાને ' એ પ્રભા, શેઠ બૂમ પાડે ! ' એવું કહી અજિતે મીઠા ચોંકાટ ઉપજાવ્યા.

રાતના બાર વાગે બેઉ જણાંએ રસોઈ કરી. વરવહુ એક જ થાળીમાં ભેળાં જમે છે એ વાતનો ફજેતો કરવા માટે, પતિદેવોની અજીઠી થાળીની અંદર જ નિત્ય ખાનાર પતિવ્રતા પાડોશણોનાં અટ્ટહાસ્ય આંહીં સંભળાતાં નહોતાં. મશ્કરી, તિરસ્કાર ને શેઠશેઠાણીનાં મુરબ્બીપણાંને બદલે એકલો સમુદ્ર ડોસો જ દિવસરાત દાંત કાઢતો પડ્યો હતો.

પણ સમુદ્રના હસવા પાછળ આ ' ગંડુ યુગલ 'ની હળવી, મીઠી, બેપરવાઈભરી હાંસી હતી. કપટ નહોતું. ચેષ્ટા નહોતી. હજારો આંખોવાળું આકાશ પ્રભાની મોકળી ક્રીડાને ઉઘાડેછોગ નીરખતું હતું. કોઈ તરડમાંથી તાકતું નહોતું અથવા ત્રાંસી નજરે રહસ્યો જોવા મથતું નહોતું. મનુષ્યને ખટકે છે હમેશાં તિરછી દૃષ્ટિનાં ભાલાં. પાધરી અને ઉઘાડી નજરો બહુ બીવા જેવી નથી, એથી ઊલટું, જોનારાને તો હમેશાં ગુપ્ત છિદ્રો વાટે જ જોવાનો રસ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી તેરમી

મંદિરના પાડોશમાં જ ભરવાડોના વાસ હતા. માગશર મહિનાના પ્રભાત માથે ચંપકવરણા તડકાની ચાદરો પથરાઈ જતી. દરિયાની આસમાની દેગમાંથી ધરતીને હૈયે ઝાલકો છંટાતી.

ભરવાડોના વાસમાંથી તાજાં જન્મેલ ઘેટાં લથડતે પગે બહાર નીકળી તડકામાં ગરમ થતાં હતાં. તેઓના બેંબેંકારમાં પ્રભાને જાણે કોઈ ઊંડેથી આતમઓળખાણના સાદ સંભળાતા. પ્રભા એ મેંઢાંને હૈયાસરસાં ભીંસી તેમનાં ગંધાતાં મોઢાં ઉપર ચુમીઓ કરતી. મેંઢાંનાં લીંડીપિશાબમાં પ્રભાની સાડી ગંદી થતી.

પરસાળમાં બેસીને કાવ્યો વાંચતો અજિત આ દેખીને દીંગ થતો. સગર્ભાવસ્થાની આ તે કઈ તરેહની વિલક્ષણ ઇચ્છાઓ !

વધુ રમૂજભર્યો તો પ્રભાનો ખાણીપીણીનો શોખ હતો. આખો દિસસ ખા, ખા ને ખા ! ગાજર, મૂળા અને કોબીનાં કાચાં પાંદડાં ખાવાની વાતો, બાજરાનો રોટલો ત્રણ દિવસનો જૂનો થાય, તેને ભુકકો કરીને વઘારી પ્રભા અમૃત–સ્વાદે ખાય. મૂળાનું શાક તપેલું ભરીને કરે તે દિવસમાં ચાર વાર જમી જાય. ખાય તે તો ઠીક પણ—

“ આમ તો જુઓ ! સાંભળો તો ખરા ! ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવું કહી અજિતને વાંચતો લખતો–રોકે, ઢંઢોળે, પોતાનું આહાર–પુરાણ સાંભળવાની ફરજ પાડે.

'જુઓ મેં સવારે શું ખાધું, કહું? પરમદિવસનું થોડુંક દહીં પડયું હતું ને—'

'હં!' અજિતનું નવું કાવ્ય ખોટી થતું હતું.

'પછી બપોરે એક સંતરું ભાંગીને તેમાંથી અરધું ખાધું, ત્યાં પેલી વાઘરણ ખાટાં ચીભડાં લઈને આવી, એટલે હું એ લેવામાં રોકાઈ ગઈ; સંતરાની બાકી રહેલી બે પેશીઓ પડી રહી તે એ ગયા પછી મને માંડ અત્યારે યાદ આવી, તે મેં અત્યારે ખાધી...'

પછી તેના ઓડકાર, તેની ખટાશ, તેનાં બિયાં, તેની છાલ વગેરે પ્રશ્નો પર પ્રભાનું વિવરણ લંબાય તે પહેલાં તો અજિત ચોપડી બંધ કરી નાસી છૂટતો; પરંતુ આવા આવા પ્રસંગોમાં આખરે એની ચીડ શમી જતી. ચિડાયા બદલ એને પસ્તાવો થતો.

કેમકે તેને ઊંડા વિચારથી ભાન થયું હતું, કે પ્રભાની રસજ્ઞતામ આવેલો આ નવીન પલટો કાં તો કુદરતના જ કાવત્રાનો એક અંશ માત્ર હતો, અથવા તો પ્રભાનું આવું વાઘરણપણું મૂળ જે હતું તે જ હતું. એના ઉપર કવિતા અને સંગીતના સોનેરી વરખ ચડાવનાર બેવકૂફ તો હું જ હતો. મારે મન આ ગર્ભિણી સ્ત્રીના રીંગણાં, મૂળા, ચીભડાં ને થેપલાં જેટલાં તુચ્છ છે, તેટલાં જ તુચ્છ અત્યારે મારાં ગીતો ને કાવ્યો ય એને લાગતાં હશે ને!

—ને કોને માલૂમ, કુદરતની આ અકળ લીલાભૂમિની અંદર એક બેકાર સાહિત્યઘેલડાનું જોડકણું વધુ જરૂરનું છે, કે એક માનવદેહને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનાં રુધિર-માંસમાંથી ઘડી ઘડી નવ નવ માસ સુધીનું છૂપું શિલ્પ કરી રહેલ સ્ત્રીનો મૂળો વધુ મહત્ત્વનો છે.

ભલે ખાતી. છોને ખાધા જ કરતી. એને તો બે જણાનો આહાર જોઈએ. એ ખાતી નથી, પણ ખવરાવે છે; ઘડાઈ રહેલો જીવાત્મા પોષણ માગે છે.

જ્ઞાનના અને આડમ્બરી અહંતાના મદને ગાળી નાખે તેવું આ માતૃ-દર્શન હતું. એના ઉપર ચિંતન ચલાવતા આ માનવને પોતાની બીજી સિદ્ધિઓ કેવળ ઠેકડીરૂપ લાગી. કુદરતે સંસારપ્રવાહને અતૂટ વહેતો રાખવાનું આ મહાકાર્ય પુરુષને ન સોંપતાં સ્ત્રીને ભળાવ્યું છે. એ વાતમાં જ અજિતને પુરુષનું સ્ત્રી કરતાં ઊતરતાપણું સમજાયું; પ્રભાનાં અત્યારનાં નિર્માલ્ય ટાયલાં પર રોષ ચડતો તે ઊતરી ગયો. મૂળા—ગાજરની વાતો પણ પ્રભાને એણે પેટ ભરી ભરી કરવા દીધી. પ્રભાના અર્થહીન છોકરવાદને ય એણે આદર દીધો.

પરિણામે કશી ય દવાની મદદ વગર પ્રભાના દેહમનની પ્રફુલ્લતા ફાગણના પુષ્પ-વન શી ઊઘડવા લાગી.

પારવતી કોળણની વાડીએ પ્રભા અજિતને શાકપાંદડું લેવા ખેંચી જતી, અને ત્યાંથી પાછા વળતાં ઘેર પહોંચીને ખાવાની ધીરજ ગુમાવી પ્રભા રસ્તામાં જ બેસીને રતાળુ ચાવતી, ત્યારે રસ્તે નીકળતા ગામડીઆની ઠેકડીથી અજિત બળતો. પાછો હસતો, એને યાદ આવતું:

કુદરતનું બાળ પોષણ માગે છે.

દાક્તરે તેમ જ ઓળખીતાં એકથી વધુ લોકોએ એને ચેતવ્યો હતો—

'જોજે હાં. ખૂબ ખાવા દેજે, ભડકી જતો નહીં. ને જાણછ ! એક બાઈને આવી અવસ્થામાં જમરૂખ ખાવાનો ભાવ થયેલો, પણ એને કોઈએ આપ્યાં નહીં. છોકરું અવતર્યું—રો રોજ કરે, છાનું જ ન રહે. પછી તો માડી ! છોકરાને જમરૂખ ચખાડ્યું તયેં જ એનું રોતું અટક્યું !'

૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી ચૌદમી

'ભુખાળવી !'

'મલોખડું !'

'છપ્પનીઉં !'

'ખડમાંકડી !'

જગતભરનાં બેવકૂફોની, 'પ્રેમીજનો' નામે ઓળખાતી જમાતનાં આ બે સભ્યો સાગરતટે આવી અખૂટ સંબોધનાવલીની રમતો રમતાં. અજિત કહેતો: "યાદ રાખ, બાળકનું નામ જ મારે 'મૂળો' પાડવું છે."

'એં હેં !! નામ તો પાડશું ખાસ્સું બંગાળી: કાં નીલસુહાસિની, ને કાં ભુપેન્દ્રપ્રસન્નસેનજિત.'

"પણ 'મૂળો' નામ શું ખોટું છે? હરકોઈ પણ નામનું કામ છે ને? 'એઈ મૂળા! આંહીં આવ!' એટલું કહેવાથી જો છોકરો આપણી પાસે આવતો હોય, તો પછી લાંબા લાંબા લપસીંદર કરતાં આ ટૂંકું ટચ 'મૂળો' શું ખોટું છે?"

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપથી અજિત પ્રભાને ચીડવતો ને પ્રસન્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરતો. એ વાર્તાલાપની ભાષાનું નામ 'ગંડુ-વાણી' રાખવામાં આવ્યું હતું.

પછી તો વર્ષાઋતુની આકાશ-દિશાઓના જેવા રંગપલટા પ્રભાના મન-શરીર પર આવવા લાગ્યા. જાણે જૂજવાં સ્વરૂપો ધરીને પ્રભા અજિતને થાપ દેવા લાગી. પ્રકૃતિ મૈયાની બાથમાં રમણ કરતી, રત્નાકરનાં ખભાં પર ખેલતી, દરિયાપરીઓ અને નાગકન્યાઓની લાડીલી બેનડી પ્રભા : ઊગતા-આથમતા સૂર્યદેવના હાથમાંથી તેજ-કટોરા પીતી મસ્તીભર અને આનંદ-રૂમાં ચકચૂર પ્રભા : વાચાળતાનો નશો કરતી, બોલકણી અને હસીહસી ફાટી પડતી પ્રભા : રાત્રિના સમયે તરેહતરેહના પોશાક સજીને ખારવણ, બંગાલણ અથવા બીબીજાન બનતી પ્રભા : અને કોઈ કોઈ વાર પાછી સમગ્ર પ્રસન્નતા તેમ જ મસ્તી સંકેલી લઈ ઊંડા વિચારસાગરને તળીએ જઈ પડતી ગંભીર, અબોલ, ગમગીન તેમ જ ચિંતાકુલ પ્રભા—

પ્રથમ આવાં આવાં અકળ ને અણધાર્યાં પરિવર્તનો દેખી અજિત મુંઝવાડે ચડી જતો. શું થયું છે? એવા પ્રશ્નોનો કશો જ જવાબ ન મળતાં એ ધુંધવાતો. વળી પાછું એને યાદ આવી જતું કે આ તો સગર્ભાવસ્થાનાં સ્વભાવિક ને સામાન્ય પરિવર્તનો છે. પ્રભા બાપડી શી રીતે સમજાવે? એને પોતાને જ ક્યાં ગમ પડે છે? એ બધા તો પ્રકૃતિમાતાએ નિરધારેલા રંગપલટા છે.

અજિતને વિચારો ઊપડતા. એનું ધ્યાન પોતાની શહેરની ગલીઓમાં પોતાનાં પાડોશી ઘરોની અંદર જઈ પહોંચતું ને એનું હૃદય મંથનો અનુભવતું.

હું તો મારી પ્રભાની આ અવસ્થાની સ્વતંત્ર તેમ જ સમજ-પૂર્વકના, પ્રેમપૂર્વકની સંભાળ લઈ રહેલ છું: પણ સમાજમાં ખદબદતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાખ લાખ પ્રભાઓના આવા વિચિત્ર રંગપલટાની શી વલે થતી હશે ? એને સંતોષવાની, સંભાળવાની, પંપાળવાની કે કંઈ નહિ તો સમજી લેવાની ય ફુરસદ કોને હશે ?

શહેરમાંથી કાગળો ઉપર કાગળો આવવા લાગ્યા.

તમામ પત્રોનો સૂર એક જ હતો : ભાઈ, આંહીંથી ભૂતનાથ આવવાવાળા એકેએક લોક તમારા વિશેની જે વાતો કરી રહેલ છે તેથી અમારું કલેજું વિંધાય છે. આટલી બેશરમાઈ આપણા કુળને કલંકરૂપ કહેવાય. તમે તમારી વહુનાં લૂગડાં ધોઈ આપો તેમ જ નાવાધોવાનું પાણી કૂવેથી તમે સીંચી આવો, એ તો બાયલાપણાની હદ આવી રહી વગેરે વગેરે.

આવા કાગળો લખનાર કુટુંબીજનો પૈકી કેટલાક તો માલદાર માણસો હતા. પત્રો વાંચી વાંચીને અજિતે તેઓની કલ્પનામૂર્તિઓ સામે મુક્કીઓ ઉગામી; તેના મુખમાંથી બોલ સર્યા : દુનિયાના ઉતાર દંભીઓ! મારા પ્રત્યેની દિલસોજીનો પોશાક પહેરીને અહીં આવી પહોંચનાર આ તમારી ખારીલી મશ્કરીને હું ઠીક ઠીક પિછાનું છું. તમારી કુલ-કીર્તિનો પથ્થર મારે ગળે પહેરીને હું મારી ગરીબીના કૂવામાં ડૂબી જવા નથી માગતો.

–ને ભૂતનાથ આવીને અજિત-પ્રભાનું દંપતીજીવન જોઈ જનારા કોણ હતા તે જાણીને અજિતને બેવડી દાઝ ચડી.

જન્માષ્ટમીના ઉત્સવ પર મહંતની જોડે જુગારના પાટલા ખેલવા શહેરી રાયજાદાઓ આવેલા; રતનપર નામનું એક ખારવાપરું ત્યાંથી નજીક આવેલ હતું, તેની છૂપી મુલાકાતના રસીલા આબરૂદારો આવેલા, કેટલાક સહેલાણીઓ ખાસ અજિત-પ્રભાને જ ઢૂંઢતા આવેલા, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમાંના ઘણાખરાએ કોઈ ને કોઈ બહાના હેઠળ ભૂતનાથની જગ્યાનો અજિત-પ્રભાવાળો નિવાસભાગ નિહાળી આવવાનો આગ્રહ જ રાખેલો.

આખરે આંહીં સુધી પણ દુનિયા તેમને શોધતી આવી!

પણ એ બધી કડવાશને ઘૂંટયા કરવાની વેળા કયાં હતી? ખરચી ખૂટયે જતી હતી, પ્રસૂતિનાં પગલાં ધમધમાટ બોલાવતાં ચાલ્યાં આવતાં હતાં; અને આજની જ ટપાલમાં આવેલા કાગળે અજિતને એની 'પેલી મૌલિક કૃતિ'નો પંદરમા પ્રકાશકે અસ્વીકાર કર્યો હોવાના સ્નાનસમાચાર આપ્યા.

અજિતે ફરીથી એક વાર દાંત કચડયા. મારો તો દોષ છેઃ દુનિયા મને ભૈ ફગાવી દેતી; પણ પ્રભાનો, પ્રભાના કલેજામાં પોઢેલા નવ-માનવનો શો ગુનો છે કે દુનિયા એને ભૂખે મારશે? આ બધા સટોડીઆ જુગારીઆ, લબાડો અને તર્કટીઓની હીરારત્ને ભાંગી પડતી નવરી, ચીબાવલી, નખરાંખોર પત્નીઓના કરતાં મારી પ્રભા શું કમ છે, કે એને માટે શિયાળે-ચોમાસે હું એક ગરમ ગંજીફરાક પણ ન ખરીદી શકું! ઉનાળે વીજળી-પંખો ન આપી શકું! બ્રાહ્મી તેલ પણ ન ખરીદી શકું? ચંપલની સારી જોડી અપાવતાં પણ મારે ગણતરીઓ ગણવી પડે? ના, ના, જગત મારી ચાહે તે વલે કરે, પ્રભાને માટે તો હું ખૂનખાર સંગ્રામ ખેડીને પણ જગતમાં રસ્તો કરીશ.

એ મહિનાની ખરચી ખૂટી ગયે પાછી જ્યારે આ બન્નેની સવારી લઈને ઘોડા-ગાડી તેઓના એક ઓરડીવાળા શહેરી નિવાસ પર ઊભી રહી, ત્યારે ઘરમાલિકનાં શેઠાણીજીની આસપાસ પાડોશણોનું કૂંડાળું જમા થઈ ગયું. મીઠો વાર્તાલાપ મંડાયો.

'આવ્યાં આ તો પાછાં.'

'ધોયેલ મૂળા જેવાં.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ભાઈએ'ન ભાઈએ'ન રમવાનું ક્યાંય રહી ગ્યુ.'

'થોડા દા'ડાની વાયડાઈ પૂરી થઈ.'

'ત્યારે પાશીઆરી શા સારુ મારતાં'તાં?'

'ચાલો, હાલહવાલ તો જોઈએ!'

ધીમે ધીમે ટોળું અજિતના ઓરડા પર હલ્લો લાવીને ઊભું રહ્યું. શેઠાણીએ સાદ દીધો : 'કાં કળાકાર!'

કળાકાર અજિતે બહાર આવી 'જે જે' કર્યું. એના હાથમાં ઝાડુ હતું.

'કેમ ઘર તમે વાળો છો? ક્યાં ગયાં મેમસા'બ? કેવીક તબિયત છે?'

કળાકારે પોતાનાં મડમ સાહેબનું પ્રદર્શન ભરવાની ઈચ્છા ના બતાવી, એટલે શેઠાણી આપોઆપ ઓરડીમાં દાખલ થયાં અને પછવાડે જેટલી સમાઈ શકી તેટલી સૈનિકાઓ આવી ઊભી રહી.

પ્રભા આરામ લેવા ઢળી હતી.

'કાં?' શેઠાણીએ લહેકાદાર ટકોર કરી : 'દિલરુબા ફિલરુબા વગાડી લીધાં ને? હવે ઠેકાણે આવી ગયાં ને? તયેં હાંઉ માડી! ચેનચાળા ક્યાંઈ પડયા રીયા ને ફસાણાં દુનિયાને ફાંસલે...હી...હી હી...હી...' શેઠાણીએ હાસ્ય છોડયું.

પ્રભાએ વેદનાભર્યું સ્મિત કર્યું.

'કાંઈ જોવે-કારવે તો મગાવી લેજો હો! ઘર તમારું જ છે. જુદાઈ જાણશો નહિ. શેઠ હમણાં જ જમીને ગયા. દાળ ને શાક થોડાં થોડાં પડયાં છે, મોકલું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જોશે તો મંગાવી લેશું' પ્રભાની હિમ્મત આથી વધુ ન ચાલી શકી.

આખા સ્ત્રીવૃંદે બહાર નીકળીને ફરી એક વાર હંગામી સભા ચાલુ કરી. વાર્તાલાપનો આ વેળાનો વિષય મેમસાબ'ના શરીરનો નવો રંગઢંગ હતો.

'એ બાઈ!' શેઠાણીએ સમાપ્તિના બોલ બોલી સભા વિસર્જન કરી; 'જગતથી ચડીઆતાં થવા જનારાં એકોએક પછડાણાં છે. એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી. જુઓ આ હાલહવાલ!'

વિખરાયેલા મંડળ પૈકીની કેટલીક તો 'નારી–સમાજ'ની સભ્યો હતી. તેઓએ વળી જુદી એક સભા કરીને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો: 'આ ગર્ભ ખરેખર શું કલાકારથી જ રહ્યો હશે? કે...'

સાંજે શેઠ પોતે મુલાકાતે આવ્યા. એમણે પણ સિફતથી છેક અંદર આવીને પ્રભાની હાલત નિહાળી લીધી. મોં મલકાવીને એમણે કહ્યું: 'અમારા મકાનને આ જશ છે ના, ભાઇ! આપણા કૂવાના પાણીનો જ એ પ્રભાવ છે. એ હિસાબે તો અમારે હવે ભાડાં વધારવાં પડશે!'

વળતી સવારે શેઠાણી આવ્યાં ને સલાહ આપી ગયાં:

'કળાકાર! હવે કંઈક કામધંધે વળગી જાઓ. આમ લમણે હાથ ટેકવીને બેઠે શો શકરવાર વળવાનો હતો?'

નજીકનાં ને દૂરનાં સગાંસંબંધીઓ આવ્યાં. તેઓનો માર્મિક બોલ એ જ હતો:

'ભાઈ! હવે કાંઈક કામધંધે લાગી જા. પંદર–વીસની જે નોકરી મળે તેમાં ગોઠવાઈ જા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બાપુ ! આમ આખો દા'ડો વચ્ચાર કર્યા કર્યે ન કરીએં, વચ્ચારવાયુ ઊપડે, ખબર છે? આ ખાંડબજાર, ગોળબજાર, દાણાબજાર, ઇસ્ટેશન, બંદર, કારખાનાં, જે ઠેકાણે તકદીરનો આંક લાગે તે ઠેકાણે ધંધે ચડી જા–પછી પંદર–વીસ–પચ્ચીસ કે બાવીસ, જેટલા આપણા તકદીરમાં લખ્યા હશે તેટલા મળશે.'

પ્રભાના પિતાએ સંદેશો કહાવ્યો : 'આપણી કાપડની દુકાનો છ ઠેકાણે છે. કોઈ પણ એક દુકાને ડાહ્યા થઈને બેસી જાવ. મારી છોકરીને આમ ભૂંડે હાલે રઝળાવો મા. આળસુ બનીને બેઠા બેઠા દાળદરનું ભજન કયાં સુધી કરશો ?'

ઓહોહો ! કેટલા બધા દિલસોજ લોકો ! આ લોકોની હમદર્દી ઉભરાઈ જાય છે. તમામ મને કામધંધે વળગવા કહે છે : જાણે કે હું જે કરું છું તે કોઈ ધંધો જ નથી ! તમામ મને લમણે હાથ દઈ બેઠેલો નિરુદ્યમી ગણે છે: હું મારી ચોપડીના પ્લોટનું ચિંતન કરું છું. તેને આ લોકો વિચાર–વાયુ માને છે. ને કાપડની દુકાન ! સસરાજીના વિલાયતી જાપાની તાકા વેચવા બેસવાનો ઉદ્યમ ! હું મરવું વધુ પસંદ કરીશ. હું વ્યાપારી નથી, કલાકાર છું. મારી કલાને હું નહિ લજવું, દગો નહિ દઉં. નાઃ નાઃ ના.

કોની જોડે એ દલીલો કરવા બેસે ? શી રીતે સમજ પાડે કે કલા, લેખન–કલા, એ પણ એક ધંધો જ છે. એ ધંધાનો પોતે ધંધાર્થી છે; ને એની પાછળ પોતાના લોહીનું એ પાણી કરી રહેલ છે !

કહેવાનો કશો અર્થ નહોતો. ઉપહાસ વહોરવા સિવાય એ વાતનું કશું ફળ નહોતું; એટલે અજિતે ફકત એક જ જવાબ પોતાના સસરાને કહાવ્યોઃ ના ! ના ! ના ! કદાપિ નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિતા તરફથી પતિને મળેલા આ સલાહ-સરપાવની જાણ થતાં જ પ્રભા સળગી ઊઠી. બાપને એક ઉકળાટભર્યો તિરસ્કાર-પત્ર લખવા એ સમસમી રહી. ત્યાં તો વળતે જ દિવસે બાપુની દુકાનેથી એક ગુમાસ્તો આવ્યો. અજિતને પરસાળમાં જ છાંડી એ બહેનને મળવા અંદર ગયો. છાનુંમાનું એણે બહેનના હાથમાં એક પરબીડિયું મૂક્યું. પ્રભાએ કહ્યું :

'બહાર એમને આપોને ?'

ગુમાસ્તાએ નાક પર આંગળી મૂકીને ખાનગી છે એવું સૂચન કર્યું.

પ્રભાએ પરબીડિયું ઉખેળ્યું. અંદર એક સો રૂપિયાની એક નોટ હતી, ને જોડે એક ચિઠ્ઠી હતી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું :

'ગાંડી દીકરી,'

'મારો ગુસ્સો ન ઊતર્યો હોત; પરંતુ તારી નવી સ્થિતિએ ફરી પાછું મારામાં બાપનું હૃદય જગાડ્યું છે. તને જ મોકલું છું; કેમકે એ ઘેલાના હાથમાં જશે તો ઘરમાં ઘીતેલને બદલે શાહી કાગળો ને ટપાલની સ્ટાંપો જ ઉભરાશે. તું જ ખરચજે.'

વાંચીને પ્રભાનો ચહેરો કાનનાં મૂળ સુધી ધગી ઊઠ્યો. ચિઠ્ઠી સાચવીને એણે પોતાના ગજવામાં મૂકી અને સો રૂપિયાની નોટનાં ચિરાડિયાં કરી તેણે એ જ પરબીડિયામાં ભર્યાં. પરબીડિયું ગુમાસ્તાને દીધું. બોલી: "બાપાજીને આ મારો જવાબ આપજે."

ડઘાઈ ગયેલો ગુમાસ્તો પ્રભાનું સારું ય કલેવર થરથરતું જોઈ રહ્યો. પ્રભાના મોંમાંથી અપમાનિત આત્મા ચોધાર રુદન કરી ઊઠ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનાં ડૂસકાં સાંભળીને અજિત અંદર દોડ્યો આવ્યો. પૂછ્યું: 'કેમ ? શું છે ?'

આંસુ લૂછતી લૂછતી પ્રભા બોલી : 'કશું નથી. એ તો મારા બાપાએ થોડા દિવસને માટે ઘેર તેડાવી છે.'

'તો જઈ આવને ! હું ક્યાં ના કહું છું ? હું તો મારું ગમે તેમ ચલાવી લઈશ. જા. થોડા દિવસ સ્થળફેર કરી આવ. એ બાપડા રાજી થશે.'

'ના, મારે નથી જવું. તમારું પુસ્તક લખાઈ રહ્યા પછી જઈશ.'

ગુમાસ્તાના ગયા પછી અજિતે એને પંપાળી : 'શા માટે રડે છે ? બાપને ઘેરે જવું છે ? મારી અત્યારની લાચારીની મને શું કંઈ ઓછી શરમ થતી હશે પ્રભા ? હું તારા સારુ કંઈ જ—'

પ્રભાએ અજિતના મોં ઉપર હાથ દાબી દીધા,–'મારા સમ છે હવે એક શબ્દ પણ એ વાતનો બોલ્યા છો તો.'

'કેમ ન બોલું ?'

'તમારી ગરીબીનું ગાણું મારે નથી સાંભળવું.'

'તો તારું મન એમ છે, કે મારે બાપાજીની દુકાને બેસી જવું ?'

'ના, તમે ઊંધું સમજ્યા છો. વાંચો આ ચિઠ્ઠી.'

અજિતે સસરાનો કાગળ વાંચ્યો. પત્નીનાં આંસુનો મર્મ જાણ્યો. પ્રભાની આંખોમાં એની આંખોનું કરુણામૃત, સૃષ્ટિનો વિનાશ થાય ત્યાં સુધી પણ અખૂટ રહે એવી સ્થિર ધારે રેડાવા લાગ્યું. એણે પૂછ્યું:

'તારી શી ઇચ્છા છે ? મને કહે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઇચ્છા એટલી જ કે તમેતમારે લખવાનું જ કામ કર્યે જાઓ.'

'પણ આ નિર્ધનતા ! મારો તો ઠીક, પણ તારો શો અપરાધ–'

'અપરાધ એ કે હું તમારી કલા પર મુગ્ધ બની.' પ્રભા હસી.

'તને શું સુખ મળ્યું ?'

'અભિમાનનું સુખ. હું નિર્ધન કલાકારને પરણી એ અહંકારનું સુખ.'

'અહંકાર ઉદરને ભરી શકતો નથી, દેહને ઢાંકી શકતો નથી.'

'પણ એ અહંકાર મનુષ્યની પામરતાની વૃત્તિને ઢાંકે છે. હું તમારી જોડે પરણીને મનથી એટલી મગરૂબી સમજું છું, કે ભલભલી મોટર દોડાવતી શેઠાણીઓથી સવા વેંત ઊંચે ચાલું છું. પછી છે કાંઈ ? ને જુઓ—'

ઊઠીને એણે અજિતને પોતાના આલિંગનમાં લીધો, ઊંચો કર્યો, કહ્યું :

'તમારી પ્રભા તમને ય જગતથી ઊંચા ઉપાડી ચાલી શકે છે.'

ત્યાં તો ટપાલીનો અવાજ આવ્યો : 'અજિતભાઈ !' ને સાથેસાથ એક કવર પરસાળમાં પટકાયું.

ઉઘાડીને અજિતે વાંચ્યું. એનાં મોં પર સાત સૂર્યો સામટા ઊગ્યા. એણે પ્રભાને ધીરથી કહ્યું :

'નૂતન જગત' સોસાઇટીનો કાગળ છે, આપણી ચોપડી મંત્રીને બહુ પસંદ પડી છે, હવે એ કમિટી પાસે મૂકશે.'

'સાચે જ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'લે વાંચી જો.'

પ્રભાએ વાંચ્યો.

બીજી જ પળે બેઉના ગાલ એકબીજા ઉપર હર્ષનાં અશ્રુવર્ષણ કરી રહ્યાં.

'બસ હવે વાંધો નથી રાસ્કલ!' કહેતો અજિત પ્રભાના પેટ ઉપર કોમળ હાથ પસારવા લાગ્યો, ને એ ઉદરવાસીને સંબોધી બોલી ઊઠયો :

'હવે તારા આવવાની જરીએ ફિકર મને નથી. આવી જા. તારે હજુ બે મહિનાની વાર છે, ત્યાં તો મને તારો સત્કાર કરવાની ખરચી મળી રહેશે. સમજ્યો પાજી!'

ફરી પેટ પંપાળ્યું. હાથ નીચે કંઈક ફરક ફરક થવા લાગ્યું. અજિતે પ્રભાની સામે જોયું.

પેલા સળવળતા અંતર્યામીને એણે ફરી વાર ગાળ ચોપડી : 'રાસ્કલ, લાતો મારે છે મારી પ્રભાને! પણ યાદ રાખ. હવે મને તારો ડર નથી. 'નૂતન જગત' સોસાઇટીનો ચેક આવ્યો સમજ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી પંદરમી

રોજ રોજ થોકબંધ ટપાલ આવી. દિવાળી–અંકોમાં કલા અને સાહિત્યના ઉદ્ધાર અર્થે કંઈક લખી મોકલવાનાં નિમંત્રણો આવ્યાં, પ્રસ્તાવના લખી આપવાનાં વિનતિપત્રો આવ્યાં, અધૂરી ટિકિટો ચોડાયાને કારણે નોટ–પેઇડ બનેલાં પોતાના જ લેખોનાં પરબીડિયાં પાછાં આવ્યાં. હવે 'કાંઈક ધંધે વળગી જાઓ'ની શિખામણ દેતા સ્નેહીમિત્રોના પત્રો આવ્યા; કેટલાક તો એ પણ નોટ–પેઇડ આવ્યા એટલે નાણાં ભરીને પેલા ચેકની આશાએ લઈ લીધા. ન આવ્યો ફક્ત 'નૂતન જગત' સોસાઇટીનો એક ચેક.

દરમિયાન પ્રભાના પૂરા દહાડા તો ચૂપકીદીથી ઘરમાં પેસી ગયા–એને થોભવાનું કહેવું નિરર્થક હતું. એની નાગ–ચૂડ પ્રભાના દેહને ભરડો દેવા લાગી. એ ભીંસમાંથી પ્રભાને છોડાવવા માટે અજિત એક સુવાવડખાનાના દાકતર કને દોડયો.

ગરીબ હોવું એ જાતે જ અપમાન છે, પણ ગરીબી ગાવી એ તો અપમાનની ને તેજોવધની અવધિ છે. અજિતે દાકતરની સમક્ષ હોમરથી લઈ નર્મદ લગીના સાહિત્યસ્વામીઓની નિર્ધનતાના પ્રસંગો વર્ણવવા માંડયા.

દાકતરના મોં પર માયાળુ સ્મિત ફરકયું. પૂછ્યું: 'મુદ્દાની વાત પર આવો, શરમાઓ નહિ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી પ્રભાને પહેલો જ પ્રસવ-કાળ છે, ને હું પૂરો દર ભરવા અશકત છું, એવી મતલબનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કરતાં અજિતની જીભનાં ગૂંચળાં વળ્યાં.

'કશી ફિકર નહિ. અગ્ધું બીલ કરશું.'

દાકતરના એ શબ્દોએ અજિતની આંખોમાંથી આભારનાં જળ-જળીઆં ખેંચ્યાં; પણ હજુ એક ખાઈ ઓળંગવાની બાકી હતી. એણે પૂછયું:

'દર્દીને રજા આપો તે વેળા બીલ ચુકાવું તો વાંધો છે?'

દાકતરનો નિયમ એડવાન્સ પૈસા લેવાનો હતો. 'બિચારો લેખક છે!' એ દયાભાવે દાકતરના મન ઉપર આ વાતમાં પણ સવળી અસર કરી.

વળતે દહાડે પ્રભા એ સ્વર્ગ-ભુવનમાં સૂતી. હીંચોળા લેતા પલંગો, સફેદ બાલોશીઆં, ટુવાલો, નેપકીનો ને વાર્તાઓમાં સાંભ-ળેલી શ્વેતપરીઓ સમી, મુલાયમ પગલે જાણે કે હવામાં હાલચાલ કરતી હસમુખી નર્સો: જાણે દૂધનાં ઝરણાં રેલતાં હતાં.

વિજ્ઞાને અને સંસ્કૃતિએ સ્ત્રીજાતિ માટે સરજેલું આ સૂર-ભુવન હતું: પરંતુ કોને માટે? ચપટીભર લોકોને માટે. બાકીની કરોડો માતાઓ અકેક ઓરડીને ખૂણે છોકરાં જણતી હતી, માખી-ઓની જેમ ટપટપ મરતી હતી.

આંહીં હું શા માટે આવ્યો? કયા હક્કને દાવે? હું તો કરોડો માંહેલો જ એક છું ને? આ બધાં લોકો મારી સામે કેમ તાકી રહેલ છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં અર્ધ–માશી ફગાવી છે, એ વાતની શું તેઓને ખબર પડી ગઈ હશે? ને એ અર્ધા નાણાંને માટે પણ મારે મને લગનભેટ મળેલું વાયોલીન વેચવાનું છે તે છૂપી વાત શું આ સર્વના જાણવામાં આવી ગઈ હશે? દાકતરે કોઈને કહી દીધું હશે?

પ્રભાના પલંગ સામે બેઠો બેઠો અજિત આવા તર્કો કરી રહ્યો હતો. પોતાની સામે જોનાર દરેક માણસ જાણે કે એને–એની ભિક્ષુકતાને ટોણો મારી રહેલ છે. પ્રત્યેક આંખ જાણે એને 'ધર્માઉ' ગણી રહી છે. હરેકના હાસ્યમાં એની પોતાની છૂપી ઠેકડી સંઘરાયેલ છે. એની હાલત ઘેરઘેરથી હડધૂત થયેલ ને પિટાયેલા કૂતરા જેવી હતી. પગલે પગલે એને ફાળ પડતી કે હાય કોઈક નવો માર પડશે.

ખંડેખંડમાં ત્રણત્રણ ચારચાર પથારીઓ હતી. પ્રત્યેક પથારી પાસે અંગુર, મોસમ્બી વગેરે લીલા મેવાની ટોપલીઓ હતી, ગુલાબના ગોટા હતા. સૂતેલી પત્નીઓના ભાગ્યવંત પતિઓ ને પુત્રીઓના ભાઈઓ, પિતાઓ હંમેશ પ્રાતઃકાળે નવા કરંડીઆ ને નવાં ફૂલો લઈ હસતે મોંયે હાજર થતા.

પ્રભાનો શો દોષ કે એણે આ મેવા ને આ ફૂલોની સામે તાક્યા કરવાનું?

અજિત જમવાને નિમિત્તે બહાર જઈને આવ્યો ત્યારે એના હાથમાં પણ આઠ ગુલાબ હતાં. હસીને એણે બબ્બે ગુલાબ પલંગને પ્રત્યેક પાયે ગોઠવી દીધાં.

પ્રભા જે આનંદ પામી તે આનંદની પછવાડે ફક્ત એક જ હકીકતની છાયા હતી: કે નક્કી આ ગુલાબોને માટે નાણાં બચાવવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પતિએ પૂરી થાળી ન જમતાં હોટેલમાં જઈ ચા-પૂરીથી જ ચલાવ્યું હશે. એ વિચારે પ્રભાની આંખોને ભીની કરી.

દયાર્દ્ર સ્વરે મીઠું રુદન કરતાં બેત્રણ ગુલાબી બાળકોની વચ્ચે એ શ્વેત, શાંત અને સુગંધમય સ્થળની અંદર વીસ વર્ષની પ્રભા કેવી સોહામણી લાગતી હતી ! એના ચહેરાની ચોપાસ માતૃત્વનું પ્રભામંડળ હતું. એની સમસ્ત મસ્તીઓ, આભમાં ધુમાધુમ કરતી આષાઢી વાદળીઓની માફક એકાકાર બની જઈ ને એક ગંભીર શીતલ ગગનઘુમ્મટ સરજી લીધો હતો.

એના ચહેરા પરની નિશાનીઓ નિહાળીને નર્સોએ એને બીજા એકલ ઓરડામાં ખસેડી. સ્ટ્રેચર ઉપર સૂતાંસૂતાં એણે અજિતને કહ્યું : ‘ તમે મારી જોડે જ રહેશો ને ?’

‘ જરૂર, જરૂર. ’

ને અજિત જોડે જ ગયો. પ્રકૃતિનાં એ નાનાં બાલકો જાણે એકલવાયા જીવનની કોઈ એક અંધારી ગિરિ-ખીણ વચ્ચેથી ચાલ્યાં જાય છે; હાથમાં હાથ ભીડીઃ-સામે આવતા પહાડોની ટોચે મીટ માંડતાંઃ ઊઘડતા પ્રભાતનું પ્રથમ દર્શન કરવાની રાહ જોતાં.

ઓરડાની બારી નીચે જ ટ્રામોનાં પૈડાના ઘરઘરાટ, મોટરોના ભોંકાર, છાપાવાળા છોકરાઓના ચિત્કાર અને દોટમદોટઃ ચાલી જતી જનતાના કોલાહલ : એ તમામના મિશ્રણમાંથી એક બિભીષણ નગર-રવ ઊઠતો હતો.

ઘણી વાર રોજિંદા બનતા બનાવો એકાએક આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. અજિતને અજાયબી થઈ કે એક જુવાન સગર્ભાને જે વેળા પ્રથમ વારનો પ્રસવ-કાળ થાય છે, તે જ વેળા દુનિયા શું આવો ભીષણ ઘોંઘાટ મચાવે છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આવા કોલાહલની વચ્ચે અને કંઈ નુકસાન–' અજિત દાક્તરને ડરતો ડરતો પૂછવા લાગ્યો.

દાકતરે ફક્ત હસીને આટલું જ કહ્યું: 'દુનિયામાં તો દર સેકન્ડે એવાં બબ્બે બાળકો જન્મે છે સિસ્તર! ફિકર ન કરો.'

ધીરે ધીરે જાણે કે કોઈ ઊંડા કૂવામાં ધકેલાતી હોય તેવી બનીને પ્રભાએ નર્સને પૂછ્યું: 'મારાથી આ બધું શે સહેવાશે? હું તો હજુ છોકરી જેવી જ છું ને?'

એનો જવાબ મળે તે પહેલાં તો પ્રભાનો ચહેરો સફેદ પૂણી જેવો બન્યો. એણે ધીરી એક ચીસ નાખી અને અજિતનો હાથ ઝકડાવીને ઝાલી લીધો. એનાં આંગળાં અજિતને બાઝી પડયાં. એણે વધુ ચીસ નાખી.

'દાકતર સાહેબ! એ દા–' અજિતે વિકલ અવાજ કાઢયો.

બારીએ ઊભા ઊભા ઓજારોની પેટી ઉઘાડતા દાકતરે લેશ પણ સ્વસ્થતા ગુમાવી નહિ. શાંત પગલે એ પથારી કને આવ્યા. જોઈને કહ્યું :

'કશું જ નથી.'

હસીને તેણે એ થરથર કંપતી પ્રભાના પેટ પર હાથ મૂકયો, કહ્યું: 'કશું જ નથી. હું હમણાં જ એને તપાસું છું.'

બેઠી થઈ ગયેલ પ્રભા પાછી પછડાઈને પથારીમાં આમતેમ પડખાં ફરવા લાગી. એની ચીસો ચાલુ હતી. દરમ્યાન દાકતર તો ઠંડે કલેજે શીશીઓ ને લોશનનાં કૂંડાં ગોઠવતા ગોઠવતા સૂચનાઓ આપ્યે જાય છે!

પૂરી તપાસ કરીને પછી એણે કહ્યું : 'બસ એ તો બધું બરાબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. એને કશો વાંધો નથી. જુઓ નર્સ ! મારે અત્યારે સીનેમામાં જવાનું છે. હમણાં થોડા કલાક તો મારી જરૂર નથી પડવાની.'

સીનેમામાં ! પ્રભાને આવી જીવન-મૃત્યુની સ્થિતિમાં મૂકી દાકતર બસ સીનેમામાં ચાલ્યા ? અજિત તો ચકિત જ બની ગયો. આ તે દાકતર કે હેવાન ? એનાથી ન રહેવાયું: 'અરે અરે પણ દાક્તર સાહેબ !'

'કેમ ?'

'કંઈ બનશે તો ?'

'હું નજીકમાં જ છું. જરૂર હશે તો મને નર્સ બોલાવી લેશે.'

'પણ આ સખ્ત પીડા ચાલે છે ને ?'

લજ્જતથી હાથ ધોતા ધોતા, સાબુનાં ફીણના ગોળા રચતા દાકતરે ફરીથી હસીને કહ્યું : 'પીડા વગર કાંઈ પ્રસવ હોય ? પણ આ તો બધી ખોટી પીડા છે. પ્રસવની વેદનાને શરૂ થતાં તો હજુ કલાકો લાગશે ભાઈ! કદાચ રાત આખી નીકળી જશે. સ્ત્રીના કેટલાક મસલ્સને અને મેમ્બ્રેઇન્સને તોડી ઢીલા પાડયા સિવાય પ્રસવ જ ન હોય; ને એ ઢીલા પાડવાનો આ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી સમજ્યા ?'

અજિત આભો બનીને ઊભો. એને આ ભાષામાં કશી જ ગમ ન પડી. આજ સુધી એ દ્વાર એને માટે બીડેલાં જ હતાં.

'ગભરાઓ ના, કયા સંજોગોમાં શું કરવું તે આ નોકરો બરાબર સમજે છે. તમે ફિકર કરો ના.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી સોળમી

સેંકડો આજારોની દવા કરનારો દાકતર જો એમાંના પ્રત્યેકની જોડે પલેપલની વેદના ભોગવવા બેસે તો એની શી વલે થાય? એવું કોઈ હમદર્દ મનુષ્ય આ જગત પર સંભવે છે ખરું? આ વિચારોને માટે અજિત તૈયાર નહોતો. એને તો પોતાની જ પીડામાં જગત સમસ્તને ડૂબતું જોવાની ઇચ્છા હતી. દરેક જણને એ જ વૃત્તિ વળગેલી હોય છે.

દાકતર તો પોતાનો કસબ બરાબર સમજતા હતા, એણે ઠંડે કલેજે સીનેમા તરફ પ્રયાણ કર્યું. ને અહીં પછવાડે પ્રભાના દેહમાં જાણે છુરીઓ ચાલવા લાગી. એ જાણે પોતાની અંદર પ્રવેશેલા કોઈ અસૂરની સાથે બાથંબાથાં યુદ્ધ કરી રહી હતી. એના લલાટ પર પસીનાનાં મોતી બાઝતાં હતાં. નર્સ એને પંખો કરતી હતી ને અજિત એના લોચતા, ધૂણતા, પછડાતા દેહને ઝાલી બેઠો હતો.

પણ એનું બેસવું, ઝાલી રાખવું, આશ્વાસનના બોલ બોલવા, એ તમામ નિરર્થક હતું. પોતાને થાકથી તમ્મર આવવા લાગ્યાં ત્યાં સુધી એણે પ્રભાના દેહને ઝકડી રાખ્યો. પણ એ દેહ માનવદેહ જ નહોતો રહ્યો. એ તો એકાંત મધસાગરે તાંડવ ખેલતાં મોજાં ઉપર ખેંચાઈ ગયેલી કોઈ નાની નાવડી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૯ : બીડેલાં દ્વાર

વેદનાની એક એવી છૂપી અંધારગલીમાં પ્રભા પહોંચી ગઈ હતી કે જ્યાં એની જોડે દાખલ થવાનો અધિકાર કોઈને નહોતો. પ્રસવ-કાળની વેદના એટલે એક એવું ભોંયતળીઉં, કે જ્યાં ન જડે સાથી, સ્વજન અથવા સ્નેહઃ જ્યાં હમદર્દીની દારુણમાં દારુણ ચીસો પણ નથી સંભળાઈ શકતી. જ્યાં દિલાસાના પ્રકાશનું એક રજકણ પણ નથી પહોંચતુંઃ જ્યાં જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેની અનંત જણાતી એકલતા વસે છે. ઓ મહાસાગર! અરે ઓ મરુભોમ! છે એવી કોઈ એકલતા તમારા જાણવામાં, કે જે પ્રસૂતિ-વેદનાની એકલતાની બરોબરી કરી શકે?

આંચકા પર આંચકા : તાણ ઉપર તાણ : જાણે વંટોળ ઉપર વંટોળ અને ગાંડાતૂર જળતરંગોની અનંત હારમાળાઃ પ્રભા ન ખમી શકી. ચીસોચીસ પાડવા લાગી. ડૂસકાં ભરીને અનાથ શિશુની પેઠે પુકારવા લાગી કે 'નથી સહેવાતું, નથી ખમાતું. મને કોઈ આમાંથી બહાર કાઢો!'

અજિત દોડયો નર્સની પાસે. નર્સે આવીને આ દશા નિહાળી. અજિતને જે કાળસ્વરૂપ લાગેલું છે, તે નર્સને જરીકે નથી ગભરાવતું!

નર્સે પણ હસીને એનું એ જ કહ્યુંઃ 'કંઈ જ નથી. આ બધી જ ખોટી વેણ છે.'

'પણ પણ-' ગભરાટભર્યો અજિત પૂરું બોલી યે નહોતો શકતોઃ 'કંઈક તો કરો, કે જેથી આને શાંતિ મળે!'

'કશું જ ન બની શકે. એ તો એણે ભોગવવું જ રહ્યું.'

'અરે પણ દાકતરને બોલાવો. અત્યારે એને સીનેમા જોયા વિના શું નહોતું ચાલતું? કાલે ન જોઈ શકાત?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ ભાઈ, દાક્તર આવીને ય શું કરવાના છે? પ્રસવને હજુ વાર છે. પ્રસવની સ્થિતિ આવશે ત્યારે તો આ પીડાનું સ્વરૂપ જ બદલી જશે; ને ત્યાં સુધી દાક્તરથી કશું નહિ થઈ શકે.'

'દાક્તર આવીને એને કશોક ડોઝ આપે નહિ?'

'પીડા શમવાનો ડોઝ આપે તો પ્રસવ જ અટકી પડે; ને પ્રસવ અટકે એટલે તો પછી થઈ જ રહ્યું ને?'

સાંભળીને ફરી પાછો અજિત પોતાને કામે લાગ્યો. પ્રભાને પકડી, પ્રભાના ઉછાળા મારતા દેહને ઝકડી ઝકડી એનાં બાવડાં તૂટવા લાગ્યાં. એનું માથું ભમી ગયું. એનાં લમણાંમાં ચસકા નીકળવા લાગ્યા. એને બેવડું યુદ્ધ લડવાનું હતું. એક પોતાના દેહનું, ને બીજું પ્રભાના દેહપછાડા નીરખી નીરખી સહી લેવાનું.

તે દરમ્યાન દુનિયા તો એની રીતે જ દોડધામ કરતી હતી. ટ્રામો–મોટરો થંભતી નહોતી. ગ્રામોફોન બજતાં હતાં. વરઘોડાનાં બેન્ડ વાગતાં હતાં. ધસમસાટ દોડયા જતા બંબાના ટોકરા ગૂંજતા હતા–ને ઓહ! બાજુના જ ખંડમાં કોઈક હસતું હતું.

એ હાસ્યધ્વનિ સાંભળીને અજિતે પોતાના હોઠ પીસ્યા. હસનારની ગર્દન ચાંપી દેવા જેટલો વિદ્રોહ એના દિલમાં વ્યાપી ગયો.

દાક્તર શું આવશે જ નહિ? આટલો ઘાતકી! ક્યારનો ગયો છે. મારું પ્રિયજન મરી રહેલ છે તે વેળા એને સીનેમા જોવાનું સૂઝયું! એકેક પળ યુગ યુગ જેવડી જતી હતી.

ફરી એક વાર પ્રભાના દેહે ઉછાળો લીધો. એના હાથમાંથી દેહ છૂટી ગયો. એ પટકાઈ પડી. છાતીફાટ રડવા લાગી. અજિત નર્સને ફરી વાર તેડવા દોડયો. ત્યાં તો દ્વાર ઉઘડયું ને દાક્તર દાખલ થયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એ તો એસીસ્ટંટ હતો. મોટો દાક્તર ક્યાં મૂઓ? આ સા......એસીસ્ટંટોની બેવકૂફી તો ક્યાં અજાણી છે!

'કેમ?' એસીસ્ટંટે નજીક આવીને નજર કરી; 'કેવુંક ખમે છે?'

નિરાંતે એસીસ્ટંટ કોટ–મોજાં ઉતારવા લાગ્યો ને નર્સ એને રિપોર્ટ આપવા લાગી. કોઈને જાણે કશી કાળજી જ નહોતી!

દાક્તર બેઠા. પ્રભાની નાડ તપાસી. બીજી તજવીજ કરી લીધી.

અજિત તો દાક્તરના મુખના બોલ ઝીલવા તલપાપડ હતો. એનું મોં ફાટયું રહ્યું હતું; પણ દાક્તર તો એકે ય શબ્દ કાઢયા વિના ઊઠી ગયા.

'દેખાય છે?' નર્સે પૂછ્યું.

'હજી નથી.' દાક્તરનો ટૂંકો, લાગણીહીન જવાબ પડયો.

'પણ ત્યારે–' ડઘાઈ ગએલા અજિતે પૂછ્યું: 'આમ ક્યાં સુધી ચાલવાનું દાક્તર? એને ભયાનક પીડા થાય છે, જુઓ તો ખરા.'

'મને લાગે છે કે સવાર સુધી તો ચાલવાનું જ; કેમકે આ તો અમુક મસલ્સની કડકાઈ પોચી પાડવાનો પ્રશ્ન છે; પણ તમારે કશો જ ગભરાટ રાખવાનો નથી. દર્દી તો સરસ સ્થિતિમાં છે.'

નર્સને એણે કહ્યું: 'હું બાજુના જ રૂમમાં સૂતો છું. જરૂર પડે તો જગાડજો.'

એસીસ્ટંટ ગયા. એક નર્સે કોચ ઉપર દેહ લંબાવ્યો ને બીજીએ ખુરસી પર બેઠાં બેઠાં ઝોલાં ખાવાનું આરંભ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રભાનો તો દૈત્ય સાથેનો સંગ્રામ ચાલુ જ હતો. આટલી નાની ને પાછી ઓરતઃ ઓ પ્રભુ ! એને આવા દારુણ સંગ્રામ ! આ તે શી રાક્ષસી પ્રકૃતિ–લીલા ! વિચારતો વિચારતો અજિત પ્રભાને ઝાલી બેઠો રહ્યો. બે જ જણાં જાણે જગતની અંધેરીમાં એકલાં જાગે છે : ને પોતાના સીસું સિંચેલા પગના ધીમાધીમા ચાલતા કદમો નીચે આ બેઉને ચગદતો કાળરાત્રિનો અંધાર–ડગલો ઓઢીને ચાલ્યો જાય છે.

દૂર દૂરનાં મકાનોની કોઈ કોઈ બારીમાં રાતના બેત્રણ બજે પણ અજિતે બત્તી ટમટમતી દીઠી. ત્યાં કદાચ કોઈક માનવની નસો છેલ્લા ધબકારા લેતી હશે. એના ઊંબર પર છાયાદેહી મોત તેડું કરતું ઊભેલું હશે–અથવા કોને ખબર છે, એ મૃત્યુનો નહિ, જન્મનો અવસર હશે. કાં ન હોય ? દાકતરે નહોતું કહ્યું શું, કે પૃથ્વી પર અકેકેક પળે બબ્બેનો જન્મ થઈ રહેલ છે !

રાત્રિ–અંધકારના કાળા લોખંડનો બોજ ખેંચતી બુઢ્ઢી જેવી રાત્રિ જાણે ચાલતી જ નહોતી. થંભીને ઊભી હતી. પ્રભાત જાણે હવે કદી પાડવાનું જ નથી. ત્યાં તો દૂધવાળાનાં ડબલાં ખખડયાં. છાપાવાળાની બૂમો પડી. 'કલો...ઇ !' અને 'મી...ઇ...ડ ! ' ના કર્કશ સૂર સુખી જનોની નિદ્રાને રુંધવા લાગ્યા. પ્રભાતની કંકુપગલીઓ પડી ત્યારે તો પ્રભાનું દર્દ કંઈક શાંત પડયું હતું.

પ્રસન્ન ચહેરે દાકતર હાજર થયા, રોગીની નાડ ફરી વાર તપાસી, નર્સોએ ઊઠીને પ્રભાને નવાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં, બિછાના ઉપર કંઈ કંઈ પ્રકારે ઉપરાઉપરી ચાદરો ગોઠવી.

પ્રભાને જાણે એક પ્રકારનું ઘેન ઘેરાયું હતું; અને અજિત પણ ઝોલાં ખાતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકાએક પ્રભાની ચીસ પડી, અજિત ઝબક્યો, પ્રભાને ઝાલી લીધી, નર્સ દોડતી આવી, ને એણે પ્રભાનો શ્વેત ચહેરો લાલચટક બનતો દીઠો.

પ્રભાનો હાથ ઝાલી નર્સે પૂછ્યું:

'વેદના થાય છે?'

બેહોશ બનીને પ્રભાએ હકારમાં ડોકું હલાવ્યું.

'પ્રથમથી જુદી જ જાતની ને?'

પ્રભાએ ફરી ડોકું હલાવ્યું.

'કશુંક નીચે ઊતરતું હોય તેવી પીડા ને?'

પ્રભાએ મૂંગી હા કહી.

'બસ હવે પ્રસવ આવી પહોંચ્યો.' કહીને નર્સે ડાક્તરને તેડવા માણસ મોકલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી સત્તરમી

'ઓહો ! પ્રસવ આવી લાગ્યો કે ?' કહેતા દાક્તરે પ્રભાને નવા મંડાયેલા મૃત્યુપછાડાઓને પોતાના પરિચિત દોસ્તો ગણી વધામણાં દીધાં.

મનુષ્યના હૃદયમાં એક આકાશ છે. એ છે સ્થિરતાનું, સમતાનું આકાશ. એવું આકાશ વધુમાં વધુ દાક્તરોનાં હૃદયોમાં જડે છે.

પ્રભાનો દાક્તર એવી કોઈ જુદી જ દુનિયાનો નિવાસી હતો. એણે પ્રભાના કારમા મરણ—પછાડાને જોતાં જોતાં જરીકે આકળા બન્યા સિવાય ડગલો ઉતાર્યો. જભ્ભો પહેર્યો. લજ્જતથી લોશનમાં હાથ ધોયા, ને પછી ફરી એક વાર દર્દીના શરીરને તપાસી લીધું.

'વાહ ! બરાબર છે.' દાક્તરના એ શબ્દ સાંભળતી પ્રભા સામે ગભરાટભર્યો અજિત ડાચું ફાડીને તાકી રહ્યો હતો. એના મનથી તો પ્રભાનો જીવ ઝીણે તાંતણે ટિંગાતો હતો.

'જો બહેન !' દાક્તરે પ્રભાને પંપાળી: 'આજે જે પીડા તને થઈ રહેલ છે ને તે તો ગર્ભાશયના સંકોડાવાને લીધે છે. બીજું કશું જ જોખમ એમાં નથી બહેન ! માટે તું તારે ગભરાતી ના હો કે ? જે થઈ રહેલ છે તે બરાબર કુદરતના નિયમ મુજબ જ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે તારે તો આ દરેક વેણની જોડાજોડ શ્વાસ રુંધીને આ ક્રિયાને જોર દેવાનું છે. જો તું બૂમ પાડીશ, તો તરત જ ગર્ભાશયનું દબાણ વછૂટી જશે, વેણ ચાલી જશે, ને સ્થિતિ એની એ રહેશે. માટે તારે તો હિંમતથી દરેક આંચકાને બને તેટલો લાંબો સમય સહી લેવો. તું બેહોશ બની જાય તેટલું બધું કષ્ટ ઉઠાવવાની જરૂર નથી; પણ જેટલું વધુ દબાણ તું ગર્ભાશય પર લાવી શકીશ તેટલું આ બધું તોફાન વહેલું પતી જશે, સમજી બહેન ?'

દાક્તરની જીભ પ્રભાના હૃદય ઉપર શાંતિ વેરતી હતી: ને દાક્તરના હાથ દરદીના કપાળ પર ફરતા હતા.

શિકારીઓના ફાંસલામાં ફસાઈને લપાયેલી કોઈ હરણીની માફક પ્રભા ફાટતે ડોળે દાક્તર સામે તાકી રહી.

દાક્તરે કહેલું બધું કાને સાંભળવામાં તો સાવ સાદું ને સહેલું હતું, પણ અજિતને તો એ સાદી વાતની ભયાનકતાએ બહાવરો બનાવી મૂકયો. ઓ પ્રભુ! આ તારી રાક્ષસી લીલા! કયા કિરતારની આ ઘાતકી ક્રીડા! જાણે કોઈ ઘોર અંધારામાં ઊતરેલા બે પક્ષોનાં ભેટંભેટાં થાય છે: જાણે યોદ્ધાઓ મૃત્યુની બાથમાં ભિંસાઈ રહેલ છે. જાણે શસ્ત્રો સામસામાં અફળાય છે. જાણે હૈયેહૈયાના ભુક્કા બોલે છે. જાણે શબ્દ બોલવા–સાંભળવાની તો અવસ્થા જ ઓળંગાઈ ગઈ છે. મહાસાગરનાં મોજાંની ઉપરાઉપરી દોટાદોટની માફક, કોઈ પ્રલયકારી આંધીના એક પછી એક વંટોળની પેઠે, એક પછી એક અણથંભ્યા અને દયાહીન વેદના–તરંગો એક નાની, સુકુમાર અને અનાથ અબળાના દેહમાં વિનાશનો કાંડ વર્તાવતા ધસારો કરે છે. ગાંડા બનેલા સાંઢીઆ જાણે એક નાની બકરીને ફાડી નાખવા એકઠા થયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વેદનાની તો અકેકેક પળ એવી હતી કે ગઈ આખી રાતનું કષ્ટ એની પાસે કોઈ વિસાતમાં ન રહ્યું. અજિતે કદી ન દીઠેલું, ન સાંભળેલું, કલ્પનામાં ય ન અનુભવેલું એવું દારુણ આ કાળ-તાંડવ હતું. પોતે જેને પ્રાણાધિક ચાહતો, તેને જાણે પોતે જ આ વરુઓના મોંમાં ફગાવી દીધી હતી. બીડેલાં દ્વારની અંદર શું આવી બિભીષિકા પડી હતી? કોઈએ એને કહ્યું કેમ નહિ? એની નિશાળમાં, કૉલેજમાં, કુટુંબમાં, સમાજમાં, અરે ક્યાંય એને આ દ્વારની તરફ પણ કોઈએ કેમ ન દેખાડી? એણે પૂછ્યું:

'દાક્તર સાહેબ! આમ ક્યાં સુધી ચાલશે?'

દાક્તરે નાક પર આંગળી મૂકી અજિતને ચૂપ રહેવા ચેતાવ્યું. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રભાતે કાને પડે એવી દાક્તરની ઇચ્છા નહોતી.

કારણ કે પ્રભા અત્યારે પોતાના દાંતને ભીંસતી પ્રત્યેક વેદનાની વેણનો સરસ સામનો કરી રહી હતો. પોતામાં હતું તેટલું જોર એ શ્વાસ રુંધવામાં ઠાલવતી હતી, એનો આત્મા જાણે કે યોદ્ધો બન્યો હતો. જાણે કોઈ વિશ્વજનનીનો કોમળ પંજો એની પીઠ થાબડી રહ્યો હતો. એને જાણે કિરતારે લોહ-કવચ પહેરાવ્યું હતું. એ કવચ માતૃ-હૃદયમાં સ્વયંભૂ જાગ્રત થતી શ્રદ્ધાનું હતું. આ વેદનાની પછવાડે કોઈ મહાન હેતુની સિદ્ધિ હોવાની પ્રભાને જાણે કે પ્રતીતિ થઈ રહી હતી.

—તે અજિતની નજરમાં પ્રભાનું વેદનામાં નહાઈ વિશુદ્ધ બનેલું પરમ સ્વરૂપ વિલસી રહ્યું. એણે વિચાર્યું—કે આ શું એ જ સ્ત્રી, જે હજુ ગઈ કાલ સુધી તો મૂળા ચાવતી, ખીખીઆટા કરતી, ગાંડાં કાઢતી, ભાનસાન વગરની એક નાની બેજવાબદાર છોકરી હતી! એ જ એ સાધારણ છોકરી શું અત્યારે આટલું સહી રહેલ છે! સ્ત્રી એટલે શું આ દશાને સારુ નિર્માણ પામેલી? ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર સ્ત્રીને ય શું આ ગુપ્ત શકિત વરેલી છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિતનો આત્મા નમી પડયો. તારા સ્નેહનો જીવનભરનો અધિકારી હું કેવી રીતે બની રહું! એ સ્નેહાધિકારને માટે હું શાં શાં વ્રતસાધના કરુ! એવા મૂંગા વિનમ્ર ભાવે એ કલાકારનો આત્મા આ સ્ત્રીના ચરણોમાં ઝૂકી રહ્યો.

ને આ બધી કેવળ કલ્પનામાં રમતી તકલાદી ઊર્મિઓ નહોતી. આ કોઈ હૃદયાવેગનો વંટોળો નહોતો. આ તો સારીએ કલ્પનાસૃષ્ટિને, પ્રભાતસંધ્યાની રંગલીલાને, ચંદ્રની વ્યોમ ભરતી કૌમુદીને, નિરાકાર સર્જનહારનાં સ્તોત્રોને, સર્વને ટપી જનારી, પૃથ્વીના પોપડામાં ને કીચડમાં રગદોળાઈ રહેલી વસ્તુસ્થિતિ હતી. દિગદિગન્તને યે પહેલે પાર ભ્રમણ કરતા આ કલાકારના વિચારોને એ વસ્તુસ્થિતિએ વ્યોમના સીમાડા પરથી કાન ઝાલી પાછા વળ્યા. જાણે એ વસ્તુસ્થિતિએ કલાકારને એનાં માથાનાં ઝંટીઆં ખેંચીને ધુણાવ્યો, આંગળી ચીંધી, કહ્યુંઃ 'આંહીં ઓ બેવકૂફ! આંહીં કીચડમાં છે તારી સર્વ કલ્પનાસમૃદ્ધિનો આખરી ઓવારો.'

બીડેલાં દ્વાર! સૈકાઓથી સીમાના રસે રેવીને બંધ કરી રાખેલ એ ઢાંકણ ઉઘડતું હતું; ને અંદરથી ભૂતાવળના હુહુકાર ઊઠતા હતા. મર્ત્યલોકનું માનવી જ્યાં નજર નાખી શકતું નથી એવું એ પાતાળી ઊંડાણ હતું. કોટિ કોટિ પ્રસવકાળોના અતલ તલમાં કોઈ માનવીની દૃષ્ટિ પહોંચી નથી. કોટિ જન્મે છે કોટિ મરે છે, માટે જ શું એ મામૂલી પ્રકૃતિક્રમ લેખાતો હતો?

આ જ શું જીવન?–

જીવન–પ્રત્યેક જીવન શું આવી કારમી પદ્ધતિએ રચાય છે? મેં આજ સુધી શું આની ઝાંખી યે કરી હતી? જીવન–જીવન–આ જીવન! બાકીનું તમામ શું પોકળ નહોતું? ઠાલો ભપકો જ નહોતો? સ્નેહ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌંદર્ય, સુખની એકેએક લાગણી, એકેએક મૃદુ ભાવ–એ તેમામ તો અહીં સર્જાઈ રહ્યાં હતાં.

તે સર્જન શું આટલું જીવલેણ! આટલું અકથ્ય અને અવર્ણનીય! ના–ના–ના–મારે આવું સર્જન, આવું જીવન નથી જોઈતું. આ પ્રભાની કીકીઆરો ને આ પછાડા મારાથી નથી સહેવાતા, આવી આહૂતિ માગતા સર્જન પર મને કશો જ હક્ક નથી. મારે ન ખપે એવું જીવન. આવી ભારી કીંમત ચુકાવીને જ જો કોઈ જીવન પામી શકાતું હોય તો એ મને નથી ખપતું. હું ઠગાયો છું. કુદરતને હાટડે હું ફસાયો છું. કુદરતનાં પલ્લાંમાં દગો છે. આવો વિનિમય અન્યાયથી, અનીતિથી ભરલો છે. પ્રભુનું–કોઈ પ્રભુનું આવું કરપીણ કાર્ય હોઈ જ ન શકે. સર્જનહારને આમાં સ્થાન જ કેમ હોય? આ તો કોઈ કતલનો કાંડ છે; ને જગતમાં ઉભરાતી અબજોનું આવાગમન આવા ઊકળતા ચરુની અંદરથી થયું છે, કલાકે કલાકે ને પલે પલે શું આ જ્વાલામુખીની ખદખદતી દેગમાંથી જ માનવી ચાલ્યાં આવે છે! યુગયુગાન્તરોથી ચાલી રહેલ શું–આ એની એ જ અનંત યાતના છે! શું કોઈ નથી બચી શક્યું?

એના આત્મામાં બંડની હિંસા જાગી. આ ઘોર કાંડને સમૂળો ખતમ કરી નાખવાની એને દાઝ ચડી.

પણ એ દાઝ ઠેકડીને જ પાત્ર હતી. આ તો વિધાતાનું અટલ નિર્માણ હતું. પ્રભાને પાછી ખેંચી લેવાનો સમય નહોતો રહ્યો. પ્રભાના ઓહકારા, મૂંઝારા, આ પડખેથી પેલે પડખે દુઃખપછાડા, જાણે કોઈ પહાડશિખર ઊભેલા વૃક્ષને હચમચાવી રહેલ ઝંઝાવાતો ફુંકાતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી અઢારમી

પ્રસવને સહાય કરી રહેલ દાકતરના પંજા હવે કોઈ કસાઈની જેમ લોહીમાં રંગાઈ ચૂકયા હતા. હોઠ ભીંસીને દાકતર પોતાના કાર્ય ઉપર ઝૂકી રહ્યા હતા. પાસે શિખાઉ નર્સ ઊભી હતી તેને દાકતર વચમાં વચમાં પ્રત્યેક ક્રિયાની સમજ પાડયે જતા હતા.

દાકતરના સમતાભરપૂર શિક્ષા-બોલ અજિતની ઇંદ્રજાળને છેદતા હતાં.

'પણ...પણ દાકતર સાહેબ!' અજિત ગભરાટભર્યે સ્વરે પૂછતો હતો: 'આ બાળક શી રીતે બહાર નીકળશે? એ મરી નહિ જાય?'

'મરે નહિ યંગ મેન!' દાકતરે હસીને કહ્યું: 'પોરીયું બરાબર જીવે છે. હું એના કલેજાના થડકારા ય સાંભળું છું.'

દરમિયાન પ્રભા બેહોશ પડી હતી, એનાં લમણાં પર નસો ઉપસી આવી હતી. અશ્વશાળાની અંદરથી નાસી છૂટેલા ઘોડાઓ જેવા એના દેહપછાડાને પોતાના જોરાવર પંજા વડે દમતો દાકતર કોઈ એરણ પર લોઢું ઘડતા પડછંદ કારીગર સમ ભાસતો હતો.

વચ્ચે દાકતરની સમતા પણ ડગમગી જતી ને દાકતર નર્સને પ્રભાના લલાટ પર ભીનું પોતું મૂકવા સૂચના દેતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રભાને બેભાનીમાં ને બેભાનીમાં લવારા ઊપડયા હતા. તૂટક તૂટક પ્રેમબોલ કાઢતી એ જાણે કે અજિતને સાદ દેતી હતી.

જો આ મૃત્યુ ન હોય તો શું હોય ? એવું વિચારતો અજિત આ વલે ન જોઈ શકાયાથી દૂર જઈ ભાંગી પડ્યો.

'નહિ, નહિ !' દિલ ખાલી કરીને એ ઊઠયો. 'મારે તો મર્દ બનવું જ રહ્યું. મારા જેવા લાખોએ જે સહ્યું છે તે હું કેમ ન સહું ?'

શરમીંદો બનીને એ પાછો ગયો.

ને પ્રભા પુકાર નાખતી હતી: 'મને બચાવો, કોઈ બચાવો !'

દાકતર જાણે દમ પણ ભીડી દઈને જંગ ખેલી રહ્યા હતા.

'હવે નહિ ! હવે બસ ! હું મરી જાઉં છું.' પ્રભાએ ધા નાખી.

'હવે એક વાર ! બચ્ચા, હવે એક જ વાર જોર કરી નાખ.' દાકતર એને ફોસલાવતા હતા.

'હવે નહિ ! હવે બસ !'

'હવે એક જ વાર બેટા, એક જ વાર.' એ બે અવાજ જ જાણે પૃથ્વીને ભરી રહ્યા હતા. એક અવાજમાં કાળ–ભુજંગનો ફુંફાડો હલાહલ ફૂંકતો હતો; બીજા અવાજમાં અભયદાનની બંસરી બજતી હતી.

'શાબાસ બહેન ! એક વાર. મારી બેટી કરું ! હવે એક જ વાર. જો આ તારા પતિને ખાતર, એક જ વાર.'

–ને પછી તો એક આખરી મરણિયો યુદ્ધ–વસારો થતાં તો ગર્ભદ્વારની અંદરથી અનંત કોઈ જીવન–સ્રોત ઊછળી આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિતે ડઘાઈ જઈને ચીસ નાખી. જાણે જીવન-લીલા ખતમ થઈ ગઈ. જાણે કોઈ ભૂતાવળ જાગી.

બીજી જ ક્ષણે દાકતરે 'વાહ વાહ !' એવો આનંદોચ્ચાર કર્યો. રક્તબીજને એક પગ ઝાલી ઊંચું કર્યું. વાહ કુદરત! આ તો માનવી !

લોહી ટપકતો, ભયાનક, અવર્ણનીય માનવ : જાણે કોઈ સ્વપ્ન-ભ્રમણામાં દીઠેલું ટીડડું !

દાકતરે એ માનવીના મોં પર તમાચો લગાવ્યો.

મોંમાંથી પ્રથમ ફીણ નીકળ્યાં. પછી 'ઉવાં ! ઉવાં !' એવો અવાજ નીકળ્યો.

અજિતને આ અવાજ કોઈ પરલોકમાંથી ઊઠતો લાગ્યો. કોઈ નરકવાસી આત્માનો વિલાપ-સ્વર ભાસ્યો. સાંભળીને એ કંપી ઊઠ્યો.

તમ્મરે ઘેરાએલી આંખો ચોળીને જ્યારે અજિતે ઊંચે જોયું, ત્યારે મોટી નર્સ બાલકને હાથમાં લઈને પ્રભાની સામે ઊભી હતી. પ્રભાના વદન પર સ્મિત ફરકતું હતું.

જખમની અંદર ઝબકોળીએલા લાલ લાલ હાથે દાકતર પોતાના એકસૂરીલા અવાજે નર્સને સૂચનાઓ આપતા હતા.

અજિતે બાલક તરફ મીટ માંડી. એ દૈત્ય નહોતો, રાક્ષસ નહોતો, નારકી નહોતો, ટીડડું ય નહોતું. માનવી જ હતો.

પોતાનું જ નાક, પોતાનું જ લલાટ, પોતાને જ મળતો ચહેરોઃ ટીખળીના યે ટીખળી કલાકાર વિશ્વકર્માએ દોરેલું જાણે અજિતભાઈનું કારટુન !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને વાહ ! એ જીવતું હતું, હલનચલન કરતું હતું, અંગ મરોડતું ને ઊછળતું હતું; હાથપગને વાળતું હતું, પાંપણો ય પટપટાવતું હતું; મોં ઉઘાડ–બીડ કરતું હતું, શ્વાસ લેતું હતું, સુખદુઃખની લાગણી યે શું અનુભવતું હતું ?

અહોભાવમાં ડૂબેલા અજિતે બીતાં બીતાં કુતૂહલથી એ બાળને પોચી આંગળી અડકાડી. એ સ્પર્શે એની રગરગમાં ધ્રૂજારીનો સંચાર કર્યો. એનું એકેએક જ્ઞાનતંતુ જાણે ઝંકાર કરી બોલ્યું કે 'આ મારું મારું બાલકઃ મારું જીવતું–જાગતું બાલક : એક દિવસ એ પણ મારા જેવું માનવ બનશે, વિચારશે, ઇચ્છા કરશે, જગતના જંગો ખેલશે.'

'બાળક છે તો સાજું તાજું ને ?' એણે લજ્જાભરી ધીમાશથી નર્સને પૂછી લીધું.

'અરે ફાંકડો છોકરો છે આ તો.' એમ કહીને નર્સે દીવાસળી સળગાવી બાળકની આંખો સામે ધરી રાખી. એ પ્રકાશને નિહાળવા બાળકની આંખોએ દિશા બદલી.

'જુઓ !' નર્સે અજિતને જણાવ્યુંઃ 'એ દેખે પણ છે.'

આંખોથી જોઈ શકતો ને જીભેથી બોલતો આ બાલક–એમાં અજિતને કુદરતનું અદ્‌ભુત સર્જન ભાસ્યું. કુદરતની સર્વશ્રેષ્ઠ ચમત્કૃતિ, જીવનની તમામ અભેદ્યતાનો ઉકેલ, સકલ રહસ્યોનો પ્રસ્ફોટ આ બાલક ! પ્રકૃતિની સમસ્ત છલનાઓનો શુભાશય, માનવીના દોયલા આત્મભોગોનો પુનિત બદલો, અને અનંત યાતનાઓને ઓલવનાર ઔષધિઃ દંપતિ–સ્નેહનો સુવર્ણ–મુગટ અને મૃત્યુ સામે જીવનના, જડ ઉપર ચૈતન્યના વિજયોત્સવનો દેહધારી પડકાર આ બાળક !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રભાની આંખો એ નર્સના હાથમાં ઝૂલતા બાલને નિહાળી નિહાળી જાણે એની અખૂટ લાલપનું રસપાન કરતી હતી.

પ્રભાના મુખ પરનો એ ધીરોધીરો, જરી ફિક્કો, ગંભીર મલકાટ શાનો હતો? એક જીવાત્માને સરજાવવા સારુ દૈત્યો સામે ઝઝૂમી શકેલી જનેતાના ગર્વનો એ મલકાટ હતો. વિજયની એ વીરશ્રી ઝલકતી હતી. પરાજિત અસુર–યાતનાઓ જ જાણે એ નારાયણીને મસ્તકે મુગટ રોપી રહી હતી.

જગત પર એક માનવનો જન્મ થયાની સુખ–વધાઈએ જનેતાને એની પા ઘડી પહેલાંની નરક–યાતનાઓ પણ વિસરાવી દીધી હતી.

બિછાનાની નજીક ઘૂંટણભર નમીને અજિતે પ્રભાનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો; ને એના ગદ્ગદિત અંતઃકરણે છાનામાનાં આંસુ ઢાલવ્યાં.

એ પુનિત આંસુમાં નહાએલાં નેત્રો લઈ ચોવીસ કલાકનો ક્ષુધાતુર અને લોથપોથ અજિત એક વિશ્રાંતિગૃહની ખુરસી પર બેઠો છે; ને આઠ વરસના પિરસણીયા 'હોટેલ–બોય' સામે તાકી રહ્યો છે.

'મારી પાસે આવીશ ભાઇ?' મેલાઘેલા એ માનવ–યંત્રને અજિત પોતાની નજીક ખેંચે છે.

ગભરાતો છોકરો પોતાના માથા ઉપર અજિતના પંજાનો સુકોમળ સ્પર્શ અનુભવે છે.

છૂપો કોઈ મંત્ર ભણતો હોય તેમ અજિત બોલે છેઃ 'તારે ય શું આવી જ એક જનેતા હતી? તને પ્રસવમાં પણ શું એક સ્રીને આવું જ રણ ખેડવું પડેલું? તું યે શું ચમત્કારોનો પણ ચમત્કાર છે...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ સા......લા!' કરતો એક અવાજ ગાજ્યો, ને હોટેલ-બોયના બરડા પર વિશ્રાંતિ-ગૃહના મેનેજરનો મુક્કો ગાજ્યો.

'સા...સવારના ચાર વાગ્યા સુધી ચોંટયા કરછ, ને આંહીં પાછો ઘરાકો જોડે મોહબ્બત સૂઝે છે!'

ચમત્કારોના ય ચમત્કાર એક માનવીની આ વલે જોતો કલાકાર અજિત થીજી રહ્યો.

'બીડેલાં દ્વાર!' એના અંતઃકરણના તળિયામાંથી એક પ્રાર્થના ઊઠી: 'તમે ઊઘડો-પ્રત્યેક માનવીને તમારાં રહસ્યો દેખાડો. માનવી નથી જાણતો કે એ પોતે જ કોણ છે.'

ખંડ પહેલો સમાપ્ત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડ બીજો

દુનિયાની સલાહ

તાજ્જુબીનાં દ્વાર ઊઘડી ગયાં હતાં. હરેક વસ્તુને નવી ઝલક મળી હતી. પણ એ ક્ષણે એને ભાન રહ્યું નહિ. પોતાની ઊર્મિઓનો વિચાર કરવાનો વખત રહ્યો નહોતો. કલાકાર અત્યારે માનવીની અંદર સમાઈ ગયો હતો. એની નાનકડી ઓરડીમાંથી પણ પાર્થિવતા ઓસરી ગઈ હતી. પોતાની આ પરમ ઊર્મિ જેની પાસે ઠાલવી શકાય એવા કોઈક સોબતીની એને તે ટાણે જરૂર હતી. પણ એકલ જીવનના એ વિહારીની નજીક મકાનની શેઠાણી સિવાય બીજું કોઈ પાત્ર નહોતું. આજે તો એ જડસુ ને મિથ્યાભિમાની 'શોષક' માલિકણ પણ અજિતની નજરમાં માનવી બની રહી હતી; કેમકે બાળકના જન્મના સમાચાર એ બાઈને મહાન કોઈ વધામણી સમા લાગ્યા હતા.

'જુઓ કવિ!' ચાલીનાં શેઠાણી હરખ કરીને કહેવા લાગ્યાં: 'બરાબર સાચવજો હો! રાંડુ નરસું બરસું કોકના ભૂખલ્યા છોકરા હારે તમારું સારું છોકરું બદલાવી ન લ્યે માડી! ને વહુને હમણાં કાંઈ ગરમ કુબજા જેવું કરાવી લેજો; નીકર લ્યો હું મારું સ્વેટર આપું?'

એમ કહેતી કહેતી ઘરમાં દોડી જઈને શેઠાણી પાછી આવી ત્યારે એના હાથમાં જે સ્વેટર હતું તે જોતાં જ અજિતે દાંત કાઢ્યા, ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહ્યું: ' આ સ્વેટર તો પ્રભા ઘેર આવશે ત્યારે અમે બેય જણાં એક સાથે પહેરશું બ્હેન ! '

શેઠાણીને તે વખતે પહેલી જ વાર સમજાયું કે પોતાના શરીરનું પુદ્ગલ ને પ્રભાની દેહપાંખડી, એ વચ્ચે કેટલું અંતર છે.

બપોર થયા ત્યાં શેઠાણી ગાડી બહાર કઢાવી, બનીઠનીને પોતે બહાર નીકળ્યાં, સાથે ભાડૂતોની બેત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. આવીને કહ્યું, ' કાં કવિ, હાલો લ્યો અમને ઇસ્પિતાલ બતાવો. અમારે કવિ–કવિયાણીના લાડા કુંવરને ઝટ જોવો છે. '

વેવલી, મિથ્યાભિમાની ને તુમાખી શેઠાણીની એ નૂતન માનવતાનું દર્શન કરનારો અજિત માનવતાનો વધુ ને વધુ નમ્ર પૂજક બન્યો.

કુદરતના એ ચમત્કારની પલે પલ વિકસતી પાંદડીઓના દીદાર કરવા અજિત રોજેરોજ ઇસ્પિતાલમાં જવા લાગ્યો. ત્યાં એણે ગઈ કાલ સુધીના 'નાસ્તિ'ને પોતાના સ્વાધીન અસ્તિત્વનો કટ્ટર દાવો રજૂ કરતું દીઠું. એના રુદનની ચીસમાં પણ ' હું સત્ય છું: હું જીવન છું ' નું સ્તોત્ર ગુંજતું હતું: એની નિદ્રિત મુખમુદ્રા પણ જાણે કે પોતાનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનાર બ્રહ્મજ્ઞાનીની મશ્કરીનું નરફલડું ધારણ કરી રહી હતી. એના મંદ મંદ હાંફતા નાનકડા શરીરમાંથી મૃદુ મીઠી એક સોડમ ઊઠતી હતી. ઊંઘીને જાગતું જાગતું એ જોશભેર આંખો ખોલીને માતાનાં સ્તનની શોધમાં જ્યારે હોઠ મસળાવતું હતું ત્યારે અજિત એને જોઈ રહેતો. ટૂંકા વળેલા એના ટાંટીઆ અને હવામાં અવિરત બાચકા ભરતા એના લાલ હાથ જોઈને અજિત કુદરતના કારખાનાનાં રહસ્યોની શોધમાં જાણે જુગજુગાન્તરને તળીએ નજર નાખતો હતો: આજીજી કરતો કે એકવાર એને મારા હાથમાં આપો. નર્સ કહેતી કે ' નહિ, તમને એને તેડતાં ન આવડે. એનું માથું ખડી જાય. '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કૃપા કરીને આપો.'

'જોજો હો, ડાબો હાથ બરાબર એના માથા પાછળ રાખજો.' એમ કહીને, કુદરતના કારખાનાના બીનવાકેફ આ 'પુરુષ'ને અરધી હસતી ને અરધી દુભાતી નર્સ હાથમાં બાળક દેતી. એને તેડવામાં જે ચાલાકી ને કળા વાપરવી પડી, નર્સ પાસેથી જે અનઆવડતનાં ટોણાં સાંભળવાં પડયાં, બાળકના શરીર પર જે ઓછા–વધતા દાબ દેવાના પાઠ ભણવા પડયા, તે પરથી અજિતને એક જ વિચાર આવ્યો : 'જીવન શું ખરેખર આટલી બધી આવડતથી, આવડા મોટા જતનથી હાથ રાખવાનો ગંભીર મામલો છે!'

પ્રભા તો પોતાના ઓશીકા પર માથું ઢાળીને પડી પડી આ બધા મામલા પ્રત્યે મંદ મંદ હસતી રહી. પ્રભાના ગાલના ખાડા પાછા ઝડપથી ભરાવા લાગ્યા, લાલી સિંચાવા લાગી, તે તો અજિતને મન સૌથી મોટું કૌતુક હતું. બે જ દિવસ પૂર્વેની પોતાની કટ્ટર બંડખોર વૃત્તિ અને પોતાની વેદનાના પછાડા યાદ કરી અજિત અંતરમાં લજ્જિત બન્યો. પોતે જોયું કે પ્રભાની આ પ્રસવ–પીડા એ બીજી તમામ પીડાઓ જેવી નહોતી. આ પીડા તો રચનાત્મક હતી, જીવન–ક્રિયાના એક અંશરૂપ હતી. આ તો એક સંગ્રામ હતો, જેમાં ઝઝૂમીને પ્રભાએ વિજયનો મુગટ પહેર્યો હતો. વિજયના રાજરથમાં અત્યારે એ વિરાજમાન હતી. અદીઠ આશાઓ અને આનંદોની મેદની જાણે એનાં યશોગાન લલકારતી હતી.

તે પછી અજિતે દીઠો ધાવણનો ચમત્કાર : બાળકના હોઠ હાલતા હતા, હાથની નાની હથેળીઓ અવિરતપણે સ્તનો શોધતી હતી. બીજી બાજુ સકલ રહસ્યોની જ્ઞાતા પ્રકૃતિએ પણ બરાબર એ જ અદલ પળે ધાવણના કુંભ ખુલ્લા મૂક્યા: પહાડોની સામસામી બાજુએથી 'ટનલ' ખોદતા ઇજનેરો એક તસુની પણ ગલતી વગર બરાબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંધ્યાબિન્દુએ મિલન સાધે, એમાં જે વિસ્મય રહેલું છે તેને જ મળતું વિસ્મય કુદરતની આ કરામતમાં અજિતની નજરે પડ્યું. બાલકને માટે જરૂર હોય તેના કરતાં અતિઘણેરું એ કનકવરણું દૂધ પથારી પર જાણે કે ઘડા ને ઘડા ભરીને ઠલવાતું હતું. બાલકની જનેતા પ્રભા અજિતને અઢળક જીવન-સમૃદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી ભાસી. એટલા અઢળક ધાવણનો વધારાનો ભાગ કાચની શીશીમાં ખેંચી લેવો પડતો. ઓરડો આખો કોઈક દુગ્ધાલય (ડેરી) સમી સોડમ દેતો હતો. પ્રભા ઘેરે આવે તે વખતે એને ચીડવવા માટેની આ હાંસી અજિતે અત્યારે તો પોતાના હૈયામાં જ સંઘરી રાખી, અત્યારે તો જીવન-મંદિરના ગર્ભાગારમાં ચકિત અને ચૂપચાપ ઊભેલા અજિતની જીભે મશ્કરીનો શબ્દ આવી ન શક્યો. તર્ક અને વિચારનો, બુદ્ધિ અને દલીલનો સૂર આ દેવાલયના પ્રભાવ નીચે દબાઈ ગયો. ને એણે જોયું કે માતૃત્વની ઊર્મિઓએ પ્રભા ઉપર પૂર્ણ શાસન જમાવી દીધું હતું. પ્રભાનો વિરોધ-સ્વર ચૂપ બન્યો હતો.

પણ જીવનના આ વિમલ દેવાલયની બહાર પાછી દુનિયાદારી તો દરવાન જેવી ટાંપીને જ બેઠી હતી. સૂર્ય-કિરણોનો થોડી ઘડી દેખાડ કરીને વાદળાં ફરી પાછાં બિડાઈ ગયાં. છઠે-સાતમે દિવસે પ્રભાની પથારી પર દાક્તરનું બીલ આવીને પડ્યું. અજિત તો કહેતો હતો કે દાકતરે થોડો વખત ખમવાની હા પાડી છે; દાકતર શું બીજી કામગરી વચ્ચે આ વાત ભૂલી ગયા હશે ! દાક્તર આવ્યા ત્યારે પ્રભાએ પૂછ્યું. દાકતરે એવું કશું પોતે કહ્યું હોવાનું યાદ નથી એમ જવાબ દીધો. પ્રભાના ગાલ સફેદ પૂણી સરીખા થઈ ગયા. એણે અજિતને આ વાત કમ્પતા હોઠે કહી, બીલ આવ્યું ત્યારથી એને પોતાના ખાવામાં પણ કુસ્વાદ લાગ્યો. એ ભોજન-થાળી પર પોતાને કશો જ હક્ક નથી એવા વિચારે આત્મતિરસ્કારની લાગણી આવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાતમે દિવસે તો એણે અજિતને કહ્યું: 'મને હવે આંહીંથી લઈ જાઓ. હવે કશો વાંધો નથી. મારા શરીરમાં સંપૂર્ણ શક્તિ આવી ગઈ છે.'

ખરી વાત તો બીલને વિશેષ ન ચડવા દેવાની જ હતી.

બાળકની માતા બનેલી પ્રભા પોતાનાં પિયરીઆંના નવેસર મનમનામણાંનું પાત્ર બની ગઈ. માતાએ એને પોતાના ઘરમાં લીધી, અજિત તો સાસરાના ઘરના દાદર પર ન ચડતાં નીચેથી જ પાછો વળ્યો. કોઈએ એને વધુ આગ્રહ પણ ન કર્યો. એ જઈને પોતાની ઓરડીમાં સમાયો. એની મગરુબીએ એને પ્રભાને મળવા પણ ન આવવા દીધો.

પણ પ્રભાનું દિલ તો એ સ્થિતિમાં અજિત તરફ વધુ ને વધુ વેગથી ધસવા લાગ્યું. અજિત માટેનો આ વલવલાટ દુર્દમ્ય બન્યો. કાચા વાસામાં તો પથારી છોડીને એ વારંવાર બાળકને લઈ અજિતની ઓરડીએ જવા લાગી. દાદર ચડી ચડીને એણે દેહમાં કાયમનું દર્દ નોતર્યું. એ દુઃખાવો એનો જીવનસંગાથી બન્યો. બાળકને બિછાનામાં સૂતું મૂકીને એ પતિની સાથે ઘરની મુસીબતોના પ્રશ્નોની ચર્ચા કલાકો સુધી કરી કરીને મગજનાં જ્ઞાનતંતુઓ નબળાં પાડતી. આખરે એક દિવસ એ કાયમ માટે ઓરડીમાં પાછી આવી.

છોકરાને માટે ઝબલાંની લંબાઈ–ટૂંકાઈ, ત્રાંસીઆના લાંબા–ટૂંકા ટુકડા, ધોતિયાંનાં ખોયાં વગેરે ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં અજિતને પણ ઊતરવું પડ્યું. સુવાનું પાણી ને જવનું પાણી ચિંતાનો વિષય બન્યાં. બાલકને એ ગમે તેટલું રુએ તો પણ ચોકસ ત્રણ ત્રણ કલાકે ધવરાવવાના પાઠ એને દાકતર પઢાવવા લાગ્યા. એક દાકતર મિત્રે તો બાલકને ધવરાવવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના લેખવાળું એક દળકાર 'તબીબી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્ષિક' એને મોકલ્યું. બાલક ધાવી લે તે પછી તરત ખભે તેડીને એને 'સાબાશ બચ્ચા! સાબાશ!' કહેતે કહેતે પીઠ પર ધીરો થબડાટ કરવો, કે જેથી બાળકને ઓડકાર આવે; ને ઓડકાર આવે તો જ એના પેટમાં ધાવતાં ધાવતાં ગએલી હવા બહાર નીકળી જાય-વગેરે વગેરે વિગતોમાં કવિને ભારી રસ પડયો; કેમકે પોતે હવે તો 'ગૃહકવિ' બન્યો હતો.

પોતાના અખબારની ઑફીસમાં જઈને અજિતે તંત્રી-મંડળ પાસે વાત મૂકી. જુઓને, હું તમને 'બાળકોને ધવરાવવાની રીત' એવા એક પુસ્તક પર ફક્કડ અવલોકન લખી આપવા માગું છું. તમે એ છાપો, હજારો સ્ત્રીઓ આપણું છાપું વાંચવાની માગ ઉઠાવશે વગેરે.'

આ સાંભળીને આખા તંત્રી-મંડળે હસાહસ મચાવી દીધી.

'હસો મા મિત્રો,' અજિતે આ મશ્કરીખોરોને સંભળાવ્યું: 'આપ સાહેબો પણ એક વાર તો ધાવણા બાળકો જ હતા; અને બાળકોના પેટના પાટા, બાળોતિયાં ને ત્રાંસીઆ વગેરેમાં પણ જીવનની કલા પડી છે. જીવનનાં અનેક રહસ્યો શીખવા જેવા છે.'

પણ જીવન-કલાના રહસ્યગામી બનવાની તમન્ના ખુદ તંત્રીને જ નહોતી એટલે ચારેક અવલોકન-કટારોના બે રૂપિયા રળી લેવાનો આ સુનેરી નૂકતો અજિતે પાણીમાં જ નાખી દીધો. ઓરડીના માસિક ભાડાની જોગવાઈ કરવા માટે બીજા નૂકતા કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. છોકરાં ધવરાવવાની વાતમાં ન લલચાનાર તંત્રીને બીજો કયો વિષય ગમશે તેની શોધમાં એણે વાચનાલયમાં બેસી કલાકો સુધી 'નવા વિચારો'નું આરાધન કર્યું. તંત્રીની કચેરીમાં વારંવાર જઈ જઈ હવે તો એ 'લપ' જેવો કડવો બન્યો. પ્રભાને એકલી મૂકી મૂકી એણે ઓરડીમાં પુરાઈ રહેવું આદર્યું. અરધી રાત સુધી ભેજું ખોતરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોતરીને કાંઈક લોકરંજક, કાંઈક વાચકોને ગલીપચી કરાવે તેવું ખેંચવાનો યત્ન કરે; એમાંથી થાકે એટલે થાકયોપાકયો બહાર ચાંદનીમાં લટાર મારે, મગજનો કચરો સાફ કરે, અને પોતાના આત્માને દ્વારે તલસતી ઊભેલી ઉન્નત કલ્પનાઓને આદર આપે. પછી પાછો જઈને પરોઢ સુધી એ પોતાની સાચેસાચી વહાલસોઈ કલ્પનાની કારીગરી કરતો બેસે. ને એ સ્વતંત્ર સ્વયંપ્રેરિત કલ્પનાઓનું કાવ્ય લઈ પોતે જ્યારે એક કવિતાપ્રેમી તંત્રીની પાસે ઊભો રહ્યો ત્યારે તંત્રીના હૃદય-તાર ઝણઝની ઊઠયા. પણ જ્યારે ખરીદવાની વાત આવી ત્યારે તંત્રીનું હાસ્ય નિસ્તેજ બન્યું. એણે કહ્યું, 'અખબારને માટે આ કાવ્ય અતિ લાંબું કહેવાય, ને પુસ્તકને માટે અતિ ટૂંકું. વળી, તમને તો ખબર છે કે કવિતાની ચોપડીઓ વેચાતી જ નથી.'

'ફિકર નહિ, મારી પ્રભાએ તો આ કવિતા પર આફ્રિન પુકારેલ છે ને. હું પરાજય નહિ સ્વીકારી લઉં' એમ વિચારીને એણે એ કવિતાવિવેચકોમાં ફેરવવાને માટે રવાના કરી. મતલબ કે પોતાની સ્ટેમ્પ-ભક્ષક હસ્તપ્રતોમાં આ એકનો વધારો થયો. લેખકના પેટને ભોગે એ કવિતાની હસ્તપ્રત દુનિયાની સફરે નીકળી.

પ્રભાને માથે આ વિપત્તિ બેવડી હતી. કંગાલિયત સાથે નામોશીનાં યે બહેનપણાં હતાં. જેનો ધણી રળતો નથી એ નારી સૌનાં મેંણાંનો ભોગ બને છે. 'આનો ધણી કમાતો નથી' એ વાક્ય મલકના મોંમાંથી વગર ગુને ખેંચાતું એક ખંજર છે.

'કાંક ધંધો ગોતી લ્યો' 'ઠેકાણે પડી જાઓ' એ ટોણો અજિતની છાતીમાં એ જ્યાં જઈ ઊભો રહે ત્યાં વાગતો હતો. કામ ઢૂંઢતાં ઢૂંઢતાં એના એક કોલેજકાળના મિત્ર પ્રોફેસરનો ટેકો મળી ગયો. 'સમકાલીન જીવનચરિત્રો' નામનો એક ગ્રંથ તૈયાર થતો હતો. સમકાલીનોએ પોતાની જ કલમે કરેલી આત્મસ્તુતિઓમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમનાં જીવન–ચરિત્રો તારવવાનાં હતાં! માસિકો ને વાર્ષિકોનાં થોથાં ખભે લાદીને અજિત ઓરડી પર આવ્યો. એ પ્રત્યેક સમકાલીન મહાપુરુષના ચરિત્રની તારવણી કરતે કરતે અજિતને મન થતું હતું કે આ મહાપુરુષોનાં આંતર–ચરિત્રોને તો એક છુરી લઈને જ કલેજા-માંથી બહાર કાઢવાં જોઈએ. 'સત્યનો શોધક' નામની એની જૂની હસ્તપ્રત જગત ઘૂમવા ગયે આજ મહિનાઓ થયા હતા. એના છેલ્લા નિરીક્ષક એક માતબર સાહિત્ય–સંપાદક હતા. એણે આ કૃતિની તારીફના થોકબંધ કાગળો અજિત પર લખ્યા હતા. અજિત આશાભર્યો રાહ જોતો હતો.

એક દિવસ એ સંપાદકનો કાગળ આવ્યો : તમારી કૃતિ વિષે આપણે છેલ્લી વાર વાતો કરવી છે. અમુક રેસ્ટોરામાં આજે સાંજે આપણે સાથે જમશું. આવી પહોંચજો.

રેસ્ટોરાનું નામ જ ગરીબ લોકોનાં હૈયાં બેસારી દે તેવું હતું. એ નામાંકિત ભોજનગૃહમાં દાખલ થવાને લાયક કપડાં ક્યાંથી લાવવાં? ધોબીની ધોયેલ એકે ય જોડ નહોતી. કાચી સુવાવડે ઊઠેલી પ્રભાએ ઝટ ઝટ કપડાં ધોઈ નાખ્યાં; ને એ કલાક ઘડી કરીને પુસ્તકોના ઢગલા નીચે દબાવી રાખ્યાં. સાંજે એ પોશાક પહેરીને તાજ–મહાલ રેસ્ટોરાનાં પગથિયાં ચડી રહેલો અજિત ત્યાંના દરવાનો, પિરસણીઆઓ અને પટાવાળાઓની પણ શંકિત આંખોનું નિશાન બન્યો. ચોમેર સોડા, લેમન અને બરફના કડાકા થતા હતા, હરેક માણસ ત્યાં ગુસપુસ બોલીને જાણે કોઈ વ્યાપક કાવત્રાંની કલ્પના કરાવતો હતો. પિરસણીઆઓ કાળાં ને ધોળાં પ્રેતોની પેઠે ઝબક ઝબક દોટાદોટ કરતા હતા.

પછી તો લજ્જતથી પીણું પીતે પીતે તંત્રીજીએ મધુર અવાજે કવિ મહાશયના ભાવિ જીવન–લક્ષ્ય પર વાતો છેડી. આડીઅવળી સીડીઓ પર થઈને તંત્રીજી મુદ્દાના વિષય પર ઊતરી પડયા. જુઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાઈ, દુનિયા શું માગે છે તેનો વિચાર તો કરવો જ રહેશે. દુનિયાનું તો અનાદિ કાળથી અસ્તિત્વ છે, એકદમ એને પલટાવી નહિ શકાય. જે લેખકને પોતાનાં જ એકલાના આધાર પર જીવવું છે, તેને માટે દુનિયાના ગમા–અણગમાનો વિવેક કરવો કાંઈ મુશ્કેલ નથી.

આ પ્રવચનનું તારતમ્ય અજિત સમજી ગયો. પોતાની કૃતિને વિષે સ્નાનના સમાચાર સંભળાવવાની પૂર્વભૂમિકા લેખે જ આ ભોજન ગોઠવ્યું લાગે છે બાપડાએ !

'જુઓ કવિ,' એણે ચલાવ્યું: 'હું પણ એક વખત તમારા જેવો–અરે તમારા કરતાં યે વધુ કંગાલ હતો. સાવ કાચી ઉંમરે ગામ-ડાંમાંથી આંહીં આવેલો. પણ મારામાં 'ટેઇસ્ટ' અને 'ટેલન્ટ' હતાં. મને સારામાઠાનો નિર્ણય કરવાની વિવેકબુદ્ધિ હતી, એટલે હું આજ ત્રીશ વર્ષથી આપણા પ્રાંતના એક અગ્રણી અખબારનો તંત્રી છું. તમે જોયું ને, કે જગતમાં સત્તા વગરનું બધું જ નકામું છે. ચમત્કાર વગર કોઈ નમસ્કાર કરતું નથી. પેલા એક ગૃહસ્થે મારે ખભે હાથ મૂક્યો તે કોણ છે જાણો છો ? શહેરના માતબર પ્રકાશક છે. પેલા મોટા વ્યાપારપતિ છે. એ પણ મને જોઈ ધ્રૂજે છે : મારી ખુશામત કરે છે. એનું નામ સત્તાનો ચમત્કાર ! એ ચમત્કારના તમે પણ જલદી ભક્ત બની જાઓ. દુનિયા તમને નમસ્કાર કરતી આવશે.'

મનને માંડ માંડ કાબૂમાં રાખીને અજિત પોતાની હસ્તપ્રત પાછી લઈ તંત્રીને 'હા જી,' 'આપ સાચું જ કહો છો,' 'બરાબર છે' વગેરે વિનય–વાક્યો કહેતે કહેતે બહાર નીકળી પડ્યો : અને બહાર એણે દુનિયા દીઠી : ગાડીઓ ને મોટરોની અનંત લાગતી કતારો: ગાડીઓની અંદર લસલસતી, અથવા તો જરજવાહીરે જાજવલ્યમાન દુકાનોમાં હેન્ડ-કેસ ઝુલાવતી ઝુલાવતી દાખલ થતી લક્ષ્મીવંત લલનાઓ : આ જ એ જાહેર જનતા–આ જ એ દુનિયા, જેનાં મનોરંજન કરવા કવિએ ને લેખક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના આત્માનાં સ્વપ્નમાંથી સરજાવેલી કૃતિ આણવાની છે, ને જેના એક હાસ્યમાં કે બગાસામાં કવિના પ્રારબ્ધ-લેખની કાળી-રાતી શાહી ભરેલી છે. જેમના ભપકામાં કરોડો પરાજિત જનોનાં આંસુઓ ને હાહાકારોનો અર્ક નિચોવાયો છે, જેમનાં ઝવેરાતો ને મોતીઓ માનવજાતિનાં હૈયામાંથી ટપકેલાં રુધિર-ટીપાં છેઃ આ પોતે જ એ દુનિયા, જેની રુચિનું સાહિત્યકારે રંજન કરવાનું છે!

આવેશીલા કવિએ આખી રાત આ વેદના ને અપમાનનાં વિષબિન્દુઓ પોતાની કોઈક નવી કૃતિમાં ટપકાવવાના મનસૂબા ઘડ્યા ને ભાંગ્યા. એવી કાતિલ કવિતા લખું કે જગત જેના સપાટા જમાના સુધી ન ભૂલી શકે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂખ્યું પેટ

આ કડવાશને વધુ ઘાટી કરનાર બીજો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. અજિતના એક સૂરતમાં રહેતા શ્રીમંત સગા પોતાની ચારેક અવિવાહિત પુત્રીઓના સગપણની શોધમાં પાટનગરની ઊડતી મુલાકાતે આવ્યા હતા. તેમના તરફથી ભત્રીજાને અને ભત્રીજાવહુને નિમંત્રણ આવ્યું.

'આપણને તેઓ શા માટે મળવા માગે છે?' પ્રભાએ અકળાઈને પૂછ્યું.

'હું એમનો કુટુંબી છું માટે'

'પણ તમે તો ગરીબ છો:'

'છતાં એક સગા તરીકે તેઓ બિચારા મળવા માગે છે.'

'પણ મને શા માટે?'

અજિત વિચારે ચડયો. એણે અનુમાનથી કહ્યું: 'કદાચ મારું કાવ્ય-પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તેની ખુશાલીમાં તેઓ સાહિત્યનું સન્માન કરવા જ તેડાવતા હશે.'

'તેઓ સંસ્કારી છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મહેનત તે કરે છે. ઘેરે ચિત્રકારો, કવિઓ, નવલિકા–લેખકો વગેરેનો સ્ટાફ વસાવે છે. દેશના નામાંકિત વિદ્વાનો આવે છે ત્યારે તેઓ તેમને ત્યાં જ ઊતરે છે.'

'હું તો નહિ આવું.' પ્રભાએ કહ્યું: 'મારાથી ત્યાં ઊભું જ નહિ રહેવાય.'

પછી તો અજિત એકલો ઊપડ્યો. એ જ તાજ–મહાલ હૉટેલમાં, જ્યાં એક તંત્રીએ એને ચમત્કાર–નમસ્કારનું પ્રવચન સંભળાવેલું, ત્યાં એણે પોતાના પડછંદ ને રુઆબદાર કાકાને જોયા, અડીખમ કાકીને મળ્યો, અને ચાર કુમારિકાઓને જોઈ. અનિર્વચનીય માધુરી એ ચારેનાં મોં પર રમી રહી હતી: તેમના દેહમરોડની બંકી રેખાઓ, એમના સૌંદર્યનું લાલિત્ય, એમના ગુલાબી ઝાંય પાડતા ચહેરા, એમનાં કુમાશદાર વસ્ત્રો, એ પોશાકથી મંદ મંદ મહેકતી મીઠી ખુશબો અને એમને ઘેરી વળેલું પ્રશાંતિનું વાતાવરણ, એ બધાંએ અજિતના કવિત્વને હલાવી નાખ્યું: આ હા! હું પણ આ જ સમૂહમાં જન્મેલો. મને પણ આવી કોઈ કન્યા જીવન–સખી તરીકે સાંપડી હોત ને! આ ચારેમાંથી તો કાવ્ય જ નીતરી રહ્યું છે.

પછી તત્કાળ એણે આવા વિચારોને જતા કર્યા. મારો જીવન–માર્ગ તો મેં બહુ વખતથી પસંદ કરી લીધો છે. ને હું ક્યાં નહોતો જાણતો કે એ માર્ગે ફૂલોની બિછાત નથી પાથરેલી.

આખો વખત આ કુમારિકાઓની પાસે સાડીઓનાં ને શાલોનાં 'પૅકેજ' આવતાં રહ્યાં. તેમની વાતોનો વિષય મોટરો ને હીરા–મોતીનો જ હતો. તેમની તકરાર મહાબળેશ્વર જવું કે માથેરાન, એ જ હતી. આ વાતાવરણમાં કટુતાને વેગળી રાખવાનું કામ અજિતને માટે શક્ય નહોતું. એના વિચારો નાના બાળકને લઈ જાહેર બગીચામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂનસાન આંટા મારતી એકાકિની પત્નીમાં રમતા હતા. એ સ્ત્રીની આશાઓને પોતે ધૂળ મેળવી હતી. પાર્થિવ સમૃદ્ધિના પિયર–ખોળામાંથી એ સ્ત્રીને પોતે આત્મિક સ્વર્ગની લાલચો આપી સેરવી લીધી હતી. આજે ક્યાં છે એ સ્વર્ગ ? મનોરાજ્યની મહેલાતો તો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ હતી.

રવિવાર હતો. કાકાસાહેબનું કુટુંબ બપોરનો 'મૅટીની' ખેલ જોવા જતું હતું. 'મોટર'માં એક જગ્યા વધારાની હતી, એટલે તેમણે અજિતને પણ સાથે આવવા કહ્યું. પોતાને એક વાર ધંધા વગરનો કહીને થોડીક લોન પણ ન આપનાર આ કાકાને અજિતે નાટકશાળાની ટિકિટ–બારી પર રૂ. ૧૦૦ની એક નોટ મૂકતા, 'બૉક્સ'ની ટિકિટો ખરીદતા જોયા. અજિતને એક માનસિક આશ્વાસન મળ્યું. આ લોકો કેવા પ્રકારનાં કલાસાહિત્ય માગે છે તેનો આજે હું મખમલની ગાદીમાં પડયો પડયો નિરાંતે અભ્યાસ તો કરી શકીશ !

'રત્નનગરની રાજકુમારી' નામનો એ ખેલ હતો. દેખીતી રીતે જ એ લોકપ્રિય નાટક હતું. નાટકશાળા ઠાંસોઠાંસ ભરપૂર હતી. એના મુખ્ય ઍક્ટર માસ્તર ગાંડાલાલને માસિક રૂ. ૮૦૦ નો પગાર કે રૂ. ૧૦૦૦નો, એ વિષેની ચર્ચા ચાલતી હતી. અત્યારે માસ્તર ગાંડાલાલ, એક એ. ડી. સી. નાં પોશાકમાં હાથમાં દારૂની પ્યાલી, ને સાચેસાચ દારૂના નશામાં ચકચૂર બની અર્ધબેભાન અવસ્થાનો પાઠ ભજવતો, ગાતો ગાતો, આંખોના ઇશારાથી, હાથની ચેષ્ટાથી ને ચહેરાની વિકૃતિઓ કરી કરી એક ભાગેડુ રાજકુંવરી સાથે પ્યાર કરતો રજૂ થયો હતો. રાજકુંવરી ઘડીભર એના પ્રેમનાં ચૂંબનો ઝીલતી ને બીજી ઘડીએ એનો તિરસ્કાર કરી એને તમાચા મારતી હતી. એ પ્યારના પારાયણની વચ્ચે વારંવાર નર્તકીઓનું ટોળું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નૃત્ય કરવા આવતું હતું. પ્રત્યેક નૃત્યમાં એમના પોશાકોનું પરિધાન ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ અસભ્ય બનવાની ચાલાકી દાખવતું હતું.

વળી અવલથી આખર સુધી હાસ્યરસની એક પણ સાચી ઉક્તિ વગર માસ્તર ગાંડાલાલના હરેક વાક્ય પર તેમ જ રાજકુંવરીના હરેક તમાચા પર આખો પ્રેક્ષકસમૂહ ભયાનક હસાહસ કરતો 'આફ્રિન આફ્રિન'ના બૂમબરાડા પાડતો હતો. જે ચેષ્ટાઓ અજિતને શરમભારે ચગદી રહી હતી તે જ નફ્ફટ પ્રેમચેષ્ટાઓ પર કાકાશ્રી અને કાકીશ્રીની ચાર કુમારિકા પુત્રીઓ મોકળું હાસ્ય વરસાવી રહી હતી. સંસ્કારના સંપૂર્ણ વિનાશની આ સાબિતીઓ અસહ્ય બનતાં પોતાને શરીરે ઠીક નથી કહીને અજિત બહાર નીકળી ગયો, ને ખેલ ખતમ થતાં સુધી બહાર ચોગાનના બાંકડા પર જ બેસી રહ્યો.

કાકા-કુટુંબ નીકળ્યું, કાકાની મોટી પુત્રી, જે તાજેતરમાં જ પરણનાર હતી તેણે અજિતને પૂછ્યું: 'હવે તમને કેમ છે? અમારી સાથે જમવા રોકાશો ને?'

પૂછતાં પૂછાઈ ગયું, પણ પૂછનારના મનમાં તરત આ કુટુંબી ભાઈના પોશાક બાબત અકળામણ ચાલી રહી, બીજી તરફથી પોતાના પિત્રાઈ પર કરુણા પણ થતી હતી.

અજિતના મનમાં પણ બે લાગણીઓ અફળાઈ: એક લજ્જા, ને બીજી પેટની ક્ષુધા. આખરે ક્ષુધા જીતી ગઈ. સગરુબીને દફનાવી દઈને એ રેસ્ટોરાંમાં સૌ સાથે ભોજન જમવા ઊપડયો.

ખાણાના મેજ પર એક બીજો પણ પરોણો નિમંત્રાઈ આવેલ હતો. એ હતા એક કૉલેજના વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર. વિલાયતની ઉપાધિ લઈ આવેલ એ યુવાન અધ્યાપકની વક્તૃત્વશક્તિ વિખ્યાત હતી. હજામતના લપેટા વડે લીસી લપટ બનેલી એની મુખમુદ્રા હતી: એના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાલો પર ગુલાબી લાલી રમતી હતી. એની રીતભાતમાં અનેરા માર્દવે લેપાયેલી સભ્યતા હતી.

વાર્તાલાપ કોણ જાણે કયે માર્ગે માંસાહાર ને વનસ્પતિ-આહારના વિષય પર આવી પહોંચ્યો. પ્રોફેસર પોતે માંસાહારી હતા, માંસાહારના પ્રેમી હતા, તેની સામે તો અજિતને કશો જ વાંધો નહોતો. કાકાની એક પુત્રીએ પૂછ્યું—

'ડૉક્ટર ભટ્ટ, આજે તો તમને આંહીંનું ખાણું ફિક્કું ફચ્ચ લાગતું હશે.'

'ફિક્કાશનો તો આમાં સવાલ જ નથી' એમ કહીને પ્રોફેસરે પોતાને વિષે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. 'માંસાહાર હું કાંઈ સ્વાદને ખાતર નથી કરતો. સ્વાદ તો ગૌણ વસ્તુ છે. માંસાહાર એ મારે માટે તો 'લાઈફ' પ્રત્યેનો એક 'ફન્ડામેન્ટલ એટીટ્યુડ' છે, વિજ્ઞાનની જ એક દૃષ્ટિ છે, કહો કે જીવનદૃષ્ટિ છે.'

અજિત આભો બન્યો. ને પ્રોફેસરે વાત આગળ ચલાવી : 'કુદરતનું-કહો કે ઈશ્વરનું જ આ એક નિર્માણ છે : વનસ્પતિ આહાર આપણાથી-મનુષ્યોથી પૂરતા પ્રમાણમાં લઈ શકાતો જ નથી. એનાં પોષક તત્ત્વો ઓછાં, ને એનો જથ્થો વધુ પડતો, એટલે કુદરતે એવું નિર્માણ કર્યું કે વનસ્પતિને જથ્થાબંધ પ્રમાણમાં ખાઈને પશુઓએ પોતાનાં શરીરમાં એ પોષક-તત્ત્વો અલ્પ જથ્થામાં 'કૉન્સેન્ટ્રેટ' કરી લેવાં. આવી રીતે પશુઓનાં માંસમાં 'કૉન્સેન્ટ્રેટ' થયેલાં તત્ત્વોની સાથે વધુ નજીકનો સંબંધ ધરાવનારાં બને છે. એટલે વનસ્પતિનાં 'ક્રૂડ' સ્થિતિવાળાં તત્ત્વો કરતાં પશુઓનાં માંસમાં પડેલાં તત્ત્વો આપણા ખોરાકને માટે વધુ બંધ બેસતાં ને સુગમ છે. કુદરતે જ મનુષ્યો માટે કરેલી એ કરામત છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યાર સુધી ચૂપ બેઠેલો અજિત હવે ન રહી શક્યો એણે કહ્યું, 'ડૉક્ટર, મને લાગે છે કે એ જ વિચાર–સરણીને તમે એક પગલું આગળ લઈ જશો.'

'એક પગલું આગળ એટલે ?' પ્રોફેસરે એના તરફ ફરીને પૂછ્યું :

'મને લાગે છે કે તમે મનુષ્યાહારી બની જશો.'

જમતાં મંડળને મોંયે અજિતના આ શબ્દોએ ચૂપકીદી ચાંપી. તે પછી પ્રોફેસર બીજા વિષયો પર વળી ગયા, ને બોલતી વખત અજિત તરફ છૂપી અકળામણ અનુભવતો એકાદ દૃષ્ટિપાત નાખતા રહ્યા.

પ્રોફેસરના આ દૃષ્ટિપાતો અજિતે દીઠા નહિ. એનું ચિત્ત કામે લાગ્યું હતું. એના વિચારો ચક્ર પર ચડ્યા હતા. સર્જનની એને વેદના ઊપડી હતી. દુનિયા પર વેર લેવાની ઘોળાઈ ઘોળાઈ તીવ્ર બનેલી પ્યાસે 'મનુષ્યાહારી' 'માનવભક્ષી' શબ્દ પકડી લીધો. આંહી દીઠા માનવભક્ષીઓ : આ રહ્યા એ અઘોરીઓ : ભોજન પરથી એ સીધો બાગમાં ગયો. એક અકથનીય, કારમા પુસ્તકની એણે યોજના વિચારી લીધી. 'આદર્શ અઘોરીવાદ' : 'ઉન્નત મનુષ્યાહાર' એ હતું એની નૂતન કૃતિનું નામ.

પ્રભાતે એણે પ્રભાને આ વાત કરી : ભયંકર ચીસ પાડીને પ્રભા બોલી: 'ન લખો, ન જ લખો, એ કોઈ નહિ જ છાપે.'

'ફિકર નહિ. છતાં ય હું લખીશ. મરવું પડે તો પણ લખીશ.'

ને એકાંતે બેસીને એણે વાર્તા આ રીતે શરૂ કરી—

એક હતો મશહૂર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી: એણે આ પ્રકારના નવા વાદનું પ્રતિપાદન આદર્યું : ભાજીપાલો ઊગે છે, ને જડ વસ્તુઓમાંથી ખોરાક ખેંચે છે: હરણાં ને બકરાં ભાજીપાલો આરોગીને એનાં ખોરાકતત્ત્વોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉચ્ચતર પોષણની બીજી ભૂમિકામાં લઈ જાય છે, મનુષ્ય એ હરણાં–બકરાંને ભક્ષીને પોષ્ય તત્ત્વોનું એથી ય વધુ ઊંચું રસાયણ બનાવે છે. હવે એ પછી એક વિશેષ ભૂમિકા છે. મનુષ્યદેહમાં સંઘરાએલું એ પોષક તત્ત્વ માનવાહારને માટે આદર્શ ભોજન છે. અઘોરવાદ કોઈ ઉટાંગ વસ્તુ નથી, પણ વૈજ્ઞાનિક ઉત્ક્રાંતિક્રમનું ધાર્મિક પ્રતિપાદન છે વગેરે વગેરે.

આ આખી શોધ એણે વિદ્વાન વૈજ્ઞાનિકોની એક સભા સમક્ષ ધરી દીધી. પણ એ વાતથી વૈજ્ઞાનિકો કમ્પી ઊઠયા. ફજેતીનો પાર રહેશે નહિ એવા ભયે આખી શોધ પર મૌન ફરી વળ્યું.

છતાં વિચાર–બીજ તો વવાઈ ચૂકયું હતું. એક યુવાને આ વિચાર ઉપાડી લઈને સંશોધન કર્યું. એણે દખણાદા દરિયાના પ્રદેશ પર જઈ 'રીસર્ચ' આદરી. એણે પ્રતિપાદન કર્યું કે એક માનવજાતિને ખાઈ જઈને જીવતી એક બીજી માનવજાતિ વધુ બુદ્ધિવંત ને બલિષ્ઠ બનતી આવેલ છે. ઉત્તરોત્તર એમનાં બુદ્ધિ ને બળ વિકસતાં આવ્યાં છે.

પોતાના પ્રતિપાદનને એણે છપાવી ખાનગી પ્રચાર કર્યો. થોડા જ વખતમાં એને એક ધનપતિનું તેડું આવ્યું. પાટનગરના એ બુલંદ પૂંજીપતિ વૃદ્ધ, જર્જરિત અને ટાલિયા બની ગયા હતા. એણે યુવાન સંશોધકની સાથે ચર્ચા કરી. એને ગળે ઘૂંટડો ઊતરી ગયો. થોડા જ કાળમા આ જરાગ્રસ્ત ધનપતિએ નવયૌવન અને નૂતન ઉત્સાહની પ્રાપ્તિ કરી. એણે નવજીવન મેળવ્યું. જગતને એવું કહેવામાં આવ્યું કે આ નવશકિત તો એણે વ્યાયામો ને આસનો કરી કરીને મેળવી હતી. આ ખુલાસો જાહેર પ્રજા પચાવી ગઈ. કોઈનું ખાસ ધ્યાન ન ગયું કે આ બુઢ્ઢા પૂંજીપતિને એકાએક અનાથ બાલઆશ્રમો ઉઘાડવાનો શોખ કયાંથી લાગી પડયો હતો. કોઈએ ન પૂછયું કે આ પૂંજીપતિની ઓલાદ એકાએક આટલી ઝડપથી કયો ધંધો કરીને નવે નિધિઓનું સ્વામીત્વ મેળવી શકી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિલક્ષણ અફવાઓ ને સંદેહો શરૂ થયાં. નવીન કવિતાકારોનાં કાવ્યોમાં આવી ટકોરો થવા લાગી. એક સમાજવાદી અખબારે એક કલ્પિત રેસ્ટોરાંનું ભોજન–પાત્ર બનાવીને તેમાં માનવ–ભક્ષણની કેટલીક વાનીઓ ટાંકી. ને આખરે એક યુવાન કવિએ પોતાના નવાં કાવ્ય–ગ્રંથમાં આ ભયાનક ભેદનો પરપોટો ફોડી નાખ્યો. એ પુસ્તકને દબાવી દેવા કારમા પ્રયત્નો થયા પણ તે નિષ્ફળ ગયા, આખરે એ યુવક પર મુકર્દમો ચાલ્યો.

આ ' નૂતન વિચાર : ન્યુ આઇડીઆ'–નાં દર્શન કરતી જનતા સ્તબ્ધ બની. 'નૂતન વિચાર' ઘણો આગળ વધી ગયો હતો. નવ-યૌવનપ્રાપ્તિને માટે ઉત્તરોત્તર વિશેષ સંસ્કારી, વીર્યવંત અને તેજસ્વી પ્રજા સરજાવવા કાજેનો આ માનવ–ભક્ષણનો વાદ શાસકવર્ગનો તો ધર્મ બન્યો હતો, રાજ્યનો ગુપ્ત મંત્ર બન્યો હતો, વિદ્વાનોની સંજીવની વિદ્યા બન્યો હતો. એ નૂતન સંજીવની વિદ્યાનો બચાવ કરનારાઓ ખડા થયા. પ્રજાએ જો જીવવું હોય તો આ એક જ માર્ગ છે. એનો વિરોધ કરનારાઓ કેવળ લાગણીવેડાનાં જ કીટ–જંતુઓ છે, વેદીઆ ને વેવલા છે–રાષ્ટ્રને અને જાતિને જ્વલંત બનાવવા ખાતર આ બડી કુરબાની જ છે!

પછી તો પ્રોફેસરોએ ઝુકાવ્યું : અર્થશાસ્ત્રનો જ આ એક વિષય બન્યો. નિરર્થક લાગણીવેડા વેગળા મૂકીને તેમણે આંકડાસિદ્ધ પ્રતિપાદન કર્યું : કે અત્યારના જમાનામાં ઉદ્યોગોની અંદર જ વાર્ષિક સરેરાશ દસ લાખ મનુષ્યો ખપી જાય છે. પચાસ લાખ ઓરતો વેશ્યાવૃત્તિ પર જીવે છે, વીશ લાખ બાળકોને આજીવિકા રળવી પડે છે, એક કરોડ માનવીઓ રોટી વિના રહે છે; એના મુકાબલે આ ' નવો વાદ ' કેટલો બધો માનવતાયુક્ત પ્રમાણિક અને ખુલ્લે-ખુલ્લો છે! કેટલો સ્વચ્છ અને કરકસરીઓ છે! કંગાલીઅતના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગર્તમાં પડેલા નીચલા થરના બેકારોને પહેલી જ વાર આ પ્રકારે સમાજોપયોગી ધંધો આપી શકાશે. પ્રજનન અટકાવવાની જરૂર નહિ રહે. ગરીબોને પણ પ્રજોત્પત્તિની તડામાર વૃદ્ધિ કરવાનો અને એ માર્ગે સમાજના ઉપયોગી અંગ બનવાનો દરજ્જો મળશે. કોમોની કોમો, જાતિઓની જાતિઓ, ગામડાં ને ગામડાં વંશવૃદ્ધિના અભાવે લુપ્ત થઈ રહેલ છે તેની રાષ્ટ્રના શાસકોને મૂંઝવતી સમસ્યાઓનો અંત આવશે વગેરે વગેરે.

'નવીન વાદ'ની તો જાણે કે દાવાનળ–ઝાળો પ્રસરી. દેશભરમાં એ હવા વાઈ ગઈ. પ્રગતિશીલો હતા તેઓ તો પૂરા જોરથી સભા–સંમેલનો મારફત આ વાદનો પ્રચાર કરવા મંડયા. પણ વિચારમંદ પ્રજાએ કીકીઆરણ કર્યું. તેઓએ 'ધર્મ ભયમાં છે' ની બૂમ ઉઠાવી. ધર્મગુરુઓ પાસે દોડયા. ધર્મગુરુઓએ ઉત્તર દીધો કે–'ભાઈ, આ વાતને ને ધર્મને કશા જ લેવાદેવા નથી. ધર્મને તો માણસના આત્મા સાથે ને પરભવ સાથે નિસ્બત છે. ધર્મને તમે ખોરાકની ને શરીરોની વાતમાં ન સંડોવો.'

* * *

આ પ્રકારે ચાલેલી અજિતની કલમે પોતાનો કિન્નો પૂરી દાઝથી ઠાલવ્યો. એના અંતરની ગુહા જાણે મધરાતના રાની દીપડાની એકલ ત્રાડ ઊઠી હતી.

એ વાર્તાની એણે પૈસા ખરચીને નકલ કરાવી. રવાના કરી પ્રકાશકોની દુનિયામાં. પછી સૌ પહેલો એ પોતાના સ્નેહી પ્રકાશક શ્રી રમણ પાસે ગયો. રમણભાઈએ પોતાના સલાહકાર વિવેચકનો આવેલો અભિપ્રાય કાઢીને વાંચી બતાવ્યું: 'આ છોકરાને શું થયું છે!' આ પહેલું જ વાકય : રમણભાઈએ પૂછ્યું :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમને તે શું થયું છે આ?'

અજિત ચૂપ બેઠો. 'ખરું કહું? મને પેટ પૂરતું ખાવા નથી મળતું.' એ જવાબ છેક એને હોઠે આવીને પાછો વળ્યો. પોતે જ ભોંઠો પડ્યો. પોતાને જ વિમાસણ થઈ ચૂકી હતી કે મેં કેવળ ભૂખના માર્યા આવી કિન્નાખોર અને માનવદ્વેષી કૃતિ ઘસડી કાઢી છે, મારું આ જગત પર જન્મવું એવા ઘૃણિત કામ માટે નથી થયું. એણે ચૂપચાપ પેલી 'ઉન્નત અઘોરવાદ'ની હસ્તપ્રત પાછી લઈને એનાં ચિગડિયાં કર્યાં. નિરાશાના કાળા અંધકારનું એ સંતાન એને લજવનારું લાગ્યું. પોતાનો વિશ્વપ્રેમ પરનો વિશ્વાસ પુનર્જીવિત કરીને એ પાછો વળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કાંઈક વ્યવહારુ !'

શિયાળાના કારમા મહિના સૂસવતા હતા, ને હસ્તપ્રતોમાંથી એકેયનો આશાજનક હોંકારો આવતો નહોતો. અજિત કરતાં ય પ્રભાને માટે એ વધુ પીડાકારી હતું. કાંઈ નહિ તો અજિત પોતાની લાગણીઓને વ્યક્ત કરી લેવાનો સંતોષ તો મેળવી શકતો હતો. વેદના ને નિરાશાની લાગણીઓ વાણીમાં ઢાલવી નાખીને હૈયાનો બોજ હળવો કરવાનું એ સાંત્વન પ્રભાના પ્રારબ્ધમાં નહોતું. રંગ અને રસના વૈવિધ્ય વગરની એની જિંદગી એકધારી ને એકસૂરીલી ઘસડાતી હતી: પ્રત્યેક નવો ઊગતો દિવસ વિદાય લઈ જતા દિવસના જેવો જ વેરાનમય હતો. એકસૂરતા ઘાટી ને ઘાટી બનતી હતી. પોતાના દુઃખની કિતાબ પતિથી ગુપ્ત રાખવા એણે વસમા પ્રયત્નો કર્યા. છતાં કોઈ કોઈ વાર આંખોમાં પાણી ડોકિયાં કરી જતાં. એ આંતરિક વલોપાતે બાળકના અલમસ્ત શરીર પર અસર પહોંચાડી. એક વર્ષ સુધી બાળકનો બાંધો વધતો જ નહોતો. માનસિક વેદના માતાના ધાવણમાં ઝેર જન્માવે છે એટલી ય અજિતને જાણ નહોતી.

પ્રકાશકોની દુનિયામાં ગયેલી દસેક કૃતિઓની હસ્તપ્રતો પૈકીની એકાદ એક પ્રકાશક હાથમાં લઉં લઉં કરે છે એ સમાચાર મળતાં જ અજિત ચાલુ દુઃખો ભૂલી જતો, પ્રભા પાસે હરખપદુડો બની દોડતો. પ્રભા, આપણે આવતે ઉનાળે તો નક્કી હવે ચાંદોદ કરનાળી જઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકશું. આપણે આ વખતે ત્યાં જગ્યાનાં મકાનોમાં નથી રહેવું, બસ, વડલાની નજીક એક કડબનું ઝૂંપડું જ ઊભું કરાવશું. ને બાબો ત્યાં સામે જ વડલાને છાંયે રમશે.

'ધૂળમાં કાંઈ રમવા દેવાય ? તમે તો કાંઈ સમજો જ નહિ ને ? આપણે કોઈકની બાબાગાડી માગીને લઈ જશું.'

'પણ વળી પાછા કોઈક શ્રીમંતની ગરજ કરવી ને ? તુંય પ્રભા, આટલું સમજ્યા પછી પણ જડસુ જ રહી !'

પછી દલીલની અનંત પરંપરા ચાલતી. પેલો કહે, 'તું સમજે નહિ.' પેલી જવાબ આપે, 'તમે સમજો નહિ ને !'

'અરે તું જો તો ખરી, પૈસા ભેગા થાય એટલે પહેલું તો આપણે આપણું પોતાનું જ ઘર બંધાવવું છે.'

'એટલા પૈસા ક્યારે ભેળા થાય ?'

'કેટલા પૈસા ? આપણે તો ગામડામાં જઈને માટીનું જ ખોરડું બંધાવી લેશું.'

'ગામડામાં તે કાંઈ ઘર હોય ? ત્યાં છોકરો માંદો પડે ત્યારે ક્યાં દોડવું ?'

'દોડવું શું કામ પડે ? આપણે દેશી દવાઓ રાખશું. ગામડીઆઓને પણ આપશું.'

'પણ ત્યાં લૂગડાં કેટલાં મેલાં થાય ? માટીના ઘરને ગાર કરવામાં ને સંજવારી કાઢવામાં કેટલી મહેનત !'

'પણ ત્યાં શહેરની બદીઓથી તો છોકરાને મુક્ત રાખી શકાય ને ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ ત્યાં છોકરાને ભણાવવો ક્યાં ?'

'ગામની નિશાળમાં.'

'મારા બાબાને તો મારે બાળમંદિરમાં ભણાવવો છે.'

'વાહ, ત્યારે તો એને પણ તારે પોચો પોપલો જ બનાવવો છે એમ ને? મારે એ નહિ પોસાય.'

કલ્પના-જગતને કાંઈ આમ વરવહુ લડી પડતાં. અજિત પોતાની ધૂનોના ધડાકા કર્યા કરતો : મારે તો ગામડામાં એક પ્રકાશનમંદિર ખોલવું છે. મફત વાંચનાલય કરવું છે. બની શકે તો ફરતાં પુસ્તકાલયો ગોઠવવાં છે. ને ગામડામાં બેઠો બેઠો હું એક માસિક કાઢીશ.મારે તો લોકોની આંખો ઉઘાડવી છે. સારા સારા સર્જનસીલ કલાકારો આપણે ઘેર મહિનો બે મહિના નિરાંતે રહીને પોતાની કૃતિઓ સરજશે.'

'ને મારે એમને માટે રોટલીઓ વણ્યા કરવી એમ ને?'

મોડી મોડી બેઉને આ બધી તકરારની મૂર્ખાઈ સમજાતી, ત્યારે બન્ને હસી લેતાં, થોડાં પ્રેમાશ્રુઓ પણ પાડી લેતાં. ઘરમાં ઘી-તેલ ને દાળ-લોટ લાવવાના પૈસા નહોતા એ બેઉને યાદ આવતું. ઉછીના રૂપિયા લેવાના સ્વમાનભંગના પ્રસંગો શલ્યની માફક ખટકતા હતા. હવે તો સ્નેહીઓ પણ ઉછીના માગવા જતી વેળા એમ જ કહેતા કે-'કાંઈક ધંધાસર થઈ જાવ.' પૈસા આપનારા કહેતા તે તો ઠીક, પણ પૈસા ન આપનારાઓએ પણ આવાં અપમાનો ને મેણાં મારવાનો હક્ક સમજી લીધેલો. બાજુની ઓરડીવાળાઓ ચાલીમાં સામાન ઠાંસતાં તેમને જરાક કહેવા જતી પ્રભા સકળ પદારથના સાર-રૂપ એકનું એક વાક્ય સાંભળતી કે-'ખાવું ઉછી-ઉધારાં કરીને, તો ય બરો કાંઈ ઓછો છે માડી!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સમકાલીનોનાં જીવનચરિત્રો' વાળું કામ ખતમ થવાની વેળા આવી, નવું કામ શોધવાનાં અડવાડિયાં ચાલ્યાં, તેવામાં સારું થજો શ્રી રમણભાઈનું, તેમણે પોતાને ત્યાં પ્રકાશન માટે આવતી–વણનોતરી ને વિના પુરસ્કારે મોકલાતી–વાર્તાઓની હસ્તપ્રતો વાંચવાનું, વાંચીને ઠીકઠાક કરવાનું કામ અજિતને આપ્યું.

આ નવા કામે અજિતને આજ સુધીની એક અણદીઠી સૃષ્ટિનાં દર્શન કરાવ્યાં. અવલોકનકાર તરીકે તો એણે નિહાળ્યાં હતાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો, પણ હવે તો એને જાણ પડી કે પ્રકટ થયેલ દર એક પુસ્તકે અપ્રકટ અને અંધારામાં તરફડિયાં મારતી, ગર્ભમાં ને ગર્ભમાં મરી જતી તો સો સો કૃતિઓ પડી હતી. કડીબંધ અર્ધશિક્ષિતો આ કે તે લેખકની કૃતિઓ વાંચી વાંચી તેમના જેવી કૃતિઓ રચવા બેસી ગયા હતા: સ્ટેશનનો સીગ્નલર પણ નોવેલ લખતો, ફર્નીચર–શોપનો ગુમાસ્તો પણ વાર્તાઓ લખતો, દાક્તરના કમ્પાઉન્ડરે પણ કલમ ચલાવી હતી. એ તમામને તાલેવાન થઈ જવાની આશા હતી. લેખકોની ચોપડીઓ તો લાખો મોઢે ખપે છે, તેમને તો એકેએકને મોટી ઇસ્કામત થઈ જાય છે, એવી માન્યતાનો પવન આવાં કેટલાં ય ભેજાંઓનાં શઢોને ફુલાવી રહ્યો હતો–પણ જવાનું છે જે દિશામાં તેનાથી સામી જ દિશાએ તેમનાં વહાણ ખેંચાતાં હતાં.

આ હસ્તપ્રતોમાં પૂઠા પરનાં નામ--ઠામ, અર્પણપત્રિકા, પ્રવેશક, આભારવચન અને લેખકની પોતાની યશસ્વી જીવન–પિછાન પણ અકબંધ લખાઈને શામિલ થયેલી જ હોય. પ્રકાશક તરફથી થનારા પોતાના જીવન–પરિચયમાં આ લેખકો એટલે સુધી નિખાલસ બનતા, કે 'શ્રી...છેલ્લાં વીશ વર્ષથી સાહિત્યસેવા કરી રહેલ છે. એમને પ્રેરણા આપનાર એમનાં માતુશ્રી છે, એમનું સાહિત્ય–ઝરણ પોષનાર એમનાં પત્ની સૌ...બાઈ છે, એમની શૈલી મુનશીને નહિ પણ પ્રેમચંદજીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળતી છે, એમણે સાહિત્યદીક્ષા શરદબાબુને ચરણે બેસીને (અર્થાત શરદચંદ્રની કૃતિઓ વાંચીને) લીધી છે. 'રાસ્તગોફ્તાર' અને કૈસરે હિન્દ'માં તેમ જ સમાલોચક અને વીસમી સદીમાં તેમની વાર્તાઓ વીશ વર્ષ પર બહુ હોંશથી વંચાતી. વિધાતાની જ ભૂલથી તે ભાઈ અત્યારે સ્થાનભ્રષ્ટ છે. વ્યાપાર એમની ખોટી દિશા છે. ઉત્તેજન મળે તો એ ગૂજરાતનાં બીજા રમણલાલ બની શકે વગરે વગેરે.

બીજા કોઈ ભાઈએ એક આશા આપતા ગુર્જર શાયર તરીકે પોતાની પિછાન લખી રાખી હતી. એમની ઉપમાઓ અને કાલિદાસની ઉપમાઓ વચ્ચે કેટલું કેટલું સામ્ય હતું તે પણ પોતે જ દેખાડયું હતું. જ્ઞાતિના હસ્તલિખિત વાર્ષિકમાં તેમની અમુક કવિતાએ જબ્બર ચકચાર મચાવેલી. ઉત્તેજન મળે તો એ નવા યુગના નર્મદ બને. આ કવિતાઓ તો એમણે ગેસ–મીટરના ઇન્સ્પેક્ટરનું કામ કરતે કરતે લખી છે. કવિને છ બાળકો છે, તેમનાનાં પણ જન્મથી જ કાવ્યસંસ્કારો જાગી ઊઠયા છે વગેરે વગેરે.

લેખક તરીકે લખલૂટ પૈસા રળવાની ભ્રમણા સેવતા આવા તો હજારો હશે! વિચારતો વિચારતો અજિત લજ્જિત બન્યો. હું પણ એ ખદબદતી જીવાત માંહલો એક છું ને! હું પણ મને એક સંદેશ-વાહક સમજનાર અને હજારોનાં માથાં પર ચડીને આ પરાજિત ખોપરીઓના પૂંજ પર ઊભો થવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવનાર જ છું ને!

એ અણઅવતરી કૃતિઓમાં અજિત જે સુધારાવધારા કરી દેતો તેની છાપ પ્રકાશક શ્રી રમણભાઈના મન પર સરસ પડી. રમણભાઈએ કહ્યું: 'તમે ય અજિતકુમાર, ધારો તો આવી લોકપ્રિય વાર્તાઓ બેલાશક લખી શકો. જો તમારી આદર્શઘેલછાઓને અળગી રાખીને લોકોને પચે એવી વ્યવહારુ શૈલીએ લખોને, તો તમે કમાલ કામ કરો હો! તમારા આદર્શો પણ એમાં લોકો ધીરે ધીરે જીરવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે તેવી ચાલાકીથી થોડા થોડા પ્રમાણમાં મૂકી શકો. તમારી 'કળા'નો આખો કોળીઓ લોકોના મોંમાં સમાવો તો જોઈએ ને! એવું કાંઈક લખો તો પૈસા પણ મળે. કાંઈક હળવું ને લોકપ્રિય લખો.'

કાંઈક હળવું ને લોકપ્રિય લખવાની એવી એક યોજના અજિતે રમણભાઈ પાસેથી લીધી: એમાં આટલો મસાલો તો અવશ્ય જોઈએ: બાપ દીકરીને ઉચ્ચ કેળવણી આપે: પણ પછી પરણવાનું સ્વાતંત્ર્ય ન આપે: સ્ત્રીને પુરુષ ફસાવે, ને પછી ગર્ભ રહી જતાં પુરુષ સ્ત્રીને ત્યજી દે.

'પણ સ્ત્રી પુરુષને ફસાવે એવું કેમ ન આવી શકે વાર્તાઓમાં?' અજિતે પ્રશ્ન કર્યો.

'તો સ્ત્રીઓ એ પુસ્તકને અડશે જ નહિ. ને આજે તો ચોપડીઓનું બજાર સ્ત્રીવાચકો ઉપર જ નભી રહેલ છે.'

'વારુ.'

'પછી સ્ત્રીને સમાજસુધારક ફસાવે, ડૉક્ટર ફસાવે, ધર્મગુરુ ફસાવે, ને આખરે સ્ત્રીને વેશ્યા બનવું પડે.'

'પણ મને વેશ્યાજીવન વિષે ખબર નથી.'

'હું તમને એક એવું પુસ્તક વાંચવા આપું, કે જેમાં વેદકાળથી લઈ આજ સુધીનો, આખી દુનિયાની વેશ્યાવૃત્તિનો ચિતાર છે, એમાંથી ઉઠાવજોને! બાકી તો 'યામા ધ પીટ' નામની રશિયન વેશ્યા–વાર્તામાંથી ઠીકઠાક કરીને મૂકી દેજો ને યાર! બધે ય સ્થિતિ તો એક જ છે ને! વ્યવહારુ ને લોકપ્રિય કૃતિ રચવામાં આ તત્ત્વો જરૂરી છે. સાથે સાથે તમે 'સેક્સ'નો વિષય ગૂંથી શકશો તો પુસ્તક ચલણી સિક્કો બની જશે. તમારી કલમમાં શૈલીનું તેજ છે; માટે હું તો કહું છું, લખતા હો તો જાહેરાત કરું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિત થોડો વિચારગ્રસ્ત બન્યો. પોતાની મૂંઝવણ એ ઉચ્ચારી શકતો નહોતો.

'એક મહિનામાં લખી આપો તો આપણી માળાના પહેલા મણકા તરીકે આપીએ.'

'પણ એટલી ઝડપે કયાં બેસીને લખું ?'

'કેમ ?'

'ઘરની ઓરડીમાં તો દિવસરાત બાળકને ઉછેરવાની ધમાલ લાગી પડેલ છે. રાતે ઉજાગરા કરવા પડે છે.'

'કયાંઇક બહારગામ નીકળી જાવ. ગરમીના દિવસ છે, કોઈ ઠંડી જગ્યામાં જઈને બેસી જાવ. છે કબૂલ ? તો આ લ્યો રૂ. ૫૦ પુસ્તક પેટે એડવાન્સમાં આપું.'

રૂપિયા પચાસ એડવાન્સમાં મળવાનું પ્રલોભન તો ફાંસીની સજા પામેલને માફી મળવાની વધાઈ જેટલું જ મજબૂત બન્યું. ઓરડીનું ભાડું ને કરજ ચૂકવતાં બાકી થોડાક પ્રભાને ખરચી આપવા માટે બચશે. ને એક મહિનામાં લેખન પતાવ્યે બીજી રકમ મળશે, એટલે હું મહિના પછી પ્રભાને કોઈ શીતળ સ્થાનમાં લઈ જઈશ.

રૂ. ૫૦ના ઉપાડ પર પોતાની સહી કરીને ગરમાગરમ ગજવે અજિત ઘેર ઊપડયો. રસ્તામાંથી બેચાર સાડીઓ અને બાબાના ઝભલા માટેનું મુલાયમ કાપડ ખરીદી લીધું, કે જેથી આ પોતાના એકલા બહાર જવાની પ્રભા સાથેની વાટાઘાટનો પંથ લીસો બને.

જીવતાં ને જીવતાં બાફી નાખતી પાટનગરની ચાલીની ઓરડીમાંથી ગરમીના દિવસ પૂરતા છૂટવાની એક આશા—નવી ચોપડી. પ્રભાની સામે અજિતે એક સુવર્ણ–સ્વપ્ન પાથરી દીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિત ને પ્રભા પરણ્યાં તે પછી ચાર દિવસ પણ વિખૂટાં નહોતાં પડયાં. માબાપનો સમૃદ્ધિ–છલકતો ખોળો છોડવાની હિંમત પ્રભાએ જ્યારે કરી હતી ત્યારે એની કલ્પના કવિ પુરુષ ને સંગીતકાર સ્ત્રી એ બેઉના જગત–અજવાળતા કોઈ અપૂર્વ કલા–લગ્નની હતી. આજે પુરુષ રોટીને ખાતર બહાર જવા માગતો હતો, કેમકે લગ્ન–જીવન જ એની સાહિત્યોપાસનાની આડે આવતું હતું. આજે એ શીતળ સ્થાન પર જતો હતો, ને પ્રભાને લલાટે બાળકની બીમારી અને ઉજાગરા ખેંચવાની એની એ ઓરડી રહેતી હતી.

જોડકા ઊગેલા બે રોપાને એકબીજાથી જુદા પાડવા માટે તેમને ઊતરડવા પડે છે. આજે પોતે અજિતથી ઉતરડાઈને જુદી પડતી હોય તેવો વેદનાનુભવ પ્રભાને થયો. જીવનમાં આવા કોઈ પ્રસંગની એણે કદી ભીતિ રાખી નહોતી.

'તમે મને ભૂલી તો નહિ જાઓ ને?' એ આસ્તેથી કરગરી ઊઠી.

'ના રે બાપુ! કદી જ નહિ.' કહીને અજિતે પ્રભાનો પંજો વધુ જોરથી દાબ્યો.

'પણ,' પ્રભાએ ભય બતાવ્યો: 'મારા વગર રહી શકવાની તમને ટેવ તો પડી જશે ને!–અને આજે જ્યારે તમારી મારે ખરેખરી જરૂર છે, તે જ ટાણે...'

'તું રાજી થઈને રજા ન આપી શકતી હો તો હું ન જાઉં વારુ!'

'ના, ના, એ તો હું સહી લેતાં શીખીશ.'

અનુકમ્પાથી દ્રવતા અંતરમાં અજિતને એક પ્રબલ આવેગનો અનુભવ થયો. પોતાના હાથમાં એનો હાથ લઈને અજિત ઘૂંટણીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નમી પડયો, ને એના હોઠ કશીક પ્રાર્થના બબડવા લાગ્યા. પ્રાર્થના જેવી કોઈ વસ્તુ અજિતના જીવનમાં આજ સુધી પ્રવેશી નહોતી. પ્રાર્થનાને હાસ્યાસ્પદ ગણવાનું શીખ્યાં પણ અજિતને વર્ષો થઈ ગયાં હતાં. પ્રાર્થના કરનારા એને વેદીઆ ને વેવલા લાગતા. છતાં એ ક્ષણે અજિતના અંતસ્તલમાંથી અસ્પષ્ટ, સાદા, બાળકની બોલી જેવા બોલોનું સ્તોત્ર વછૂટયું. એ પ્રાર્થનામાં ધર્મ નહોતો, તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું, પ્રભુ પણ નહોતો. દેવોને ખોળે એ પ્રાર્થના ઢળવાતી હતી? પ્રાર્થનાકાર પોતે જ જાણતો નહોતો. છતાં ય પ્રાણની અંદરથી કરુણા અને માર્દવની જાણે સરવાણીઓ સળવળતી હતી: ને પ્રભા અજિતને ખભે મસ્તક ઢાળીને ધ્રૂસકાં નાખતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતિભાના સોદા

ભૂતનાથના સાગરતટે પહોંચ્યા પછી જ અજિતને ભાન થયું કે પ્રભાનો અભાવ અસહ્ય લાગે તેવાં જૂનાં સ્મરણો એની રાહ જોતાં હતાં. એ સંભારણાંનો એકાએક હલ્લો થયો : આંહીં અમે જોડે સ્નાન કરેલું, આંહીં બેસીને પ્રભાએ મૂળો ખાધેલો, આંહીં પ્રભાને સૌ પહેલો બાળકનો ગર્ભ–સંચાર માલૂમ પડેલો ને એ બી ગયેલી.

અંધારું થયા પછી પોતે અગાઉ ગાંસડી બાંધીને આંહીં મૂકી ગયેલો તે વસ્તુઓ ખોલતો હતો. તેમાંથી પ્રભાનાં જૂનાં ફાટીતૂટી ગયેલાં ચંપલ હાથ આવ્યાં. ચંપલો લઈને પોતે સળગતા સ્ટવ પાસે સૂનમૂન બેઠો રહ્યો. સ્ટવ પર ચહા મૂકી હતી. એકાંત એને અતિ આકરી લાગી. હાથમાં ચંપલ હતા, આંખમાં અશ્રુધારા હતી. છતાં બે જ દિવસ આ બધી નબળાઈઓને મહાત કરવા માટે પૂરતા બન્યા. લાગણીઓની મહેફિલ માટે હવે સમય નહોતો. પહેલી જ વાર એને જીવનમાં કામ કરવાની તક મળી હતી, મુક્તિ પણ સાંપડી હતી. રમણભાઈએ ખરાવી ખરાવીને ભળાવેલ કંઈક ‘વ્યવહારુ’ ને ‘લોકપ્રિય’ કૃતિ લખવાની એણે કમ્મર કસી હતી. ખરું કહીએ તો એ હાલતાં ને ચાલતાં ગોખાગોખ કરતો હતો કે એક પિતા, એની ભણેલી કન્યા, એને ફસાવનાર એક પુરુષ, એક શિક્ષક, એક ધર્માચાર્ય એક દેશસેવક, ને એણે સ્વીકારેલું વેશ્યાજીવનઃ આ બધો કાંઈક ‘વ્યવહારુ’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને 'લોકપ્રિય' નો મસાલો હતો : 'યામા ધ પીટ'નું પુસ્તક પણ સામે જ હતું પરંતુ એ પોતાની જાતને વધુ વખત છેતરી ન શક્યો. 'કાંઈક વ્યવહારુ' ને લોકપ્રિય'નાં ચક્રો એના ભેજામાં ચાલી જ ન શક્યાં અન્ય લોકોને રસ આપનારી કૃતિ દૂર પડી રહી, અજિતભાઈનો પ્રાણ દુનિયાને સંદેશ દીધા વગર જંપે તેવું રહ્યું નહિ. દુનિયાના બહેરા કાન પર ભૂંગિયો પીટવો જ છે : એ ન કરું ત્યાં સુધી બીજી વાત અસ્થાને છે. મારા જ વિચારોમાંથી વજ્ર ઘડું—આ વેળા તો જગત હચમચી જાય તેવું ઘડતર કરું.

ખાતાં પીતાં, સૂતાં બેસતાં, અધરાતે ઝબકતાં, સ્વપ્નમાં સુદ્ધાં અજિત આ બજારુ દુનિયા પર ત્રાટકવાની કરામત વિચારી રહ્યો હતો. એકાએક એને વસ્તુનું દર્શન થયું : એક નાટક : એનું નામ 'પ્રતિભાના સોદા.'

સાચી પ્રતિભાને બજારુ માલ લેખે વેચતાં ને હરરાજી કરતાં મેલી દુનિયાદારીનાં નિષ્પ્રાણ ને ઘાતકી સત્ત્વો એની કલ્પનામાં ચડી આવ્યાં. એ ખાવાનું પીવાનું વગેરે બધાનું ભાન ભૂલ્યો. પાત્રો, પ્રસંગો ને વાર્તાલાપોઃ ઉપહાસો, પરિહાસો ને કાતિલ કટાક્ષો : હાંસી, આક્રંદ ને કરુણાન્ત : એ તમામનાં કટક ઊતરી પડયાં. એની કલ્પનામાં આ સર્વની ભીડાભીડ થઈ રહી, ને એ તમામની વચ્ચે અજિતને દેખાયો એક યુવાન સંગીતકાર : વાયોલીનના સો સો સૂરોનો સ્વામી : પોતાની જ મસ્તી અને ખુમારીમાં, પોતાની આત્મવિસ્મૃતિમાં ગરકાવ નિર્દોષ કલાઘેલો લગભગ એક કિશોર. એમાં એણે પોતાની કલ્પના સિંચી.

નાટકનો નાયક એણે એ યુવાન સંગીતકાર કલ્પ્યો હીંગ પીપરીમૂળના ગાંધિયાણાનો વેપાર કરતો કરતો મૂંડીવંત બનેલો એક પિતા પોતાના પુત્રને પરદેશ સંગીત ભણવા મોકલે છે. પાછા આવેલા પુત્રને કપડાં પહેરવાનું તો સારું એવું ભાન રહ્યું નથી, પણ ત્રણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હજાર રૂપિયાની કિંમતનું એક વાયોલીન છોકરો સાથે લાવ્યો છે. કુટુંબીજનોને ભાન થયું છે, કે છોકરો તો કોઈક ઊખડેલ ખોપરી નીવડયો ! હવે એનો લેવાય તેટલો તો લાભ લઈએ; આજકાલ કળાનો જમાનો છે. આ છોકરો આપણને કળાની આલમમાં ખ્યાતિ અપાવે તેવે માર્ગે એને મૂકીએ. ગોઠવીએ.

વીશ વર્ષના એ કુમારને અદ્ભુત તાલીમ આપી તૈયાર કરનારો ઉસ્તાદ પણ હાજર થાય છે. લોઢાના કરવતમાંથી પણ સંગીતના સૂરો ખેંચવાની કરામત એ જાણે છે. હારમોનીઅમની પેટી પર આંગળીઓને અદ્ભુત રીતે રમાડવાનો એને આવડત છે. સંગીતના ઇલમની કોઈ પણ 'કરામત' એનાથી અજાણી નથી. એના હાથમાં સંગીત એક 'ચાલાકી' બની ગયેલ છે. એ બધી જ ચાલાકીઓ એણે પોતાના ચેલાને ભણાવી છે. જગતને ચકિત કરવાનો નિરધાર થાય છે.સંગીતની સાથે નૃત્યને ગૂંથી દેવાય તો જલસો 'હાઇક્લાસ' બને. એકલો પુરુષ ગાયા કરશે તો અસર થશે નહિ. પ્રખ્યાત નર્તકી શૈલબાલાની કલા પણ સાથે જોડીએ.

દીકરો બજાવશે ગાશે ને શૈલબાળા નૃત્ય અભિનયમાં એ ગાનના સૂરો શબ્દોને સાકાર કરી દેખાડશે. આવો સુમેળ નવીન બનશે.

'તો પછી ગવર્નર સાહેબની પણ હાજરી શા માટે ન સાધવી ?' હીંગના ખૂલંદ વ્યાપારી બાપે હિંમતભેર કેડ બાંધી. 'એ નામદારને તેડી લાવવાનું કામ મારું.'

કલાના નામાંકિત કાંધીઆ એકઠા થાય છે. પોતાની રંગશાળા (થીએટર) પણ પાનાચંદભાઈ પાપડવાળા ફાજલ પાડવા તૈયાર થાય છે. પાનાચંદભાઈ પાપડવાળા પ્રથમ તો નાટક સીનેમા કંપનીઓને બાર ટકા વ્યાજે નાણાં ધીરવાનું જ કામ કરતા. પણ રફતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રફતે એમને 'કલા'માં ઊંડું ધ્યાન પાડવા લાગ્યું છે એવી એમને જાણ થઈ, ને હવે એમણે નગરની નામાંકિત નાટકશાળા ખરીદી લઈ પોતાની કરી છે. ઊંડા મર્મજ્ઞાતા ગણાઈ ચૂક્યા છે. ઘરની સીનેમા કંપની પણ એમણે કાઢી છે. પોતાની પાસે 'સ્ટાર' બનવા માટે ચાલ્યા આવતા કતારબંધ રૂપાળા, નમણા, ઘાટીલા ને વાંકડિયા વાળવાળા મર્દો, અને આસમાની આંખોવાળી, કમાનદાર નેંણાળી નટીઓ ચાલી આવે છે. પ્રત્યેકની અંદર પડેલી કળાનું માપ પાનાચંદભાઇ પાપડવાળા, જેટલી સહેલાઈથી શૉફર મોટરની કોઠીમાંનું પેટ્રોલ માપી શકે તેટલી જ સહેલાઈથી કાઢી શકે છે. ને એ કલામાપક દૃષ્ટિ સાબૂત હતી. 'બોક્સ ઓફીસ'ની બારી પર આ કે પેલા 'સ્ટાર'ની કિંમત કેટલી અંકાશે એ પાનાચંદભાઈ પાપડવાળા અચૂક કલાબુદ્ધિથી કહી શકતા, કુલ ત્રણ ગવર્નરોની પધરામણી કરી શકયાની એમની નાકટશાળાની કીર્તિ હતી.

જલસાને વધુ આકર્ષક બનાવવાની નવી તરકીબો બતાવનાર નિષ્ણાતો પણ મળી ગયા. મોંમાં એક તલવાર, પીઠ પર બીજી તલવાર, એમ બે તલવારો બાંધીને મંજીરાં બજાવી શકતી એક કાઠિયાવાડણ ભજનિકાનો પણ 'આઈટેમ' ભેળો રાખવો ઠર્યો.

આવી મંત્રણાઓ ચાલે છે ત્યારે દૂરનાં ખંડમાંથી સંગીતના આછા સૂરો બજતા સંભળાય છે. કોઈ કળી નથી શકતું કે આટલું બધું દર્દ વહાવનાર એ કયા ગાનની તરજ છે.

મંત્રણાકારોની સન્મુખ એ સંગીતકાર કુમાર પ્રવેશ કરે છે. એની આંખોમાં પેલા હમણાં જ બજી ગયેલા સૂરોનું વેદનાભર્યું ઘેન છે. એને આ સમારંભની જાણ કરવામાં આવે છે. એ વિરોધના સળગતા અવાજો કાઢી શકતો નથી, નરમાશથી એ કહે છે, કે મને આ બધું કેમ ફાવશે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પોતાના જ સંબંધે લખાઈ તૈયાર થયેલી જાહેરખબરો સાંભળીને ઘણું કષ્ટ અનુભવે છે. એને અજિત વાણીનાં ચાલાક વાકયોનું પોટલું બનાવવા ચાહતો નથી. એ તો છે અજિતના આત્મામાંથી ઉદ્ભવેલું એક આર્ષદર્શન. એ સમજી શકે છે–પોતાની અને આ દુનિયાદારી ટોળીની વચ્ચે પડેલું અફાટ અંતર, પણ એ સમજાવી શકતો નથી. એને ભણકારા આવે છે કોઈ દૂરદૂરના જગત–તીરની વાણીના. ક્લાના ખેરખાં બધા વાતો કરે છે, ત્યારે એ બેઠો રહે છે સૂનકાર હૃદયે.

મિસ શૈલબાળાનું આગમન થાય છે. એ અને કુમાર બીજા ખંડમાં તાલીમ લેવા જાય છે આંહીં પ્રયોજકોની વધુ મંત્રણા ચાલે છે. કુમારના સંગીતાચાર્ય પોતાના શિષ્યને સ્ત્રીના પ્રલોભનથી દૂર રાખવાની હિમાયત કરે છેઃ 'પ્રતિભા'ની મોટામાં મોટી શત્રુ સ્ત્રી છેઃ પ્રતિભાશીલ કલાકારોએ પ્રેમવશ થવું ન જોઈએઃ સ્ત્રીને પૂજનીય દેવી તરીકે રનીખતાં શીખવું જોઈએ વગેરે વગેરે.

દરમિયાન દૂરથી સંગીતના ઝંકાર આવે છે. છેવટે શૈલબાળા ઉશ્કેરાયેલી, સંક્ષુબ્ધ અને ફિક્કી પડેલી બહાર આવે છે. 'એ ગાન–એ ગાનનું શું મારે નૃત્ય કરવાનું છે?' એટલું બોલતી એ ઊર્મિવશ સ્થિતિમાં બેસી જાય છે. વાતો એ કરી શકતી નથી. એના આવેશોને કોઈક હચમચાવી રહ્યું છે.

સમારંભના પ્રયોજકો મિસ શૈલબાળા સાથે કોન્ટ્રાકટની વાતો કરવા લાગે છે, ત્યાં કુમાર આવે છે, ને કહે છે, અત્યારે તમે ચાલ્યા જાઓ. એ અને શૈલબાળા એકલાં રહે છે.

'એ ગાન કોણે રચ્યું છે?' શૈલબાળા પૂછે છે.

કુમાર એને એ ગાનના રચનાર પ્રબલ પાગલ આત્માની કથા કહે છેઃ 'ગાન રચનારને જગતની મશ્કરી મળી, ને એણે આત્મઘાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યો. એ છે કબીરનું ગાન. મારે એ દુનિયાને સંભળાવવનું છે. તમે એક જ એ ગાનને સમજી શક્યાં છો. તમે એ ગાનને નૃત્યમાં બતાવો.'

બીજા અંકમાં જલસો થઈ ગયા પછીની સ્થિતિનો ચિતાર છે. જલસો રાતના બે વાગે ખતમ થાય છે. ત્રણ વાગે સૌ એકઠાં થયાં છે. જલસો નિષ્ફળ ગયો છે. કાર્યક્રમમાં જે ગાન નહોતું મુકાયું તેનું રૌદ્ર પ્રદર્શન કરીને દાટ વાળનાર એ સ્ત્રી જ હતી. કેટલાંક અઠવાડિયાં સુધી ગોખાવેલો કાર્યક્રમ–સંગીતની જુદી જુદી ચાલાકીઓ કરી બતાવવાનો–તે છોડી દઈને આ બન્ને જણાએ આસૂરી અને ગામડીઆં નૃત્યો ગાનો ચલાવ્યાં. સવારનાં અખબારોમાં છાજિયાં લેવાશે.

આ દુનિયાદારોના મરશિયાને સાંભળ્યા વિના કુમાર અને શૈલબાળા ચાલ્યાં જાય છે. તેઓ વાતો કરે છે. આપણે શું કરીએ? સંગીત આપણો કબ્જો કરી બેઠું હતું.

પ્રભાતનાં કિરણ પ્રગટતાં વેંત દુનિયાદારો છાપાં લેવા દોડે છે. ત્યારે પ્રેક્ષકોની સન્મુખ કુમાર અને શૈલબાળા પ્રેમ–દ્વંદ્વ ખેલે છે.

'તમને લોકોની પરવા નથી?' શૈલબાળા પૂછે છે.

'એ તત્ત્વ જ લોકોમાં નથી.'

'છતાં લોકોમાંથી જ એ આવવું જોઈએ ને?'

'મારે કયો ભાવ પ્રગટ કરવો છે તે જ લોકો જાણતા નથી. તેમનામાં કલા પ્રત્યેની નરમાશ નથી.'

થોડી વાર ચૂપ રહીને કુમાર બોલે છે: 'એ એક સમસ્યા છે. એકાકી ચાલી નીકળવું? કે લોકોને સાથે લેતાં સુધી રાહ જોવી? મારા જીવનમાં એ સમસ્યા તમે ઊભી કરી છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શૈલ પૂછે છે; ' મારો તમારા પરનો પ્રેમ તમને કઈ રીતે અંતરાય રૂપ થશે તે હું સમજી શકતી નથી. '

' તમે જો મને જ ચાહશો તો મારી કલાને કોણ ચાહશે ? ' કલાકાર જવાબ આપે છે. '

એવી ચર્ચા આ પ્રેમીઓ કરી રહ્યાં છે ત્યાં પાનાચંદભાઈ પાપડવાળા, સંગીતાચાર્ય વગેરે બધા છાપાં લઈને આવી પહોંચે છે. જલસા પર પાડવામાં આવેલી પટકીનું વાંચન થાય છે, એક પછી એક કુટુંબીજન દાખલ થાય છે, અને આખા સમૂહનો વિલાપ–હાહાકાર–ગાજી રહે છે : હા ય હા હા ! તારાજ થઈ સંગીતાચાર્યની દિગંતવ્યાપી કીર્તિ, તારાજ થયા પાનાચંદભાઈ પાપડવાળાના પૈસા, તારાજ થયું હીંગના શહેનશાહનું કલાના કદરદાન બનવાનું સુવર્ણ–સ્વપ્ન.

બન્ને જણાં શાંતિથી ઊભાં ઊભાં આ મરશિયા અને છાજિયાંને જોઈ સુણી રહ્યાં છે. આખરે શ્રીમાન હીંગવાળાનાં ધર્મપત્ની અને કલાકારનાં માતુશ્રી–પ્રેમકોરબાઈ શૈલબાળા તરફ ફરીને બોલે છેઃ ' આણે કાળમુખીએ જ મારા છોકરાને ફસાવી દીધો. '

નાટકની આંહીં પરાકાષ્ઠા આવે છે. અત્યાર સુધી ખામોશ ખાઈ રહેલો કલાકાર કૂદી પડે છે. આજ સુધી સંગીતમાં ઊતરેલી એની પ્રતિભા એ ક્ષણે રોષ અને ધિઃકારમાં રેડાય છે. એ સંભળાવે છે—

'તમે સૌએ તમારા મેલા પંજા મારી પ્રેરણા પર પટક્યા છે. તમે એ પ્રેરણાને ચીરી ફાડીને તપાસી છે, એને તમારા ત્રાજવામાં તોળવા નાખી છે, તમે એને બજારુ માલ લેખે વેચવા નીકળ્યા. મારી વીણાને તમે દુનિયાના વેશ્યા બનાવવા નીકળ્યાં. આ મારી વીણાને–આ લો ! આ લો ! આ લો ! ' એમ કહીને પોતાનું ત્રણ હજાર રૂ. નું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાયોલીન હત્રામાં ઘૂમાવીને એ પાનાચંદભાઈ પાપડવાળાના માથા પર પછાડે છે!

ત્રીજા અંકમાં આ ગૃહત્યાગી ને સમાજત્યાગી યુવાન ત્રણ વર્ષની અવધ બાદ એક જીવલેણ દર્દથી પીડાતો એક સ્થાનમાં એકાકી પડયો છે. શૈલબાળા ત્યાં આવે છે ને એને શોધી કાઢે છે. મૃત્યુ સાથે સમરાંગણ ખેલતો એ અધૂરા શ્વાસે તૂટક તૂટક ઉદ્ગારો કાઢે છે. : શૈલબાળા, આ મૃત્યુમંદિરમાં કલ્પાંતની અશુચિ આણશો મા. સ્રીના પ્રેમબંધોમાં પ્રેરણા જીવી શકતી નથી. નારી નરને ખાતર સર્વસ્વ આપી શકે છે–નથી આપી શકતી એક જ વસ્તુ : છૂટકારો : પરિત્યાગ. ને કળાનો પ્રાણ એ બંધનની રસીમાં રૂંધાય છે. કલ્પાંત, ધિઃકાર અને રોષના મોરચા ભેદીને હું બહાર આવી પહોંચ્યો છું. આજે તો હું પ્રકૃતિના ખોળામાં શાંત પડીને સૂતો છું. આકાશના કોટાનકોટિ તેજરાશિઓ કનેથી અને અરણ્યોના અગણિત તરુવરો પાસેથી હું સત્ય શીખ્યો છું કે 'પ્રતિભા' નામે પિછાનાતી વસ્તુ તો જીવનના હાર્દમાંથી અવિરત પ્રવાહે ઉદ્ભવી રહી છે.

'મેં તો ભયને—અને ભય સાથે પ્યારને પણ ફેંકી દીધો છે. કોણ છો તમે? કોણ છું હું? મેઘબિંદુમાં ઝલકતા તેજના ટીપા જેવડો મારો આત્મા આજે તો અનંતતાની સાથે એકાકાર છે. જીવનના સરવાળા લેખે હું મારી હસ્તપ્રતમાં એક, ફક્ત એક જ સ્વર–રચના, મૂકી જાઉં છું–ને બીજી સોંપી જાઉં છું મારી શ્રદ્ધા : એ જ વિજય છે. એ વિજયની શોધ માટે જ હું સંસારથી નાસી ગયો ને પ્યારને ચગદી ચાલ્યો ગયો.'

સંગીતાચાર્ય આવે છે. પિતા ને માતા આવે છે. મા એના બિછાના પાસે ધ્રૂસકાં ભરે છે. તેમને સર્વને મરતો જુવાન કહે છે કે શ્રદ્ધાના આ નાનકડા ફૂલરોપને જળ સિંચજો. . . . . .

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે. શૈંલઆળા પોતાના ઇસરાજમાંથી કારમી વેદનાના સ્વરો ખેંચે છે. લાંબો શાંતિ પછી મરતો સંગીતકાર પોતાની વીણા સાથે વાતો કરે છે. ઓરડામાં અજવાળું છવાય છે, ને એ શેષ શબ્દો ઉચ્ચારે છે: 'રાહ જોજે, સબૂરી ધરજે. માનવીની હૃદય-ક્યારીઓમાં તારા વિજયનાં બીજ રોપાઈ ગયાં છે મારી વીણા !'

એ મહિનાને અંતે જ્યારે આ કૃતિ રચી લઈને અજિત કાવ્ય-જગતની અટારી પર ચડી ચૂક્યો ત્યારે એને જ્ઞાન થયું કે ખોરાક પચાવવાની તમામ શક્તિ એના જઠરમાંથી વિદાય લઈ ચૂકી હતી. છતાં દિવસને રાત જાગીને એણે નકલ કરી. પ્રભાને એક નકલ મોકલીને લખ્યું: 'આ વખતે તો આ તરવાર સજીને, એને મારા પ્રાણનું પાણી પાઈને એવી તાતી બનાવી છે કે દુનિયાનાં ભીંગડે ભીંગડાં જ ઉખેડી નાંખીશ.'

બીજી બાજુથી ભીંગડાં ઉખેડવાં શી રીતે તે સમસ્યા બની. કોણ ભજવે? ઓચિંતાનું એણે છાપું વાંચ્યું. કે લોકપ્રિય અભિનેત્રી, લોકોની ભવિષ્યની લાડીલી સીનેમા સ્ટાર મીસ મૃણાલિનીને માટે ધુમધડાકા ચિત્રપટ કંપનીના માલિક ગોબરભાઈ એક નવી 'સ્ટોરી'ની શોધમાં છે. હોંશે હોંશે અજિતે આ વાર્તાની પ્રત મિસ મૃણાલિની પર મોકલી. એની પહોંચનો પત્ર મહેક મહેક થતા સુગંધી નોટ પેપર અને કવરમાં આવ્યો.

'તમારું નાટક મળ્યું છે, હું વાંચી જવાં માગું છું.'

પ્રભાને એણે લખ્યું, 'થોડા જ વખતમાં મને પૈસા મળશે—આ લોકો જો નાટક સ્વીકારશે તો એડવાન્સમાં થોડી રકમ આપશે. એટલે વગર વિલંબે હું તને આંહીં તેડાવી લઈશ. ધીરજ રાખજે. દુઃખોને પી જજે. અકળાઈ ન જતી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાબમાં પ્રભાનો જે પત્ર આવ્યો તેણે અજિતને ભાવના-જગતની અટારી પરથી નીચે પછાડયો—

'તમને મેં મારાં દુ:ખોની ફરિયાદ ક્યારે લખી છે? પંદર વાર મેં કાગળો લખી લખીને ફાડી નાખ્યા. કેમકે તમારા કામમાં વિક્ષેપ થાય એ બીક હતી. હવે તો હું ટક્કર લઈ શકું તેમ નથી રહ્યું. આંહીં ભરવસતીવાળી ચાલીમાં હું એકલવાઈ પડી છું. આસ-પાસ એક પણ માનવી મને સમજનારું નથી. બાબો પણ હજુ બેસવાય શીખ્યો નથી. હું પણ ધરાઈને ધાન ખાતી નથી. કારણ કે મારા ખોરાકની ખરાબ અસર બાબાની તબિયત પર થાય છે. તમારું નાટક તો કમાલ છે. પણ મને તો એમાંથી યે આપદા જ મળી છે. હું માનું છું કે એમાં તમે તમારા જ અંતરની ઊંડી વાતો ઠાલવી છે. સાચે-સાચ શું તમને પ્રેમનાં બંધનો સતાવે છે? હું શું તમને ચૂડેલની જેમ વળગી હોઉં એવું લાગે છે? હું શું તમને ગળે ટાંગેલા ઘંટીના પડ જેવી થઈ પડી છું? નારી નરને માટે બધું કરી શકે છે. નથી કરી શકતી ફક્ત એનો છુટકારો, એવું વાક્ય લખતાં તમે ધ્રૂજી કેમ ન ઊઠયા? હું તમને એવી શી વળગી પડી છું? ઘણો ય વિચાર કર્યો કે બાળકને લઈને હું તમારા માર્ગમાંથી વેગળી થઈ જાઉં : પછી સુખેથી તમે મારા શબ માથે થઈને તમારાં સ્વપ્નો, તમારી કલ્પનાઓ ને તમારી ભાવનાઓની શોધમાં સિધાવો. પણ છેવટે મારે હાર કબૂલવી પડી છે: મારાથી જીવતર છોડી શકાશે નહિ. જીવવું મને ગમે છે. મને જાણે એવું જ લાગ્યા કરે છે કે હું સીત્તેર વર્ષની ડોશી થઈશ તો યે જીવવાનો મોહ નહિ છોડી શકું, જાણે હું કદી ઘરડી બની જ નહિ શકું. મારાથી તમારો પ્રેમ નહિ ત્યાગી શકાય. કોક દિવસ એવો શું નહિ આવે કે જ્યારે તમારી હું સ્ત્રી હોઈશ તોય તમે તમારાં સ્વપનાં સિદ્ધ કરી શકશો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરરોજની ટપાલ અજિતને માટે આવા કાગળો લાવતી હતી. એક કાગળમાં લખ્યું હતું : 'મેં હમણાં એક વાર્તા વાંચી. વાર્તાનો નાયક એક સુંદર અને સ્નેહાળ સ્ત્રી પરણ્યો છે, પણ સ્ત્રી પતિની લખેલી કૃતિઓની કદર કરી શકતી નથી. પણ વહાલા ! હું એવી નથી હો, હું તો તમને ચાહવા ઉપરાંત તમારી ચોપડીઓની પણ ખૂબીઓ સમજવાની છું. હું થોડોક અભ્યાસ કરી લઉં ને, તો પછી બહુ મઝા આવશે.

'બાબો હવે 'આહ–બુ' 'આહ–બુ' બોલતો થયો છે. એને બે દાંત ફૂટયા છે. અત્યાર સુધી મને કરડી ખાતો તે અધૂરું હતું એટલે હવે પૂરું થશે !

'હું તમને આવા ખૂબીદાર કાગળો લખું છું ને તમે કેમ સૂકા ફિક્કા જ લખો છો ? હું કેટલા બધા લાંબા કાગળો લખું છું ! મને કાંઈ તમારી માફક મારી લાગણીઓને ઠાલવવા ચોપડીઓ લખવાની થોડી જ મળે છે ! વળી બાબો રાતમાં એટલી બધી વાર જગાડયા કરે છે કે તમને કાગળ લખવાનો સમય પણ ઘણો મળે છે.

'તમે હવે જ્યાં સુધી પૈસા નક્કી હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી મને તેડાવવાની વાત લખશો નહિ. મારું દિલ નકામું ભેદાય છે.'

થાકીને લોથપોથ પડેલા અજિતને આવા કાગળોનું વાંચન ઊંડી ઊંડી એકલતાની ખાઈમાં ઉતારી દેતું. એ એકલવાસમાંથી ઊઠતી તલસાટની લાગણીઓ ત્યાંના સાગરતટે હવા ખાવા આવનારાં સુખીઆં લોકોનો સામટો કુટુંબમેળો નિહાળી નિહાળી વધુ તીવ્ર બનતી. મછવામાં બેસીને ચંદ્રને અજવાળે સમુદ્રનાં નીર પર ગાન ગાતી ને સાજ બજાવતી આ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓના સાથમાં હતી. તેઓ એ જ ગીતો ગાતી જે પ્રભાનાં પણ માનીતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતાં. સંગીતની ઉપાસનાને જ પોતાના લગ્નનું ધ્યેય બનાવનારી પ્રભા આજે રાજનગરની એક હવા વગરની ચાલીના કેદખાનામાં બફાતી હશે. એનું દિલરુબા કોણ જાણે ક્યાંય પડયું હશે.

વેદનાના આ વલોપાત વચ્ચે અજિતે મિસ મૃણાલિનીને બીજો કાગળ લખ્યો– ને આખરે તેનો જવાબ પણ જડયો.

'તમારું નાટક હું વાંચી ગઈ છું. મને એમાં ઘણો રસ પડયો છે. મારા મેનેજર–પ્રોપ્રાએટરને મેં એ વાંચવા દીધું છે. તમને એ તુરતમાં જ જવાબ લખશે.'

આ ખબર પણ પ્રભાને લખતાં અજિતે વધાઈ ખાધી, કે હવે તો આપણું દાળદર ફીટવાનું હાથવેંતમાં જ છે.

ઘણાં અઠવાડિયાં બાદ મૃણાલિનીનો ખુશબોદાર કાગળ ફરીથી આવ્યો.–'તમારા નાટક પર ખૂબ વિચાર કરી જોયો છે. એ હાથ ધરવાની મારી ઇચ્છા થાય છે. પણ એમાં કેટલાક ફેરફારો ને સુધારા વધારા કરવાની જરૂર છે. તમે હમણાં મુંબઈ તરફ આવવાના હો, તો મળી જજો, આપણે વાતો કરી લઈએ. કાગળોથી એકબીજાને સમજાવવું મુશ્કેલ છે. જોજો, હમણાં તુરતમાં જ આવવાના હો તો મળજો, કેમકે આ કામ શરૂ કરવાનું જ હોય તો જલદી કરવું જોઈએ. કેમકે બીજી પણ ઘણી 'સ્ટોરી' આવી પડી છે'

આનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો, કે અજિતે મુંબઈ જવું હોય તો પોતાના જ ખર્ચે જવાનું છે: મિસ મૃણાલિની અને એના મેનેજર આ નાટક લેવા ઇંતેજાર છે, તેમાં ફેરફારો કરવા માગે છે, નથી માગતાં ફક્ત વાર્તાલેખકને મુંબઈ તેડાવવાનું જાતવળતનું રૂા. ૨૫ ગાડીભાડું ખર્ચવા !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિસ મૃણાલિની

અજિતે આ ગુલાબી આશા આપતી હકીકત પોતાના એક સ્નેહીને જણાવીને, ફક્ત પાંચ જ દિવસને માટે રૂ. ૨૫ ઉછીના માગ્યા. ટ્રેનમાં બેઠો. આખું પાટિયું ઊંઘવા માટે મળ્યા છતાં રાતભર એ ઊંઘી શક્યો નહિ. ક્ષણેક્ષણ રેલવેના પાટા જાણે એક જ બોલ ઉચ્ચારતા હતા : મૃણાલિની ! મૃણાલિની !'

નગરમાં આવીને મિસ મૃણાલિની પર મુલાકાત માગતો કાગળ લખ્યો. ઠરાવેલે દિવસે ને કલાકે મલબાર હીલના એક મકાનને શિખર–મજલે આવેલા આવાસમાં એણે પ્રવેશ કર્યો. ફૂલો ભરેલા કિનખાબની ખોળોવાળા સોફા ને ખુરશીઓ ગોઠવેલાં હતાં : ખૂણામાં પિયાનો પડેલો, બે કબાટો પડેલાં તેમાં અજિતે મોપાસાં, મેરી કોરેલી અને ગાલ્સવર્ધી વગેરેનાં સોનેરી પૂંઠાંવાળાં પુસ્તકો જોયાં, એને કહેવામાં આવ્યું, ' બેસો, બાઈસાહેબ આવે છે. '

પોણાએક કલાક એ બેસી રહ્યો હશે તે પછી મિસ મૃણાલિનીનાં દર્શન થયાં. એ તાજા જ સુગંધિત સ્નાનમાંથી નીકળીને આવી હોવાનો ભાસ થયો. એના મોં પર ગલ પડતા હતા.

અજિત ઊભો થઈ ગયો. એણે નમન કર્યાં. જવાબમાં જરાક જ માથું હલાવીને નટીએ કહ્યું ' બેસો. '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિત એક સોફા પર બેઠો—પણ બરાબર કિનારી પર તો છેડો જ બેઠો. ચકિત થયેલી મનોદશામાં એ સરખી રીતે બેસવાનું ભાન પણ હારી ગયો.

મૃણાલિની સૌથી મોટા ફૂલભર્યા રેશમી સોફા પર શરીર ઢાળી દઈને બેઠી, ને એણે વાત શરૂ કરી:

'તમારા નાટકમાં મને ઘણો રસ પડયો છે. મેં તો એ વાંચીને તમને કોઈ પ્રતિભાશાળી પ્રૌઢ માણસ કલ્પેલા, તમે તો સાવ છોક-રડા છો.'

અજિતને સમજાયું કે 'છોકરડા છો' નો ભાવ 'પ્રતિભાહીન છો' એવો હોવો જોઈએ. એ કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં જ નટીએ ચલાવ્યું: 'મુશ્કેલી એક જ છે: જો નાટકને 'પ્રેક્ટીકલ' બનાવવું હોય તો એમાં ઘણા ફેરફારો કરવા પડશે.'

'કયા પ્રસંગમાં?'

'ખાસ કરીને તો પ્રેમપ્રસંગમાં. એમાં તો તમે ઠીક જ છબરડો વાળ્યો છે.'

'કઈ રીતે?'

'એ રીતે કે તમે તમારા 'હીરા'ને વિચિત્ર રીતે જ વર્તન કરતો બતાવ્યો છે. દરેક જણને એમ જ લાગે છે, કે હીરો હીરોઈ-નના પ્રેમમાં છે, તમે પણ એ જ સમજણથી લખ્યું છે ને?—તો પછી એ શા માટે હીરોઈનને છોડી ચાલ્યો જાય છે? શા માટે મિલાપ કરવાની પણ ના પાડે છે? આથી તો પબ્લીક નિરાશ જ થાય. એવું વર્તન દરેક રીતે અશકય જ છે. તમારે એમને છેલ્લા અંકમાં તો પરણાવવાં જ પડશે.'

અજિતનો શ્વાસ તો ઊંડો જ ઊતરી ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જુઓ જાણે કે–' મિસ મૃણાલિનીએ આગળ ચલાવ્યું: 'શૈલબાળાનો રોલ તો મારે જ કરવાનો છે, આ સ્ટોરીની 'સ્ટાર' મારે જ થવાનું છે. દેખીતું જ છે કે હું એ રીતે તરછોડાવાની સ્થિતિ કદી જ ન સ્વીકારું. એ રીતે અદ્ધર જ લટકી પડું તો તો હું 'હીરો' ને હાથે માર ખાઈ જાઉં ને? અમૂક પ્રકારનો 'લવ–સીન' તો મારે માટે હોવો જ જોઈએ.'

'પણ–પણ–તો–તો' અજિત એકદમ બોલી ઊઠયો : 'તો તો તમે મારી 'સ્ટોરી' નો જે મૂળ વિષય છે તેને જ બદલાવી નાખવાની વાત કરો છો.

'એટલે?'

'એટલે એમ્ કે આમાં નવીન જ પ્રકારનો પ્રેમ છે–નવીન જ પ્રકારનો.'

'પણ પ્રેમનો એવો પ્રકાર લોકો ન સમજી શકે ને?'

'પણ–પણ મિસ મૃણાલિની, પ્રેમના એવા પ્રકારની લોકોને સમજ આપવા ખાતર તો મેં આ લખેલ છે.'

'પણ સ્ક્રીન ઉપર એ તમે નહિ કરી શકો. લોકો એ પિક્ચર જોવા જ નહિ આવવાના.' એમ કહીને એણે પિક્ચર–બિઝનેસની સફલતાની ખૂબીઓ પર વિવરણ કરવા માંડયું.

અજિત તો થીજી જ ગયો. છતાં છેવટે એણે કહ્યું : 'તમે જે કહો છો તે મારાથી નહિ થઈ શકે મિસ મૃણાલિની.'

'નહિ થઈ શકે?' મૃણાલિનીએ ચકિત થઈને પૂછ્યું.

'કેમકે મારા વિચારો સાથે એ બંધ બેસી જ ન શકે.'

'પણ તમારું નાટક તમારે ભજવવું જ નથી શું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ભજવવું જ છે. એટલે તો કહું છું કે તમે કહો છો તે કરું તો એ મારું નાટક જ નહિ રહે. એ કોઈક બીજાનું નાટક બની જાય.'

અભિનેત્રીએ દલીલો ચલાવી: 'વિચાર તો કરો તમને આ કેવો 'ચાન્સ' મળે છે! આવો ચાન્સ જીવનભરમાં માંડ એકવાર જડે છે. મારા જેવી એક્ટ્રેસ તમને આ કીર્તિ અપાવવા તૈયાર થઈ છે. ગોબરભાઈ જેવા પ્રોડયુસર, ને ધૂમધડાકા જેવી લોકપ્રિય કંપની: તમને કીર્તિ અને નાણાં મોંમાગ્યાં મળે છે.'

જવાબમાં અજિતે ફક્ત માથાનો દસશેરો જ હલાવ્યો. 'હું 'પ્રતિભાના સોદા' ને પ્રણય-કથા કેમ કરીને બનાવું?'

બેઉનાં મોં પર થોડીવાર ચૂપકીદી રહી. પછી અજિતે પૂછ્યું:

'ત્યારે તો લાગે છે કે તમારે આ નાટકનો ખપ નથી.'

'મને કાંઈ સૂઝ પડતી નથી. જોઉં, મારા પ્રોપ્રાએટરને પૂછી જોઉં. મને તો આવી સ્થિતિ ઊભી થવાનો ખ્યાલ પણ નહોતો.'

અજિત ગયો ને પછી વળતા દિવસે પ્રોપ્રાએટર ગોબરભાઈનો પત્ર મળ્યો. 'જલદી મળી જાઓ.'

મહાન પ્રોડયુસર ગોબરભાઈ તોતીંગ શરીરના ને કરડા વર્તાવ-વાળા, 'સ્ટીમરોલર' સરીખા ધંધાદારી હતા. એણે પૂછ્યું: મિસ મૃણાલિની તો મને કહે છે કે તમે તમારા નાટક બાબત બાંધછોડ કરવા માગતા જ નથી.'

'સાચી વાત.'

'તમે જુવાન આદમી છો. જરા 'પ્રેક્ટીકલ' બનીને વિચાર તો કરો! મિસ મૃણાલિનીને મેં જ એને ગમતો 'રોલ' કરવાની રજા આપી છે. એ 'રોલ' તો એની ઈચ્છા મુજબ જ હોવો જોઈએ. નગરના જાણીતા 'સ્ટોરી' લખનારાઓ તો મિસ મૃણાલિની આજ્ઞા કરે તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુજબ ‘ સ્ટોરી ’ લખી દેવા તૈયાર હતા, છતાં એની પસંદગી તમારા પર ઊતરી છે. મને પોતાને તો ‘નાટક’ પસંદ જ નથી. હું તો ‘સ્ટોરી’માં જ માનું છું. આ તો મિસ મૃણાલિની હમણાં ‘ઇબ્સન’નું વાચન કરી રહેલ છે એટલે એને ‘આઇડીઆ’નાં નાટકોની લ્હે લાગી છે. આ આઇડીઆ–ફાઇડીઆમાં આપણને તો રસ નથી. મને તો એમાં ઇતબાર પણ નથી. હું તો એટલું જ સમજું કે બોક્સ ઑફિસને ગરમ રાખી શકે તે જ સાચી ‘આઇડીઆ.’ (શ્રી ગોબરભાઈ પુરુષ અભિનેતાઓ કરતાં અભિનેત્રીઓના વધુ પૂજક હોવાથી ‘આઇડીઆ’ને પણ નારી જાતિમાં જ મૂકતા.) ખેર, આ તો મિસ મૃણાલિનીને મારે સવા લાખ રૂપિયા ખરચીને પણ એક વાર એની રીતે ફત્તેહ મેળવવા દેવાં છે. તો પછી તમારે પણ એ ઝળકી ઊઠે તે રીતનો તમારો હિસ્સોય આપવો જોઈએ ને ! નહિ તો પછી પત્યું.’

‘ હું દિલગીર છું ગોબરભાઈ શેઠ ! ’ અજિતે ડરતાં ડરતાં કહ્યું.

‘ ના પાડવામાં તમારી ‘ આઇડીઆ ’ શી છે ? ’

અજિતે પોતાની નેમ સમજાવી.

‘ તમારું એકેય નાટક સ્ટેજ કે સ્ક્રીન પર મૂકેલું છે તમે ? ’ ગોબરભાઈએ પૂછ્યું.

‘ ના. ’

‘ બીજું કોઈ નાટક લખ્યું છે ? ’

‘ ના– ’

‘ તમારો પહેલો જ અખતરો છે ? વાહ વા ! શું તમે એટલું બધું ધારીને બેઠા છો કે તમારો પહેલો નાટક પણ બસ સો એ સો ટકા સંપૂર્ણ બનવો જોઈએ ! ’

‘ ના, એમ તો કેમ કહું ? ’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો પછી આ ધંધા પાછળ અમે જિંદગીઓ કાઢી નાખનારાઓ, અમે હજારો 'સ્ટોરીઓ' અને 'ડ્રામાઓ'ની સફલતા–નિષ્ફલતા જોઈ કરીને બેઠેલાઓ તેની કાંઈક સલાહ તો માનો. અત્યારનો કાતિલ હરીફાઈનો જમાનો : એની વચ્ચે હું લાખ સવા લાખ રૂપિયાનું પાણી કરવા તૈયાર થનાર પ્રોડ્યુસર, તેનો શું તમારા નાટકનો ઘાટ નક્કી કરવામાં બસ કશો અવાજ જ નહિ? તમે જોઈ શકશો કે તમારી હા પડે એટલી જ વાર છે. બે મહિનામાં તો હું રીહર્સલ, શુટિંગ, એડિટિંગ વગેરે પતાવી નાખીને સ્ક્રીન પર મૂકી દઈશ. મિસ મૃણાલિનીના નામ પર જ આ પિક્ચર કમમાં કમ ચોવીસ અઠવાડિયાં ચાલશે. તે પછી સિંધ છે, પંજાબ છે, વળી ઈદનો તહેવાર ચાલ્યો આવે છે, એટલે જો તમે જરાક વ્યવહારુ બનશો તો પછી તમારો જિંદગીભરનો રઝળપાટ મટી જશે.'

'ના, ના,' અજિતે પંજાબ, સિંધ અને ઈદની વાત સાંભળીને વધુ જોરથી નાકારો ભણ્યો.

'પણ શા માટે નહિ?'

'એ અશક્ય છે. હું એ નહિ કરી શકું. મને એ બધું કરતાં આવડશે જ નહિ.' એની આંખો સામે સિંધ, પંજાબ ને ઈદ ડોળા ફાડી રહ્યાં.

'તમે સુધારી ન શકો તો હું બીજા કોઈ લેખકને તમારી મદદમાં મૂકું. મી. ઉરાટી નામના મશહૂર સીનેમા–સ્ટોરી રાઈટરને તો તમે જાણતા હશો. એણે બસો જેટલી—'

'હું નથી ઓળખતો.'

"મિ. ઉરાટીને નથી ઓળખતા? 'રત્નનગરની રાજકુમારી' 'ચતુર ચીભડાં ચોર' 'માતેલો મછંદર' વગેરના લેખક. એને તો અમે આજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધીમાં છાકમછોળ પૈસા આપ્યા છે. એ તમારા ડ્રામા પર બેસશે પછી તમારે આંગળી પણ હલાવવાની નહિ રહે."

ગોબરભાઈ અજિતનું જાણે કલેજું ડખોળી રહ્યા હતા. ગોબરભાઈ જ્યારે એનાં ગોળ ચશ્માંની આરપાર નજર ઠેરવીને વાત કરતા ત્યારે સામા માણસને પોતાને વિષે ગુનેગાર હોવાની લાગણી થતી, એને ના પાડવામાં પોતાની ધૃષ્ટતા લાગતી. લેખક પોતાને નાચિઝ માનવા મંડી પડતો. અજિતને ત્યાંથી ઊઠીને નાસી જવાનું મન થયું. ગોબરભાઈ ઊઠીને એક અપ્રસિદ્ધ લેખક સાથે કલાકો સુધી દલીલો કરે એ તો ન સહી શકાય તેવું માન હતું. ગોબરભાઈના મોં પર ગુસ્સો પણ ગૂંચળાં વાળતો હતો. અજિતને પોતાની આ વલણમાં કોઈ અકળ હઠીલાઈ લાગી. એણે નરમ બનીને કહ્યું: 'આપ મને ક્ષમા કરજો. હું બેશક જીદ્દી બન્યો છું. તેમાં આપ જેવાની સામે મારી શોભા નથી. પણ મેં મારા ડ્રામાની અંદર વાર્તા નહિ, વિચારો ભર્યા છે. એ વિચારોને હું જતા ન કરી શકું.'

"પણ તમે બીજા ડ્રામાઓ લખજો અને તેમાં વિચારો, ભરજો ને!' એક વાર જો તમે 'ધૂમધડાકા પિક્ચર્સ' મારફત ફત્તેહ મેળવશો તો તમારા વિચારો ઝીલવા પણ પબ્લિક દોડી આવશે."

આ દલીલે અજિતને લગભગ પિગળાવી નાખ્યો. પોતાના કોઈ જૂના લખાણને બદલવાની આંહીં વાત હોત તો એ હિંમત કરી નાખત. પણ 'પ્રતિભાના સોદા' તો એનું તાજું જ સર્જન: હજુ જનેતાની છાતીએથી ન છોડાવેલું સંતાન : એને કસાઈના હાથમાં મૂકવાની હામ અજિત ભીડી શક્યો.

અજિતે વિદાય લીધી. એ દિવસનું નવું સમરાંગણ એના અંતરમાં કાપાકાપી મચાવી રહ્યું. દુનિયાનો શયતાન શું આખરે શયતાન જ રહેશે? અરે પણ મારે ક્યાં દુનિયાની સલ્તનત જોઈએ છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું તો માગું છું ઓરત અને બાળકની રોટી. એટલી રોટી ખાતર જ મારે શા માટે શયતાનને તાબે થવું? પુનિત રહી શકાય એ જ શું પૂન્યનો પૂરતો બદલો નથી!

ત્યાં તો ત્રીજા દિવસના પ્રભાતે ગોબરભાઈનો કાગળ મળ્યો: 'મિસ મૃણાલિની તમારો ડ્રામા જેવો છે તેવો જ લેવા ઇચ્છે છે. કૉન્ટ્રાકટના દસ્તાવેજની બે નકલો બીડી છે. એક પર સહી કરીને પાછી બીડશો, ને એક તમારી પાસે રાખજો.'

અજિતે આ દસ્તાવેજ ત્રણ વાર વાંચ્યો. એને પ્રથમ તો ભરોસો જ ન બેઠો કે આ સત્ય છે. નીચે એણે ગોબરભાઈની ફાંકડી સહી નિહાળી. આવા અનુભવોથી ઊગતા લેખકનું હૈયું જ બંધ પડી જાય એ વાત એને સાચી લાગી, ગઝબ કોઈ મહાભાગ્ય આવી પડ્યું. પિકચરનું ખર્ચ નીકળી રહ્યા પછીની તમામ આવક ઉપર લેખકને 'રોયલ્ટી' આપવાની એમાં કલમ હતી. કૉન્ટ્રાકટના દસ્તાવેજોની દુનિયા એણે દીઠી નહોતી. એને તો આ 'રોયલ્ટી'ની કલમ અદ્ભુત લાગી. ઍડવાન્સમાં કાંઈક મળ્યું હોત તો ઠીક થાત, પણ આવી ઉદાર શરત આપનારા પક્ષ ઉપર ઍડવાન્સ રકમનું દબાણ કરવું એ તો મીઠાં ઝાડનાં મૂળિયાં ખોદવા જેવી વાત લાગી. આનંદની છોળે લેવાયેલા અજિતે એકદમ પોતાની સહી કરીને દસ્તાવેજની નકલ ગોબરભાઈ પર બીડી દીધી. એટલું જ બસ નહોતું. એણે પ્રભાને તો આ મહાન વિજયના ખબર તારથી આપ્યા.

આ વિજયનું પહેલું પરિણામ એ તારનું ખર્ચ: બીજું પરિણામ–પોતે બજાર જઈને અરધો ડઝન ઝભ્ભા અને એક રેશમી ટોપી ખરીદી. ને ત્રીજું પરિણામ, રીહર્સલમાં હાજર થવા પોતે 'બસ'માં જવાને બદલે ખાસ ટેકસી કરીને ગયો.

રીહર્સલે એને એક નવીન જ અનુભવ આપ્યો. એક અજાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયામાં એણે પ્રવેશ કર્યો. પોતાની ઊર્મિઓને સદા સંતાડવા નાસનાર એ શરમાળ લેખકે આંહીં તો પોતાની સમક્ષ દીઠાં ખુદ એ માનવીઓ, કે જેમને એ ઊર્મિઓને જગત પાસે જીવી દેખાડવાની હતી; જેમને તો આ ઊર્મિઓનું જ ખુદ જીવન હતું. ક્ષણમાં એ ઊર્મિઓ અનુભવવાની હતી, ક્ષણ પછી પાછી ઉતારી નાખીને અળગી કરવાની હતી. એ અભિનેતાઓ ને અભિનેત્રીઓ નાનાં બાળકો જેવાં અભિમાની અને આવેશીલાં હતાં. તેમણે આવેગોને બનાવટી જ સમજવાનું હતું. પણ મઝા તો એ હતી, કે એ પ્રત્યેકને પોતપોતાના પાઠમાં જ્યાં જ્યાં બોલવાનું હતું, તેટલા પૂરતો જ તેમને આ નાટકમાં રસ હતો. સમગ્ર નાટકના ઊર્મિસમુચ્ચયની તેમને ગતાગમ નહોતી, ખેવના પણ નહોતી. પોતાને ભાગે ફિક્કી, મોળી કે ઓછીવત્તી પંક્તિઓ આપનાર લેખક તેમને બડો જાલિમ જણાતો હતો. દરેક ઍક્ટર પોતાને બોલવાના ફકરા વિષે ફરિયાદ કરવા આવ્યો. તેમનું કહેવું હતું કે ભાઈસાબ, પેલાને બોલવાનો પાઠ કેવો જોશીલો છે, ને મારા પાઠમાં કાં જોશ નથી મૂકતા? રીહર્સલ દરમ્યાન એક વાર જ્યારે અજિત એક પાત્રને બોલવાનો ભાગ ટૂંકાવવા યત્ન કરતો હતો, ત્યારે એ બોલનાર પાત્ર શ્રીમતી સંતોકબાઈ (શેઠ હીંગવાળાનાં પત્ની) નો પાઠ કરનારી એક્ટ્રેસ અજિતની ખુરસી પાછળ ઊભી ઊભી રડતી હતી!

વધુમાં વધુ વિકટ પ્રશ્ન તો મિસ મૃણાલિનીના પાઠનો ઊભો થયો. મૃણાલિની જે શૈલબાળાનું—એટલે કે 'પ્રેમિકા હિરોઇન'નું પાત્ર ભજવવાની હતી તે શૈલબાળાને લેખકે આટલી બધી ઉતારી કેમ પાડી છે? કળાકાર જુવાન 'હીરો' એકેય વાર શૈલબાળાની પાછળ ન પડે, શૈલબાળા એને છોભીલો પાડતી ભાગી ન છૂટે, પેલો લટ્ટુ બનતો એની પછવાડે મનામણાં કરવા ન આવે, એ તે શું 'રોમાન્સ'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવાય ? મૃણાલિનીની મોટી તકરાર તો આ હતી કે મારા જેવી સુંદરીના મોહપાશ પ્રત્યે 'હીરો' બેતમા બની જ કેમ શકે! એ કેટલું અકુદરતી આલેખન! અજિતને તેણે કેટલી વાર કહ્યું કે મારા પાઠમાં થોડી આકર્ષક ને ખૂબીદાર સ્પીચ તો મૂકો! પણ અજિતના આલેખનનો એ ઉદ્દેશ જ નહોતો, અજિત ના પાડતો. ના પાડતા અજિત પ્રત્યે મૃણાલિની છણકો કરી ઊઠતી કે 'અમે લડકા, તુ ભી તેરા 'હીરો'કી તરહ બડા જીદ્દી હૈ! તોબાહ!'

પોતાને 'લડકા' કહેનારી મિસ મૃણાલિની પોતાના કરતાં બે જ વર્ષે મોટી છે એ અજિત જાણતો હતો. છતાં ય આ 'દાદીમા' બની બેસનારીના બધા જ ધમપછાડા અજિતને ખમી ખાવા પડ્યા.

પછી 'હીરો'નો પાઠ કરનાર ઍકટર રજૂ થયો ત્યારે તો મૃણાલિની તડફડ કરતી ઊભી થઈ ગઈ: "યે મેરા 'હીરો'! ક્યા બાત કરતે હો જી? યે તો બિલકુલ ખૂબસૂરત નહિ હૈ! જબ ડ્રામા મેં મુઝે 'રીજેક્ટ' હિ હોનેકા હો, તો મૈં કહ દેતા હું કે ઇસકે જૈસે બદસૂરત કે હાથોં સે મૈં હરગિઝ 'રીજેક્ટ' હોને નહિ ચાહતી. વો કભી નહિ હો સકેગા. મુઝકો 'રીજેક્ટ' કરનેવાલા તો થોડા કુછ ખૂબસૂરત હોના હિ ચાહીયે; નહિ તો સારા મામલા હિ બિલકુલ 'અનનૅચરલ' બનેગા."

મિસ મૃણાલિનીની આ તકરાર સામે કોઈ બીજી વાત ટકી શકી નહિ. બીજા રૂપાળા આદમીને 'હીરો–પાઠ આપવામાં આવ્યો. એ હતો એક લખનવી ભૈયોઃ આખી કંપનીમાં સૌથી વધુ દેખાવડોઃ પણ એની શકલને પસંદગીમાં પ્રાધાન્ય આપનાર મિસ મૃણાલિની ન જોઈ શકી એક જ બાબતઃ એનું ભેજું. એ ભેજા વગરનો ખૂબસૂરત 'હીરો' પોતાના અર્થભરપૂર પાત્રને સમજી તો નહિ શકે તો રજૂ કેમ જ કરી શકશે, આ વિચારે અજિત ધ્રૂજી ઊઠ્યો.

સમગ્ર એક યંત્રમાળ સમુ પોતે સરજાવેલું નાટક આ રીહર્સલોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિતે છૂટાછવાયા યંત્રોના ટુકડાસ્વરૂપે દીઠું, ટુકડા એને લોઢાના ને પિત્તળના ભાસ્યા. ટુકડા નિર્જીવ ને નિષ્પ્રાણ, ગતિહીન ને ધડા વગરના હતા. ધીરે ધીરે ટુકડા સંધાવા લાગ્યા. આખું માળખું ઊભું થયું ને એમાં સંચલન મૂકનાર ડાયરેક્ટર મી. દફણિયાને દેખીને તો અજિત હેરત પામી ગયો. શરાબ અને સુંદરીઓમાં નિચોવાઈ ગયેલ આ કાળો, કદરૂપ. કુટિલ જેવો ડાયરેક્ટર રોજની સો સો સિગારેટોના ધુમ્ર છાયા એ સ્ટુડીઓમાં, સંધિવાએ ખેડવી નાખેલા એક પગે—એટલે કે કુલ પોણા બે પગે પાનાચંદ પાપડવાળા, શ્રીમતી સંતોકબાઈ હીંગવાળાં વગેરે પાત્રોને એના પાઠ શીખવતો શીખવતો આખા સ્ટેજ પર ઘૂમતો હતો ત્યારે એ ધરતી ફાડીને બહાર નીકળી પડેલા કોઈ સત્ત્વ સમો ભાસતો હતો.

'બોલી બેઇ સંતોકબાઇ!' એમ નામ લઈ લઈને પાત્રોને તાડૂકી તાડૂકી પઢાવતો હતો: હાથ પહોળા કરીને તારે બોલવાનું છે કે ઓહોહો દીકરા મારા! મેં તને નવ મહિના આટલા સારુ વેઠયો! મેં તને પથ્થર કેમ ન જણ્યો? એટલું કહીને પેટ ઉપર તારે હાથ પછાડવાના છે. માંદલીની માફક બોલવાનું નથી સમજી સંતોકબાઇ!'

એટલું કહીને એકદમ પાછો એ પાનાચંદ પાપડવાળાના પાત્ર તરફ દોડતો: 'શેઠ પાપડવાળા, તારે એમ મુડદાના જેવા અવાજે નથી બોલવાનું. આમ બોલ કે સત્યાનાશ જાજો તારી કળાનું: તેં મારા પંદર હજાર રૂપિયાનું પાણી કરાવ્યું. સત્યાના...આ...આ...આ...શ એમ સ્વરને ધ્રુજાવીને બોલ.' વગેરે વગેરે.

મી. દફણિયા ડાયરેક્શન નહોતા આપી શકતા એક મિસ..મૃણાલિનીને. મૃણાલિની કદી જ કોઈનું ડાયરેક્શન લેતી નહિ; કેમકે એણે સાંભળ્યું હતું કે ગ્રેટા ગારબોને હોલીવૂડનો કોઈ પણ ડાયરેક્ટર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ડાયરૅક્ટ' કરી શકતો નહિ. ને મૃણાલિની પોતાને હિંદના હોલીવૂડની ગ્રેટા ગારબો જ માની બેઠી હતી.

દિવસે દિવસે યંત્ર ગતિમાં મૂકાતું ગયું. ઍક્ટરો પોતાની પંક્તિઓ ક્રૅ કરતા ગયા. અજિતના આત્મામાં ઉત્તેજના આવી. સમગ્ર યંત્રના સામર્થ્યનું એને દર્શન થતું ગયું. નવી નવી દિશાઓ ઊઘડતી ગઈ. અંદર સંગીત મૂકનારા ને ગાયનોની તરજ બાંધનારા ગવૈયાજી આવ્યા. ઑર્ગન, બંસી અને તબલાંના બજવૈયા જોડાયા. પોશાક તૈયાર કરનાર દરજીનો ખંડ દીપવા લાગ્યો. સીન-પેઇન્ટર પણ શામિલ થયો. સુતારો સ્ટુડીઓમાં નવી સૃષ્ટિ ખડી કરવા લાગ્યા. અને પિક્ચરનો ઢોલ પીટનાર પ્રેસ-એજન્ટ પણ હાજર થયો. એણે આ 'બુસ્ટિંગ'ના કામ માટે જરૂરી એવી લેખક મહાશયની જીવનકથા પણ જાણવા માગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નટીનું રમકડું

આ બધાની એક મંગલ અસર અજિતના અંતર પર પડી. આજ સુધી એને ટોંણાં જ માર્યા કરનારી ને એની હાંસી જ ઉડાવનારી બહારની દુનિયા આજે પહેલી જ વાર એનાં સ્વપ્નને ઝીલતી, એની ભાવનાને સમજવા મથતી ને એની હડધૂત કલાને સહકારનો હાથ લંબાવતી એની નજરે પડી. આ શું જેવીતેવી કદર હતી? આ જ શું વિજય નહોતો! આટલાં આટલાં મનુષ્યો એની કૃતિની ઉપાસના કરવા લાગી પડ્યાં હતાં.

કારાવાસી કલાકારે બંધનમુક્તિ અનુભવી. બહાર નીકળીને એણે જાણે ઉન્મુક્ત આકાશની નીલિમા અને કિલકિલાટ કરતાં પંખી નિહાળ્યાં. કદરદાન દુનિયા પ્રત્યે એનું દિલ ઝૂકતું ખડું રહ્યું. પ્રેસ એજન્ટે આવીને જ્યારે 'કવિરાજ'ની ઝીણી ઝીણી જીવન-વિગતો જાણવા માગી, ને કૅમેરામેને જ્યારે એના જુદા જુદા પોઝ લીધા, ત્યારે એણે પરમ કૃતાર્થતા અનુભવી.

એ કૃતાર્થતાની પરિસીમા તો ત્યારે આવી જ્યારે મિસ મૃણાલિનીએ પોતાના ખિલૌના (રમકડા) જેવા બનેલા અજિતને એક દિવસ સાંજે કહ્યું: 'ક્યોં અજિત મહાશય, મહફિલ મેં ચલોગે ક્યા?'

'મહેફિલમાં!' અજિત છોભીલો પડ્યો: 'કેમ કરીને આવું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કયોં નહિ!'

'મારી પાસે મહેફિલમાં આવવાનાં કપડાં નથી.'

'કપડાં! ઓ બાપ! કવિ મહાશયોને વળી કપડાં શાં ને વાત કેવી! એવી કોઈ માગણી જ કરે નહિને શાયરો પાસે!' મૃણાલિની ખૂબ હસી : 'વાસ્તે ચલો જી, કલ્પનાઓં કે હિ કપડે પહન કર ચલો. હમારે પ્રસન્નકુમારજી ભી બડે બેપરવાહ રંગીલે ગૃહપતિ હૈ. ચલિયે, કોઈ હરજ નહિ.'

મોટરમાં મિસ મૃણાલિનીએ 'હમારે પ્રસન્નકુમારજી'ના સંબંધમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડયો : 'એ બાપડા બુઢ્ઢાને માટે છાપામાં આવે છે તે બધી જ વાતો માનવા જેવી નથી હો અજિત મહાશય!

'મેં તો એને વિષે કશું જ છાપામાં વાંચ્યું નથી.' અજિતે પોતાનું આ મહત્ત્વના વિષયમાં અજ્ઞાન કબૂલ કરી આપ્યું.'

એથી તો મિસ મૃણાલિનીએ વિશેષ પ્રકાશ પાડયો: 'શેઠ પ્રસન્નકુમાર બે મિલોના માલિક છે. ઝરીઆમાં એમની એક ખાણ પણ છે. એની કંઈક ભૂલને કારણે એના એક વખતના મેનેજર મી. ડારસીએ પોતાની સ્ત્રીને તલાક આપેલ છે. પ્રસન્નકુમાર શેઠનાં બહેનને એનો બનેવી બહુ દુઃખ દેતો હોવાથી શેઠે એને એક વાર તાજમહાલ હોટેલની બારીમાંથી ફગાવી દીધો હતો. એટલા તો એ લાપરવાહ બાદશાહ છે. ચમરબંધીની પણ તમા રાખતા નથી.'

આવો ઇતિહાસ સાંભળ્યા પછી અજિતને રસ્તામાં જ ઊતરી જવાનું દિલ થયું. પ્રસન્નકુમાર જેવા માનવપાત્રનો સાહિત્યભાવે અભ્યાસ કરવાની પણ એની વૃત્તિ ન રહી. છતાં એનું શરમાળપણું એનું બંધન બની ગયું.

રાતની એ મિજબાની પર એણે ત્રીશ વર્ષના પ્રસન્નકુમાર શેઠને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિધવિધ કલાકારો, નટીઓ, દેશીઓ અને વિદેશીઓ વચ્ચે વીંટળાયેલો જોયો. ગવૈયાએ ગાન ગાયાં, કથક કૃષ્ણનો નાચ કર્યો, એક સ્વીસ સ્ત્રીએ લોકગીત ગાયું. એક 'પ્રોફેસરે' ગંજીપાનાં જાદુકપટ બતાવ્યાં. અને એ રાસડા ગાનારી, ઘેરદાર ઘાઘરાના દરિયા ઝુલાવતી દસ જણીઓ કોણ હતી? અજિત ચકિત થયો. કાઠિયાવાડની ઢેઢડીઓ હતી. તે પછીની મિજબાની પર જે આસવોની રેલમછેલ ઓલી તેનાં તો અજિતે નામ પણ પહેલી વાર સાંભળ્યાં.

પ્રસન્નકુમાર શેઠ હિંદીમાં, ઉર્દુમાં, દક્ષિણીમાં, અંગ્રેજીમાં ને ફ્રેન્ચમાં પણ વાતો કરતા 'બડા રંગીલા' આદમી નીકળ્યા. કવિ મહાશય પ્રત્યે પણ પોતે ઝૂકતા, ખાણીપીણીનો આગ્રહ કરતા, અને કાવ્યમય ઉદ્દગારો કાઢતા હતા. 'દર્દે જિગર' શબ્દ એમની જબાનમાંથી વારંવાર નીકળતો હતો. પોતે કલાકારો અને સાહિત્યકારોના આત્મગૌરવની હિમાયત કરતા હતા. દુનિયાને જો પલટશે તો કવિઓથી જ પલટશે એ એમનું વારંવારનું કથન હતું. કવિઓ કલાકારોની એક એકડેમી આવા લક્ષ્મીથી છલકાતા નગરમાં નથી તે માટે મુંબઈના લક્ષ્મીનંદનોની 'બદમાશી' પર તે ઊતરી પડતા હતા ને વારંવાર કહેતા કે–'અગર મેરા બિઝનેસ આગેકી તરહ ચલતા હોતા, તો ઈશ્વરકી સાક્ષી, મૈં ઇન આર્ટિસ્ટોંકા રાજા મહારાજાઓં કી તરહ જીનેકા હાલ બતા દેતા.'

'દેખો યે કાઠિયાવાડકી હરિજન ઓરતેં! હમારે પ્યારે મિત્ર વઝીર સાહબ ખાસ ઉનકો ઇધર લેકર આયે હૈં, ખાસ કાઠિયાવાડકી 'આર્ટ' બતાને કે લિયે યે આર્ટ કયા તુમકો કહીં ભી મિલેગી! મગર ઇનકો ઉત્તેજન પ્રોત્સાહન દેને વાલે કહાં હૈ! અગર મૈં કાઠિયાવાડકી એક ભી રયાસતકા રાજા હોતા, તો ઇસ આર્ટકી યુનીવરસિટી ખડી કર દેતા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'યે હરિજન લોક કો હમ લોક હડધૂત કરતે હૈં. યે તો હય કલા-મંદિરકી પૂજારને ! ઇનકા ઉદ્ધાર કૌન કરેગા ? ગાંધીજી તો કલાસે ખિલાફ હૈ. અચ્છા, ગાંધીકો કરને દો ઇનોંકી રોટીકી તજવીજ, હમ-લોક કરેંગે ઇનોંકી આત્માકી તજવીજ.'

'વાહ ! વાહ ! કમાલ !' મહેફિલના સાથીઓએ સાબાશીના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

વાતમાંથી વાત મિલોમાં પડતી હડતાલો પર વળી. ત્યારે પછી પ્રસન્નકુમાર શેઠનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. એ ચૂપ બન્યો. લાલ-ચોળ બન્યો. એના હાથની મુઠ્ઠીઓ વળી. એ મુઠ્ઠીઓમાં પોતે કોઈ જીવતાં માનવીની ગરદન પીસી રહેલ હોય એવી ઉગ્રતાથી બોલી ઊઠયો: 'મૈં જબ એજન્ટ થા, તબ ઇન એજીટેટરોંકો મૈંને બતલા દિયા થા: એક એક કરકે મૈંને ઉનકો સાફ કર દિયા થા. અબ તો મૈં નહિ હું, ફિર વો કાલે કાલે ઝહરી સાંપ આને લગે હૈં, યુનીઅન કરને લગે હૈ, હાય હા ! કોંગ્રેસ સરકારોંકી તો મેં કયા કહું ! ઉહ ! ફ઼સ ગયે, લોગોં બેચારે ફ઼સ ગયે !'

મહફિલ કયારે ખતમ થઈ તેની અજિતને સરત નહોતી રહી. એના વિચારો પ્રભા પાસે દોડયા જતા હતા. આ રંગરાગની વચ્ચે નટીઓ હતી, તમાશબીનો હતા, અરે નવી ઢબે ને નવી હલકે રાસડા લેનારી કાઠિયાવાડની ઢેઢડીઓ પણ દાખલ થઈ શકી હતી. નહોતી એક પ્રભા આંહીં. આંહીં જે અકેકક સિગાર પિવાઈ રહી છે તેમાંથી તો અમારાં કેટલાંય નાનાંમોટાં કરજ ફીટત. આંહીં રેલાતા એક રાત્રિના આનંદોમાંથી તો મારું ભવનું દાળદર ભુકકો થાત. પણ એ વાત આ પ્રસન્નકુમાર શેઠને હું કરત તો શું એ આ રાત્રિના આનંદોનું વિસર્જન કરી એક કલાકારના જીવનને ભાંગતું બચાવત ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકલો બેઠો હતો. બધાં કયારે સરી ગયાં તેની સરત ન રહી. આખરે દીવા ઝાંખા પડયા. અજિતે ઊંચે જોયું. એણે સામેના બારણામાં પ્રસન્નકુમારને ને મૃણાલિનીને જોયાં. બન્નેએ એકબીજાના કંઠમાં હાથ વીંટાળ્યા હતા. અજિતને જોયા પછી પણ તેઓ છૂટાં ન પડયાં. તેઓ હસતાં જ ઊભાં.

અજિત ભોંઠો પડયો, પણ કવિ મહાશયને પોતાનું રમકડું માનનારી મૃણાલિનીને મન કશો જ સંકોચ નહોતો.

મોટરમાં બેઉ પાછાં ચાલ્યાં ત્યારે રસ્તે મૃણાલિનીએ પૂછ્યું :

'કેમ, દીકાને અમારા રંગીલા બાદશાહને ! તમને માલૂમ નહિ હોય કે અત્યારે તમે પોતે જ આ માણસના અહેસાન તળે છો. તમને ઇન્સાનીઅતના દરજ્જા પર મૂકનાર શેઠ પ્રસન્નકુમાર જ છે.'

'શી રીતે ?'

'તમારો ડ્રામા હું હાથ પર લઈ શકી છું તે તો એની મદદથી. એ ડ્રામા પર થનાર તમામ ખર્ચ એની તરફથી મને મંજૂર થયેલ છે. મારા ને તમારા જેવા કલાકારોને ખાતર પોતાની અત્યારની નબળી હાલતમાં પણ એ કેટલો મોટો ભોગ આપી રહેલ છે !'

જ્ઞાનપ્રાપ્તિની એ પળથી જ અજિતનો રસ પોતાના નાટકના પિકચરમાંથી ઓસરવા લાગ્યો. એને વિમાસણ ઊપડી: આવા માણસની લક્ષ્મી સાચી કલાને શું ખરીદી શકતી હશે? એ લક્ષ્મીનાં સત્ત્વો શું કદી મારાં સ્વપ્નોને વ્યકત કરી શકશે? મારા નાટકનું નામ–'પ્રતિભાના સોદા'–એ શું આંહીં મૂર્તિમંત નથી ખડું થયેલું !

અજબ છે આ સીનેમા અને રંગભૂમિ: આ ઊર્મિઓને લાગણીઓને વેચવાનાં હાટડાં: એની હૂબહૂ રજૂઆત કરવાને ખાતર માણસે એનો સાચેસાચ સ્વાનુભવ કરવો પડે છે, એની સાથે તન્મય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનવું પડે છે. અને સાથોસાથ એનાં નાણાં ઉપજાવવા માટેની પણ નજર જાગ્રત રાખવી પડે છે: નાણાં જેનાં ન મળી શકે તેવી ઊર્મિઓને માણસે દિલથી દૂર રાખવી પડે છે?

આ પ્રેસ-એજન્ટનો દાખલો લો. આનું આ જ ' પ્રતિભાના સોદા ' જેને પોતે સાચે જ પ્રતિભાશીલ કૃતિ માને છે, એ જ પિકચર જો ' ધૂમધડાકા પિકચર્સ ' ને બદલે ' કડાકાભડાકા પિકચર્સ ' તરફથી રજૂ થતું હોત તો એ જ પ્રેસ-એજન્ટ એને ' સડેલું ' કહી નિન્દત.

શુટિંગ, એડિટિંગ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ ખતમ થઈ. રૂપેરી પરદા પર રજૂ કરવાની પહેલી સંધ્યા આવી પહોંચી. અજિત પોતાની એ કૃતિને પ્રેક્ષકદષ્ટિએ નિહાળવા ઊંચી 'બૅાકસ'માં બેઠો. નીચે એણે ચિકાર હાઉસ નિહાળ્યું. પહેલી ' એકસ્ટ્રા ' પંકિતમાં એણે પ્રત્યેક 'પિકચર્સ'ના માલિકોને, મૅનેજરોને, ડાયરેકટરોને બેઠેલા દીઠા. ઑરચેસ્ટ્રા પારસીઓથી ભરપૂર હતી. વ્યાપારીઓ ને મિંયાઓનો મધપૂડો ખદબદતો હતો. અજિતના અંતર સોંસરી એક કંપારી નીકળી ગઈ: ' પ્રતિભાના સોદા'માં આ લોકો શું સમજશે ?

આદિથી અંત સુધી પ્રેક્ષકસમૂહ ઉત્કંઠિત ભાવે ચૂપચાપ બેઠો રહ્યો. આખા ચિત્ર દરમ્યાન એક પ્રસંગે, કલાકાર ' હીરો ' પેલા પાપડવાળા શેઠના માથા પર વાચોલીન પટકે છે તે પ્રસંગે લોકો ખડખડાટ હસ્યા. ને પીટ કલાસમાંથી ' દે, દે સાલાને ફરી એક વાર ! ' એવી કીકીઆરી ઊઠી. છેલ્લી ટોકરી વાગી. જનસમૂહ ચૂપચાપ બહાર નીકળી ચાલ્યો ગયો. અને એ પહેલો જ ' શો ' પૂરો થતાં, અજિતે તારઑફીસે જઈને પ્રભા પર તાર મૂકયો : ' પ્રતિભાના સોદાનો પરમ વિજય થયો છે. '

બીજો ' શો ' તે દિવસ નહોતો રખાયો. અજિત જઈને લસલસાટ નીંદરમાં પડયો. પ્રભાતે જ્યારે એણે છાપાં ઉઘાડયાં ત્યારે એણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશંસાના પૂર નિહાળ્યાં. છાપાંવાળા કેટલા ઉદાર ! 'પ્રતિભાના સોદા'માં પોતે વર્તમાનપત્રો પર જે કાતિલ કટાક્ષ કરેલો છે તેની પણ એમણે કદર કરી છે.

એને ખબર નહોતી કે છાપાંવાળાઓને આટલા દિલાવર બનાવનાર તો હતી બબ્બે પાનાંની જાહેરખબરો.

હર્ષઘેલો અજિત સ્ટુડીઓ પર પહોંચ્યો. સૌપહેલો એને પ્રેસ–એજન્ટ જ મળ્યો. એણે અજિતને એક જ વાક્ય કહીને ઠંડોગાર બનાવ્યો : 'પહેલા દિવસ પરથી ન હરખાઓ. એ તો હતું પ્રસિદ્ધિનું પરિણામ : સાચી કસોટી તો બીજા દિવસે થાય છે.'

બીજા દિવસનો 'શો' ! હાઉસમાં દોઢ સો જ પ્રેક્ષકો. બીજા ને ત્રીજા 'શો'માં પચાસથી વધુ નહિ. અજિતનો જિગર–પારો ૫૦ ડિગ્રી પર ઊતરી ગયો.

છેલ્લો 'શો' ખતમ થયા પછી મિસ મૃણાલિની, ગોબરભાઈ, મી. દફ્ણિયા ને અજિતની કોન્ફરન્સ મળી.

'જોયું ને !' મી. દફ્ણિયાએ કહ્યું : 'પિક્ચર ફેઇલ ગયું.'

'એકદમ ફેઇલ.' ગોબરભાઈએ મોં બગાડ્યું.

'હું તો પહેલેથી જ જાણતી હતી કે ફેઇલ જ જશે.' મૃણાલિની બોલી.

'ને તમે ?' મી. દફ્ણિયાએ અજિતને પૂછ્યું.

અજિતે કહ્યું : 'આંહીં તો એ કેવી રીતે ચાલે ? પબ્લિક સંસ્કારી હોય તો ને ? બંગાળમાં બતાવશો ત્યારે કદર થશે.'

'એનો કશો જ અર્થ નથી.' પ્રેસ-એજન્ટે કહ્યું : 'કલકત્તા તો એને ત્યાં ને ત્યાં દફનાવી દેવાનું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ચોક્કસ.' ગોબરભાઈએ ટાપશી પૂરી.

'હું તો પહેલેથી જ ધારતી હતી.' મૃણાલિની ફરી વાર બોલી.

'તો હવે તમે શું કરવા માગો છો?' અજિતે ફાળભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.

'પિકચરમાં ફેરફાર કરી જ નાખવો પડે.'

'કેવી રીતે?'

'મિસ મૃણાલિનીએ તમને પહેલેથી જ સૂચવ્યું હતું તે રીતે.

'શું બોલો છો?' અજિત ચોંકી ઊઠયો.

'ફેરવવું જ પડશે.' ગોબરભાઈએ કહ્યું.

'છૂટકો જ નથી.' મી. દફ્ણિયાએ કહ્યું.

'હું તો પહેલેથી જ કહેતી હતી.' મૃણાલિનીએ કહ્યું.

'પણ હું એમાં બિલકુલ સંમત નથી.' અજિત ઊકળ્યો.

'બીજો ઇલાજ જ નથી.' ગોબરભાઈએ મક્કમ ઘાંટો કાઢયો.

'હું નહિ કરવા દઉં.' અજિત ઉશ્કેરાયો.

'તમે શું કરશો?'

'હું કોર્ટે જઈશ. ઇન્જંકશન મેળવીશ.'

'કોન્ટ્રાકટમાં એવી કોઈ કલમ નથી કે પિકચર ન બદલી શકાય.

'અરે શું બોલો છો ગોબરભાઈ શેઠ!' અજિતે કહ્યું: 'આપણી વચ્ચે સ્પષ્ટ સમજણ થઈ છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એંહ!' ગોબરભાઈએ ચશ્માંની આરપાર ડોળા ઘુરકાવ્યા: 'એ તમે સાબિત કરજો ને ત્યાં કોર્ટમાં.'

'એટલે શું તમે આપણી વચ્ચે થયેલ સ્પષ્ટ વાત પર પાણી ફેરવશો ?'

'ત્યારે શું અમે ખરચેલા પોણો લાખ ઉપર પાણી ફેરવીએ એમ તમારું કહેવું છે ?'

દર્દભરપૂર ચહેરે અજિત મૃણાલિની તરફ ફર્યો: 'આપણા કરારનો ભંગ થશે ?'

'પણ બીજુ શું થઈ શકે ?' મૃણાલિનીએ ઠંડા સ્વરે કંટાળાભેર કહ્યું: 'તમે જોતા નથી કે આમાં મારી આખી 'કેરીઅર' પર કુઠાર લાગી ગઈ છે !'

અજિત જોઈ રહ્યો–ઘડીક આની સામે, ઘડીક પેલાની સામે. એણે જોઈ લીધું, કે પોતે ખતમ થઈ ચૂકેલ છે. એને માટે કાંઈ ઠેકાણે જઈ વકીલાતી સલાહ લેવાનું ય સાધન નહોતું; એના ગજવામાં રૂપિયા ફક્ત દસ હતા.

'એટલે તમે શું કરશો ?' એણે પૂછ્યું.

'અમે કાઠિયાવાડના ગેંગડા ગામે કયારનો તાર કરી દીધો છે.'

'કોને ?'

'મી. ઉરાટીને–જેમણે સિનેમા–જગતને બસો સ્ટોરી આપી છે.'

'એ શું કરશે ?'

'એ આવીને પિકચરને 'પ્રેકટિકલ' બનાવવા માટે જરૂરી સુધારાવધારા કરી આપશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પછી 'પ્રતિભાના સોદા'ની શી વલે થઈ તે જાણવાની પરવા કર્યા વગર અજિત રાજનગર ગયો. ત્યાંથી એણે જાણ્યું કે પિકચરમાં નવા ફેરફારો ઉમેરાયા છે : હીરો હીરોઇનને પરણાવવામાં આવેલ છે. એક કરતાં વધુ વાર હીરોઇનને હીરોના આલિંગનમાં ઢળતી બતાવી છે વગેરે વગેરે.

છ મહિને અજિતને ગોબરભાઈ નો કાગળ મળ્યો. લખ્યું હતું કે પિકચરનાં આવકખર્ચનો હિસાબ કર્યો છે. દસ હજારની ખોટ નીકળી છે. એટલે દસ્તાવેજની રૂઈએ કશું આપવાનું રહેતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસારની બખોલમાં

પરાજય અને લજ્જા બન્નેની ટીલી લઈને અજિત પોતાને શહેર પાછો આવ્યો, ત્યારે ત્રણેક મહિનાના વિયોગની એ સમાપ્તિની ઘડી સુખમય થવી જોઈતી હતી એને બદલે એ ઘડી વિષપાનના પ્રસંગ સમી બની ગઈ. અજિત આવ્યો છે એ સમાચારની ગંધ વધુમાં વધુ ઝડપે તો લેણદારોને નાકે પહોંચી ગઈ. લેણદારોની ઘ્રાણેન્દ્રિયો શ્વાનની સૂંઘવાની શક્તિ જેવી જ નીરોગી અને તીવ્ર હોય છે. તેમણે આવી બીલો હાજર કરવા માંડયાં. સૌથી વધુ બુલંદ બીલ ડૉક્ટરોનાં હતાં. તેમણે પ્રભાનાં અનેક શારીરિક–માનસિક દરદોની સારવાર કરી હતી; ને પ્રભાનો રોગ જો કે કેવળ એક ચોક્કસ માનસિક રોગ હતો તો પણ તેને માટે ડૉક્ટરોએ જુદાં જુદાં સંખ્યાબંધ સુશોભિત નામો શોધી કાઢયાં હતાં ને જુદી જુદી 'ટ્રીટમેન્ટ' આપી હતી.

બીલોના આ હલ્લાની બરદાસ્ત કરવા માટે અજિતે જ્યારે પોતાના છેલ્લી ઘડીના વિસામા સમા મુરબ્બીઓ–સ્નેહીઓને ખોળે સવાલ નાખ્યો ત્યારે જવાબ જુદી જુદી જાતના આવ્યા. તેમાંથી એક અમીર મિત્રનો જવાબ આ હતો: 'લોનો આપવાથી આપનાર માણસ અપરાધી બને છે. તમને આજ સુધી લોનો મળતી રહી છે એટલે જ તમારું મન ચોક્કસ ધંધામાં ખૂંચ્યું નથી, એટલે જ તમે બેહાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બન્યા છો, તમારા એક સ્નેહી તરીકેની વધુ બેહાલીનો દોષિત હું બનવા માગતો નથી.'

ફરી પાછાં અખબારોનાં અવલોકનો અને હસ્તપ્રતોનાં સુધારા-વધારાનાં કામ ટુકડે ટુકડે મેળવીને અજિતે દિવાળીના ઊંબરમાં પોતાના ઘરસંસારને ઘસડી આણ્યો. એક સમાજવાદી વર્તમાનપત્રના વાર્ષિક દીપાવલી-અંકમાં અજિતે પોતાના રાત્રિ પછી રાત્રિના ઉજાગરાનાં નયન-તેલ નિતારીને એનાં પાનાં પર લેખોના દીવા પેટાવ્યા. તેમાંથી મળેલી રકમને પોતાના કુટુંબનાં કલેવરો ફરતી વીંટાળીને અજિત શિયાળાના સૂસવાતા વાયરાની સામે ઝઝૂમવા લાગ્યો.

પરંતુ આ ઠંડી ઋતુએ અજિત-પ્રભાના દંપતી-સંસારમાં એક નવી વિપત્તિના ભેરીનાદ સંભળાવ્યા. એક બાળકના પ્રસવથી ગળા સુધી આવી જઈને તેમણે બેઉએ પોતાની વચ્ચે જે દીવાલ ચણી હતી તે તૂટવા લાગી. બન્ને જણા 'ભાઈ અને બહેન'નો સંબંધ સાચવવામાં સહમત થયાં હતાં, ને આજ સુધી તો જુદા રહેવાની તેમનાં શરીરોને ફરજ પડી હતી. પણ હવે તો રાત્રિઓની ઠંડીએ થર્મામીટરના પારાને ખૂબ નીચે ઉતારી દીધો. અજિત પ્રભાને પોતાના કરતાં વધુ દુર્બળ સમજી ઘરમાં હતું તેમાંનું ઘણુંખરું બિછાનું, ઓઢવાનું, ગરમ કામળ વગેરે આપી દેતો. પોતે જઈ ચાલીમાં સૂઈ રહેવા લાગ્યો. પોતાને માટે ઓઢવાપાથરવાની સામગ્રી પૂરી ન હોવાથી આખી રાત લગભગ જાગ્રતાવસ્થામાં જ એણે ખેંચવા માંડી. પણ ઠંડીની ક્રૂરતા વધુ ને વધુ કાતિલ બનતી ગઈ, તેમ તેમ આ ગોઠવણમાં કડાકા બોલ્યા. બન્ને જણાં એક સાંકડા ખાટલા પર પાથરણું પાથરી તેમ જ તમામ ઓઢવાનાં સાધનોની સોડ બનાવી, એકબીજાની હૂંફમાં રક્ષણ શોધતાં બે રાની પશુઓની પેઠે લપાવા લાગ્યાં. આ અવસ્થામાં પણ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ટકાવી રાખ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખરે તેમનાં રુધિર ને માંસ પોતાની અશક્તિનો પોકાર કરી ઊઠયાં. એટલે તેમનાં દંપતી–જીવનની જટિલતામાં જાતીય સમસ્યાનું જૂનું જાળું ફરી વાર દાખલ થયું.

અજિતને તો પોતાના માથા પર આસમાનમાં કોઈક શિકારી પક્ષી ચક્કર ચક્કર ઘૂમતું હોય એવી ફડક પેઠી. ચકર ફરતા એ રુધિરમુખા ગરુડનો પડછાયો અંતર પર ઢળતો હતો. એની પાંખોના સૂસવાટા બોલતા હતા. અજિતનું કલેજું નાના કોઈ ચકલાની માફક લપાતું હતું.

માનસિક સંગ્રામની સ્થિતિએ એના જીવનમાં આજ સુધી કયારેય વિરામની પલ આવવા દીધી નહોતી, એની બુદ્ધિ બળું છું–બળું છું પોકારીને બંડ જમાવતી હતી; ત્યારે પ્રકૃતિનો એક અંશ સ્ત્રીસમાગમની ઝંખનાએ જલતો હતો, એ અવસરનાં આદરમાન કરવા તૈયાર હતો. ને બીજી તમામ બાબતોમાં વેરી બનીને ઊભેલી ગરીબી આ એક બાબતમાં તો એનો માર્ગ સરલ બનાવી દેવા બધી રીતે અનુકૂલ હતી. બુદ્ધિના કે વિચારના હાથમાં આ બાબતનો નિર્ણય રહી શકયો નહિ. નીતિ અને સૌંદર્યની અભિરુચિ પણ આ કેડાને રુંધી શકી નહિ. આંધળા પ્રારબ્ધે એ નિર્ણય પેલા સુંવાળા પ્રકૃતિ–તત્ત્વને જ હાથે સુપરત કર્યો.

બુદ્ધિને અને અંતરાત્માને એણે એકાંતે પ્રશ્ન કરી જોયા. નારીસમાગમ માનવીને માટે મંજૂર કયારે હોઈ શકે? એક જ સ્થિતિમાં: નારીસમાગમ જ્યારે કોઈ એક પરમ સર્જનોર્મિનું પરિણામ હોય ત્યારે જ. એ પરમ સર્જનોર્મિ એટલે નવા માનવાત્માની રચના: એ એક જ આશય નારીસમાગમને મંગલ, ઉન્નત, ન્યાયયુકત અને ધર્મયુક્ત ઠરાવી શકે. અને આવો આશય તો ત્યારે જ વ્યાજબી ઠરી શકે, જ્યારે નવો જન્મનાર જીવાત્મા નીરોગી, સ્વાધીન, સુખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ જ સુંદર બને તેવા બધા જ સંજોગો મોજૂદ છે એવું માનવીની બુદ્ધિ જવાબદારીપૂર્વક ઉચ્ચારી શકે.

પરંતુ આજે 'લગ્નગાંઠના મંગલ બંધન'ના જોરે ચાલી રહેલા રિવાજથી સાચા નારીસમાગમનો આદર્શ કેટલો જુદેરો છે! નારી-સમાગમ જ્યારે શેરડીનો સાંઠો ચૂસવા જેવી, દ્રાક્ષાસવની પ્યાલી પીવા જેવી શરીરની–ને કેવળ શરીરની જ એકલાની ક્રિયા બની રહે, માંસના લોચાના નર્યાદિદાર અથવા સ્પર્શ માત્રથી જ નિર્માણ પામતી કેવળ ચેષ્ટા બની રહે, કેવળ એક ઓરડીમાં કપડાં પહેરવા કાઢવાના સંજોગોમાંથી જ સળગી ઊઠનાર આગ જ બની રહે ત્યારે એમાં પ્રબલ પરમ સર્જનોર્મિની વિરલ મંગલ પળ ક્યાં રહી?

સંતતિ–નિયમન માટે વાપરવા પડતાં સાધનોનો પણ એણે વિચાર કરી જોયો. એ સાધનો શરીર–સમાગમની સ્વાભાવિકતાનો નાશ કરનારાં હતાં, તેની સાથે 'ક્યાંક ગફલત રહી ગઈ હશે તો!' એવી એક સતત ભય–લાગણી કલેજા પર ઝળૂંબ્યા કરે! આવી ગલતી જાણે કાયમ થતી હતી, અથવા થવાની શંકા પડતી હતી; પરિણામે બેઉ જણાં પ્રત્યેક મહિનાના ઋતુસ્રાવની કમ્પતે થડકતે કલેજે રાહ જોઈ બેસતાં.

અજિતના મનમાં નારીસમાગમ પ્રત્યે અણગમો ઊભો કરનારી આ બધી બાબતો હતી. મોતની સજા માટેની ચિઠ્ઠીઓ નાખનારાં હોય, જાણવા છતાં જ વિષ-ભેળવ્યા ભોજનમાંથી કોળીઆ ભરતાં હોય તેવાં એ બેઉ બની ગયાં.

આખરે દીવાલો તૂટી પડી, ફરી એનું ચણતર કરવાપણું રહ્યું નહિ. અજિતે એ ફરી ચણવાનો યત્ન જ ન કર્યો; કેમકે પ્રભાના જીવનમાં એણે એક નવું તત્ત્વ દીઠું. પોતાનામાં જેનો અભાવ હતો, જિંદગીએ પોતાને જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂરા પ્રમાણમાં દીધું નહોતું એવા એ તત્ત્વને માટે એ તલસતી ને કર લંબાવતી બની ગઈ. શારીરિક સમાગમ–ચેષ્ટાને એણે પ્રણયનું દાન ગણ્યું. એ પ્રીતિનો એને ધરવ જ થતો નહોતો. એ પ્રીતિમાં સદાય ઝંખાળાતી રહેવામાં પોતે સુખ પામતી હતી. અજિતના અંતઃરમાં પ્રણય એક જુદી જ વસ્તુ હતી. પ્રણય તો એની દૃષ્ટિએ જીવન–સ્થંભ હતો, જીવનને ટેકાવણહાર હતો. એ પ્રણયની યાચના કરવી એ તો દુર્બલતાનું ચિહ્ન હતું. પ્રત્યેક આત્મા પોતપોતાની તાકાત પર નિર્ભર રહે એ જીવનનો પહેલો નિયમ છેઃ એ આત્મિક સ્વાધીનતાને પરના હાથમાં સોંપવાના મહાદોષની માફી જ ન હોઈ શકે.

પરંતુ પાછો એ પોતાના દિલ જોડે દલીલ કરતોઃ અમારી અવદશા વચ્ચે આવા વિચારો કાંતવા બેસવામાં કેવી નાદાની છે? અમે હવે ‘આત્માઓ’ રહ્યા જ કયાં છીએ! આત્મિક જીવન અમારાં તકદીરમાંથી લુપ્ત થયું છે. અમે તો આજે એ નર્યાં કલેવરો–એ કંગાલ, ઠંડાંગાર, મુડદાલ અને રિબાતાં શરીરો જ રહ્યાં છીએ. અમારી સાથે વળગ્યું છે ત્રીજું એક–સદંતર નિરાધાર, અમારા પર નિર્ભર અને અમારા મોંના ‘આત્મા’ નામના પોકળ ઉચ્ચારની મશ્કરી કરતું એક માનવ–જંતુ.

આમ થોડા દિવસ ચાલીમાં સૂનારો, ને પછી થોડા દિવસ બીજી જાતના આત્મરક્ષણને શોધનારો અજિત આખરે પોતાના ‘આત્મા’ વિષેના વિચારોને મગજમાંથી નિચોવી નાખી આખરે પતિ, પિતા ને ગૃહસ્વામી તરીકેનો સંપૂર્ણ પાઠ ભજવતો થયો. પ્રભાને જે પ્રણય–લીલાની આરઝૂ હતી તે પ્રણયલીલા પોતે પ્રભા સાથે ખેલવા બેઠો; પ્રભાની યાચનાને અધીન થતો, પ્રભાના તલસાટોને તૃપ્ત કરતો, ને પ્રભાનું જ દૃષ્ટિબિન્દુ દરેક વાતમાં કબૂલ કરી લેતો એ ડાહ્યો પ્રેમિક બન્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જીવન એનું પોતાનું સ્વાભાવિક નહોતું. એની બુદ્ધિમાં તો ફરી ફરી સમરાંગણ મંડાઈ જતું. આઘે આઘેથી વીરહાક પડતી હતી. રણશીંગાં સંભળાતાં હતાં, પોતે સમજતો હતો કે શરીરના કાનૂનોને સ્વીકારવામાં પોતે આત્માને જન્મકેદમાં ઝકડાવ્યો હતો. આખરે એક દિવસ એ કારાગૃહને ભેદવાની એને ધારણા હતી. એકાદ કોઈ દિવસે હું મારું નિજ-જીવન જીવી શકીશ એવી એને આશા હતી.

દરમિયાન પ્રભા અજિતનું પોતાના જીવતરને બંધબેસતું ઘડતર કરી રહી હતી. પ્રભા પાછી માનતી પણ હતી કે આ ઘડતરમાં પોતે ફત્તેહ પામી રહી છે. વાતવાતમાં પ્રભા અજિતને કહેતી કે–'જુઓ, હવે તમે કેવા ડાહ્યાડમરા ને રસિક બનવા લાગ્યા છો! આજ સુધી તમે જડભરત હતા. ભેજામાં કેટલું ય ભૂંસું ભરીને ભમતા. ખુમારીનો પાર નહોતો. હવે કેવા કૂંણા બન્યા છો! હવે કાંઈક માણસાઈમાં આવ્યા ખરા.'

આ પ્રશસ્તિના શ્રવણ-સમયે અજિત પોતાની છાતીને દબાવી રાખીને બેસતો; કેમકે પોતે જાણતો હતો કે રત્નાકરની છાતી જેમ પોતાનાં આંતરિક સામર્થ્યના પ્રાણમંથનના પરિણામરૂપ ફીણથી ઢંકાતી હોય છે, તે જ રીતે મારી આ ખુમારી, મારા સ્વભાવની કઠોરતા, આ મારું જડભરતપણું, એ તો મારા આત્માના શક્તિ–ઉકળાટના ફીણ-ઉછાળા છે. આ ફીણ સંપૂર્ણપણે વિરમી જશે, ત્યારે જીવનનું જળાશય બાપડું પ્રશાંત અને સમથળ બની જશેઃ પછી પ્રભાને એની અંદર પોતાનાં રૂપ-પ્રતિબિમ્બો નિહાળવાની મોજ પડશે!

ગૃહસંસારના સાંકડા પિંજરામાં પુરાએલાં બે પ્રાણીઓ જેવાં એ ધણીધણીઆણી એકબીજાને આપદારૂપ, અંતરાયરૂપ બંધનરૂપ બની રહ્યાં. બેઉ પરસ્પરનો નાશ કરતાં હતાં, ને વેદનાના બળબળતા પ્રસંગે આખરે એક જ ઉપાય લેખે બેઉ જણાં બેસીને કલહનાં આંતર્ગત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારણોની શોધ કરતાં, શોધ કરીને સામસામાં દોષમુક્ત બનાવતાં. કલહ, કંકાસ, પરસ્પરનાં સ્વભાવ–ઘર્ષણો વગેરે બધી વાતોના ઉત્પાદક કારણ તરીકે અજિતે એક વાક્ય ગોખી રાખ્યું હતું. 'આર્થિક સંક્રામણ બસ, પોતે ચિડાતો, અધીર બનતો, કટુતા ધારણ કરતો; કારણ કે–'આર્થિક સંકડામણ આપણને ભીંસી રહેલ છે પ્રભા !'

એક દિવસ પ્રભા બજારમાં જઈને પાછી આવી ત્યારે એના હાથમાં ચારપાંચ બંડલ દીઠાં. બંડલ ખોલાયાં ને અંદરથી એક સુંદર લાલ રંગનું ટેબલ–કવર નીકળી પડયું. ' જુઓ તો, કેટલા ય દ'ાડાથી હું ઝંખતી'તી, કે આ ટેબલ ઉપર ઢાંકવાનું કાંઈક લાવું. કેટલાય દ'ાડાથી મનમાં રંગ ગોઠવતી હતી, આજ સ્વદેશી સ્ટોરમાં ફક્ત ત્રણ જ રૂપિયામાં આ મળી ગયું. જુઓ તો, કેવું રૂપાળું છે.'

પણ અજિતને આર્થિક સંકડામણના ટાઈટ થતા જતા સ્ક્રૂ નીચે આ રૂપાળાપણું જોવાની શક્તિ નહોતી.

' ત્રણ રૂપિયા !' એ બોલી ઊઠયો: ' ત્રણ રૂપિયામાં તો આપણા બે દિવસ નીકળી જાત. આની આપણને શી જરૂર હતી ?'

એક કહે : ' ત્રણ જ રૂપિયામાં કેવું રૂપાળું !'

બીજો કહે : ' ત્રણ રૂપિયા જેવડી રકમ પાણીમાં ફેંકી દીધી !'

પતિની આ સૌંદર્યહીન દૃષ્ટિ, આ જડભરત રસવૃત્તિ જોઈને પ્રભા ઓરડા વચ્ચે બેઠી બેઠી, આંસુ ખળખળાવવા લાગી. એની આસપાસ પાંચેક બંડલો પડેલાં હતાં, ને પતિ એને આર્થિક સંકડામણની સમજ આપતો હતો.

બીજી વાર બજારે ગઈ ત્યારે એ ટેબલ–કવર પ્રભા પાછું આપતી આવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિતનાં 'આર્થિક' કારણો તેમ જ દલીલો સાંભળીને પ્રભા સંમતિ આપતી. બુદ્ધિ તો એની પણ આ બધું સ્વીકારી શકતી. પણ બુદ્ધિના થરની નીચે એક એવું તત્વ હતું કે જેને બુદ્ધિ સાથે કશી નિસ્બત જ નહોતી. એ હતું શુદ્ધ પ્રાથમિક આવેશનું તત્ત્વ. બુદ્ધિનો કાબૂ જરાક ઢીલો પડતો કે તત્કાળ એ પ્રાથમિક માનવની મનોર્મિ એના ઉપર સ્વાર થઈ બેસતી. પ્રભા આવી પ્રાથમિક આવેશમયતાનો સતત ઇન્કાર કરતી, પોતે એની ગુલામડી નથી એવી મનને વારંવાર ગાંઠ વળાવતી, ને એના આચરણોને કોઈ જો બાયડીશાઈ મનોદશાવાળાં ગણાવતું તો પ્રભા ભારી છેડાઈ પડતી.

પોતાનું પ્રત્યેક આચરણ પણ બુદ્ધિની કસોટીએ કસીને પોતે આચરે છે એવો પ્રભાનો દાવો હમેશાં મજબૂત રહેતો. આ વાતનો ઇન્કાર કરનાર પ્રત્યેક માનવી મૂર્ખ, ગેરસમજદાર ને ભ્રમિત જ ઠરતું.

પ્રભા અજિતનું અનુકરણ કરવા મથતી. અજિત સ્વાવલંબી અને પોતાના સંજોગોનો શાસક હતો. પોતે આત્મતૃપ્ત હતો, જોઈએ તે મેળવી લેતો, પારકાની પસંદગી–નાપસંદગીની એને પરવા નહોતી. પોતાની ઊર્મિઓનો એ સ્વામી હતો, પ્રતિકૂલ ઊર્મિને એ ખતમ કરી શકતો. પ્રભાને પણ એવા થવું હતું. થવું હતું શું, પોતે માનતી કે પોતે એવી હતી જ. એનો ઇન્કાર કોઈએ કરવાનો જ નહોતો. પોતે જો બુદ્ધિવિરોધક કશું બોલે કે કરે, તો કાં તો એ અકસ્માત હતો, કાં અન્યની સમજફેર હતી, ને કાં સામા માણસની જ એ ભ્રમણા હતી! પોતાને વિષે એવી ભ્રમણા સેવનાર જ એના રોષનો ભોગ થઈ પડતો.

પ્રભાને એની બુદ્ધિહીનતાની ખાતરી કરાવવા માટે કલાકોની માથાકૂટ કરવી પડતી. પછી બીજે જ દિવસે એ પાછી ભૂલી જતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિતના જીવનની તેમ જ જગતની અમુક બાબતો તો એ કદી જ સમજી નહોતી શકતી.

દાખલા તરીકે અજિતનો વર્તમાનપત્ર વાંચવાનો નાદ પ્રભાને મન વિસ્મયકારી હતો. દુનિયામાં તે કાળે કરાળ વિપ્લવ થઈ રહ્યો હતો. જગતના પ્રત્યેક માનવી પર ભીંસીને પડેલી યાતનાઓનું પડ ઉથલાવી નાખનાર એ આંદોલન હતું; એટલે હંમેશ એ સમાચાર માટે ક્ષુધાર્ત બનતો. છાપું દીઠું કે એના પર તૂટી પડતો. પ્રભાને મન છાપું જીવનનાં તમામ અધમ તત્ત્વોનું પ્રતીક હતું; એ કહેતી કે–'હવે શું એવાં ફરફરીઆં વાંચ વાંચ કરતા હશો?'

'બાપુ, હવે ભલી થઈને મને ન બોલાવ.' છાપું વાંચતો વાંચતો એ કહેતો. 'મને વાંચવા દે.'

'બહુ સારું.' એ કહેતી ને પાંચ મિનિટ વીતતી, પછી–'તમે વાળુમાં શું બટેટાનું શાક ખાશો?'

'હા બાપુ હા. હું હમણાં વાંચું છું.'

'વારુ!' બીજી પાંચ મિનિટ. વળી પાછું—

'હેં, તમે—'

આંહીં ધીરજનો ખજાનો ખૂટી જતો. અજિત છાપું હેઠે મૂકતો, ને આંખો ઢાળી દઈ કહેતો: 'એવું કાંઈ હું તારે માટે કરી શકું પ્રભા, કે જેથી તું મને નિરાંતે છાપું ય વાંચવા દે?'

તત્કાલ પ્રભાના મોં પર વેદનાનાં લોહી ધમધમાટ કરી મૂકતાં ને એ બોલી ઊઠતી:

'આમ મારું મોઢું તોડી લેવાય ને? મને તમે પ્રેમથી હસીને કહેતા હો તો—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ એમ તો મેં ત્રણચાર વખત કહ્યું.'

'પ્રેમથી કહ્યું ? ખોટું બોલો છો !'

'પ્રેમથી નહિ ત્યારે કેવી રીતે કહ્યું ?'

'કહ્યું ! મારાં નસીબમાં જ જૂતાં છે ને ?'

પછી બન્ને જણાં દલીલો કરવા બેસતાં. છેલ્લા બેચાર મહિનામાંથી પ્રસંગો ટાંકી ટાંકીને અજિત પ્રભાને એના દોષ બતાવતો. દુઃખી માણસોની દુઃખપ્રસંગો યાદ કરી રાખવાની સ્મરણશક્તિ બહુ તેજ હોય છે. અને વરવહુની વચ્ચે દલીલબાજી થાય એના જેવી કોઈ બીજી કમબખ્તી નથી.

વળી કોઈ વાર પ્રભા કાંઈક ખરીદી કરવા શહેરમાં જતી ત્યારે અજિત એને ભલામણ કરતો કે 'પ્રભા, સાંજનું તાજું છાપું લેતી આવજે ને !'

જર્મની ઝેકોસ્લોવેકીઆના મામલાનો એ છેલ્લો તબક્કો ચાલતો હતો ને અજિત એના સમાચાર માટે કેટલો સળગતો હતો તે પોતે પ્રભાને સમજાવી સમજાવી, ફરી ફરી ખરાવી કહેતો–'જોજે હો પ્રભા, ભૂલી જતી નહિ.'

કેમકે તેઓ હવે શહેરનાં દૂર પરામાં રહેતાં હતાં. ત્યાં છાપાના ફેરીઆ જતા થયા નહોતા.

સાંજે પ્રભાને દૂરથી આવતી દેખી દોડગો, પોતે 'પેપર'ના ફળફળતા સમાચારને ભેટવા સામો ગયો, ને શ્વાસભેર માગ્યું: 'લાવ મારું છાપું.'

તરત જ પ્રભાના મોં પર સુનકારનો ભાવ પથરાઈ ગયો. પછી તો બસ, પ્રભાને ઠપકો દેવાનો હક્ક અજિતે પૂરી છૂટથી વાપર્યો:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ગઝબ છે તારી વાત : ગઝબ છે તારું ભૂલકણાપણું ! ભેજું જ ઠેકાણે રાખવું નથી ને ! પણ આ તો મેં મંગાવેલું ખરુંને ! શાનું સાંભરે ?'

આવા ઉદ્દગારો ન સહી શકતી પ્રભા તડફડ જવાબ દઈ દેતી કે 'મારે મારી કેટલી ચીજો લેવાની હતી તે તો વિચારો !'

'પણ મારી તો એક જ ચીજ ! તું જ વિચાર ને પ્રભા !'

'આ બધી ચીજો કાંઈ મારી એકલીને માટે થોડી છે ! જેટલી મારે માટે તેટલી જ તમારે માટે છે. આ ચહા, કૉફી, મરી, હીંગ, એમાં મને એક ઘડીનો ય વખત ક્યાં હતો ?'

'પણ મારું એક છાપું લેવામાં કેટલોક વખત લાગી જવાનો હતો ?'

'પણ—'

'ને મેં તને કેટલી વાર ફરી ફરીને કહેલું ? હવે શું એક છાપાને માટે મારે શહેરમાં ધક્કો ખાવા ?'

'હું તમને કહી દઉં છું, કે મેં આ યાદ રાખવા મારાથી બની તેટલી મહેનત કરેલી ! બોલો, હવે છે કાંઈ ?'

'પણ તો પછી તને થયું છે શું ? તારું મગજ શું નબળું પડવા માંડયું છે ?'

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભા ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડતી ને કહેતી : 'પશુ જ બની ગયા છો, મારા પર તો બસ પશુ જ બની ગયા છો તમે.'

પછી વાત વિવાદે ચડતી. બોલાચાલો નિર્બંધ બનીને ફાટી નીકળતી. અજિત કહેતો—

'મારા જીવન પર કમરતોડ બોજો છે. તારી પાસેથી થોડીક મદદ મેળવવાનો તો મારો હક્ક છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમને બોજાના પ્રમાણનું તો ભાન જ ક્યાં છે ! તમારી સાથે સંસાર વેઠવો શક્ય જ નથી. તમે તો સીતા, દ્રૌપદી ને તારામતીની પણ ધીરજ હરી લઈ એને ગાંડી કરી મૂકો તેવા છો.'

'હં-હશે કદાચ. ફક્ત એક તને જ હું ક્યાંય કાઢી મૂકી શકું તેમ નથી. હવે તો એ અજમાયેશ કરી કરીને મારા હોશ ચાલ્યા ગયા છે.'

'બહુ વાતોડિયા થયા છો તે ! બહુ આવડે છે : લવારો, લવારો, લવારા વગર બીજી વાત નથી.'

આવી શબ્દબાજી ચાલુ રહેતી તે દરમિયાન બેઉ જણાંના અંતઃકરણમાં શું ચાલતું હતું ! શરમ અને આપદાનાં હળ હાલતાં. પ્રભાના હૈયામાં જે ઊંડા જખ્મો પડતા તેને પાછળથી મલમપાટા કરવાની ફરજ પણ અજિતને માથે જ આવતી. એ બધું તો ઠીક, પણ આ બધી ક્ષુદ્રતાની ખાડમાં ઊતરી જવાની કેટલી શરમ, કેટલી વેદના ! ઉન્નત આત્મ-દેવાલય બનાવવાની ગણતરીથી માંડેલો જે દંપતી-સંસાર, તેની છેક જ વિકૃતિ થઈ હતી, ગંધાતી બખોલનું રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું એ પ્રેમ-સંસારે.

'શું કરું અજિત !' પ્રભા ચીસ પાડી ઊઠતી: 'એક ચીંથરીઆ છાપાનું મહત્ત્વ તમારે મનથી મારા અંતઃકરણ કરતાં વધુ ઠર્યું.'

'ના રે બાપુ ના, એમ હું ક્યાં કહું છું !'

એવો જવાબ વાળીને અજિતભાઈ પત્નીને સમજ પાડવા બેસતા કે આજે પોતાના જીવનમાં છાપાની કેવી પરમ ઉપયોગીતા હતીઃ છાપામાં આવતા આજના બનાવોમાંથી પોતાનું હૃદય કેટલી પ્રચંડ પ્રેરણા પકડી એકાદ જ્વલંત કાવ્ય રચી શક્ત; આમ હતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે જ પોતે ચિડાઈ બેઠો હતો. બાકી પોતાનો સ્વભાવ અથવા પ્રભા પરનો પોતાનો પ્રેમ કંઈ થોડો કમ છે?

એમ કરતાં કરતાં ફરી પાછાં બેઉ તકરારમાં લસરી પડતાં ને આત્માનું દેવળ બનાવવા ધારેલું એ પ્રણયજીવન કાળા નાગના રાફ-ડાના રૂપમાં પલટી જતું.

પોતાના જીવન-બોજના પ્રચંડપણાનો બુલંદ ખ્યાલ આપવાની ફરી પાછી અજિત કોશિશ કરતો, એની જબાન વાણીનાને દલીલ-બાજીના ધોધ વહાવતી, તેમાં વિક્ષેપ પાડીને પ્રભા કહી ઊઠતી કે– 'ઊભા રહો, ઊભા રહો, તમને કાંઈ ખબર—'

'મને બોલી લેવા દે.'

'પણ મારી વાત તો સાંભળો.'

'હું બોલું છું, તું વચ્ચે ઘોડો ન કુદાવ.'

એમ કહીને એ પ્રભાને ચૂપ કરીને જ જંપતો.

આખરે ફરી પાછાં બેઉ જણા ભેગાં બેસીને એવી સમજણ ખેંચી લેતાં કે 'આ તો આપણા સ્વભાવના તફાવતનો જ દોષ છે, આપણા બેમાંથી એકેયનો કશો દોષ નથી. જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં આપણે ઘડાયેલાં છીએ, એ સિવાય આમાં કશુંય નથી. ને એ પ્રકૃ-તિભેદનો સચોટ ખ્યાલ આપનારી એક ઉપમા અજિત હર વખત વાપરતો કે– આપણું તો પ્રભા, પતંગિયાની ને હાથીની વચ્ચેનું લગ્ન છે. પતંગિયું બાપડું પાણીમાં ઊતરીને પોતાની સૂંઢથી પાણી ઉડાડી શકતું નથી તેથી તેને, કે હાથી ફૂલડે ફૂલડે ભમી પોતાની સૂંઢ વડે રસ ખેંચી શકતો નથી તેથી તેને, બેમાંથી એકેયને શો દોષ દઈ શકાય?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી પણ પળો આવતી જ્યારે અજિત પ્રભાના દૃષ્ટિબિન્દુનો પૂરે-પૂરો સ્વીકાર કરી લેતો. 'સાચું છે પ્રભા, તું સૌંદર્યમૂર્તિ છે, કલ્યાણી છે. તારી સરલતા ને તારી સ્વાભાવિકતા જ તારા સૌંદર્યના પ્રાણ છે. તારા જેવી સુકુમાર સરલ સ્ત્રીને છાપા વિષેનો વિચાર કરતી કલ્પવી એ એક અધર્મ છે, ઘાતકીપણું છે, ને હું છું જડબુદ્ધિ ગધાડો. સાગરનાં ઊંડાણોમાંથી તેં બહાર ખેંચી કાઢેલો હું તો એક જડ-મૂર્તિ મગરમચ્છ છું. મારામાં તું માણુસાઈ મૂકવા ઘણુંય મથે છે, પણ મગરમચ્છમાં માણુસાઈ આવે જ શાની ?'

'હવે એવું બોલતા બંધ રહો ને ! બહુ ડાહ્યા !' પ્રભાનું હેત ઊભરાઈ આવતું. 'એવું વળી કાંઈ નથી. તમારે ય તમારાં કામ તો કરવાનાં હોય ને.'

'હાં બસ, એ જ વાત છે. મારું કામ જ એવું બની ગયું છે. હું પોતે એક વિચાર–યંત્ર જ બની ગયેલ છું. બીજી એક પણ વાત માટે હું લાયક રહ્યો નથી. ને આવો નાલાયક છતાં પાછો હું પ્રભુ-તામાં પગલાં પાડીને બેઠો છું, દશા જોને દશા !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સનાતન પ્રશ્ન

મોંયે બોલવા પૂરતી જ નહિ, પણ અંતરની સાચી આત્મપ્રતીતિની આ વાત હતી. દિલની સચ્ચાઈથી એ ઉચ્ચારતો હતો ને પછી બોલ્યું પાળવાના પ્રયત્નો શરૂ થતા. પ્રભાની પ્રકૃતિ મારા કરતાં વધુ રમ્ય છે, ઉચ્ચતર છે, એને મોકળાશ અને મોજમાં વિકસવાનો મુક્ત માર્ગ મારે કરી આપવો જ જોઈએ, પણ અફસોસ! આર્થિક ભીડ! મારી પ્રકૃતિના કઠોર તત્ત્વો કંઈ ધિઃકારપાત્ર રહ્યાં છતાં એ તો હતાં કઠોર જીવનસ્થિતિના હથોડા હેઠળ ટિપાઈ ટિપાઈને લોખંડ બનેલાં તત્ત્વો. જીવનના કારમા કાળ–સંગ્રામને પાર કરીને જો હેમખેમ બહાર નીકળવું હશે તો એ લોખંડી લક્ષણોનું જ જીવન પર શાસન સ્થાપવું રહેશે.

એ પણ એક કરુણતા હતી કે આ બે વરવહુને વિચાર–વિનિમય કરવાનું દુઃખ સિવાય બીજું કોઈ સાધન નહોતું. તેમની પાસે કામ નહોતું, કલા નહોતી. ધર્મ પણ નહોતો, ધર્મની સર્વોપરિ જરૂરિયાત અજિતને હવે જીવનમાં રહી રહીને જ્યારે લાગવા માંડી, ત્યારે તો ધર્મતત્ત્વ હાથમાંથી વછૂટી ગયું હતું. અજિતની પાસે કોઈ ઈશ્વરી આસ્થા નહોતી, ઈશ્વર નામના કોઈ ઉચ્ચ ભાવ જોડે આત્માની ગાંઠ બંધાય તેવી કોઈ પ્રાર્થના નહોતી રહી. એનું શ્રદ્ધાબળ જુદી જાતનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું. એની પ્રાર્થના અણુપ્રકટયા દેવતાઓને સંબોધાઈને આવા વિલક્ષણ રૂપમાં વ્યક્ત થતી–

'જીવનના એ અનંત પાવિત્ર્ય! તારું અહર્નિશ સ્મરણ રહે તે જ માગું છું.'

પછી પોતાની નિષ્ફળતાઓ, પરાજયો, વેદનાઓ વગેરે સર્વનો મનમાં સાક્ષાત્કાર કરીને એ પોતાના અંતરમાં કરુણ અનુકમ્પાની ઝરવાણીઓ ફૂટવા દેતો, ને પછી પ્રભાની પાસે આવીને એ પ્રભાને આ ભાવોની પ્રતીતિ આપવા મથતો. પણ એ એનાથી કદાપિ બની શકયું નહિ. પ્રભા અજિતની ઊંડી આત્મપ્રતીતિઓમાં ઊતરી શકી જ નહિ.

આ નવા પ્રકારની ધાર્મિક્તાને—આ શ્રદ્ધાભરી માનવતાને, સહાનુકમ્પાની આ પ્રાર્થનામયતાને પ્રભા કદાપિ ઓળખી શકી નહિ; કારણ કે એના મન પર સાંપ્રદાયિકોના અત્યાચારો ગુજરી ચૂકયા હતા. તેમના નિર્જીવ સાંપ્રદાયિક નિયમોએ અને સ્વર્ગનરક વિષેની તેમ જ પાપપુણ્ય સંબંધેની કદરૂપ વહેમકથાઓએ અને તેમની અંધશ્રદ્ધાળુ વાતોએ ધર્મના હરેક ચિહ્નને ભૂસી નાંખી એ મંગલ મંદિરને મસાણ કરી મેલ્યું હતું. એટલે કે નાનપણમાં પ્રભાને એની આસપાસના સમાજે ધાર્મિક શિક્ષણની પાઠશાળાઓમાં તેમ જ ક્રિયાકાંડોનાં ધર્મ-સ્થાનકોમાં મોકલી વિધવા શિક્ષિકાઓના હાથે જડ ધર્માભ્યાસની ભોગ બનાવરાવી હતી. આવું ભણતર એના આત્માની કૂંણી અવસ્થા દરમિયાન જ મૂળિયાં ઘાલી ગયા પછી પ્રભાની અંદર ઉચ્ચતર માનવશ્રદ્ધા અને અનામી ભાવના–દેવો પ્રત્યેની પ્રાર્થના ઊભી કરવાનું અશક્ય બન્યું હતું.

એટલું જ બસ નહોતું. વર–વહુ બન્નેના જીવન વચ્ચેના આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુમેળની અંદર વિશેષ મૂળભૂત તત્ત્વ પડેલું હતું. પ્રભાની અંતરોર્મિઓ અજિતની ઊર્મિઓ કરતાં અનોખે માર્ગે જ ઉદ્ભવતી હતી. આનંદ અને પ્રસન્નતાની ઊર્મિ યત્નપૂર્વક, વિચારપૂર્વક, દઢ મનોબળ દ્વારા ઊભી કરી શકાય એમ તો પ્રભા માનતી જ નહોતી. હર્ષની ને સુખની લાગણી એની પોતાની મેળે જ ઉદ્ભવે તો જ પ્રભા તેને પામી શકતી. કોઈ જો એને કહે કે ચાલો પ્રભા, આપણે એક આનંદોર્મિનો અનુભવ અમુક વસ્તુ કે પ્રસંગમાંથી ખેંચી કાઢવાનો યત્ન કરીએ, તો ચોક્કસ હતું કે એ નક્કી કરેલી ઊર્મિ સિવાયની બીજી જ બધી ઊર્મિઓ પ્રભા પામી શકતી.

આને માટે દોષિત અજિત પોતે જ હતો. આરંભમાંથી જ એણે પ્રભાની સ્વાભાવિકતાને, સ્વયંભૂ સુખદુઃખની લાગણી અનુભવવાની શક્તિને સંહારી નાખી હતી. એની દશા તો પોતાનાં ઓજાર સિવાય અન્ય કોઈ ઓજાર વાપરી ન જાણનાર એક કારીગરના જેવી હતી. એની માનસિક ક્રિયા આ હતી: કે પોતાના દોષોને એક પછી એક વીણી કાઢીને પોતાની સમક્ષ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો, પોતાનાં એ દૂષણો પ્રત્યે ધિઃકારનો અનુભવ કરવો, ને પછી એમાંથી પોતાના આત્મપરિવર્તનને યત્નપૂર્વક નિપજાવી કાઢવું. પ્રભાના મનોવ્યાપાર આ માર્ગે નહોતા જઈ શકતા. પોતાનાં દૂષણોનું દર્શન પ્રભાના અંતરમાં પુણ્યપ્રકોપ અને પરિવર્તનની લાગણી જન્માવવાને બદલે કાળી ઘોર નિરાશાને જ જન્મ દેતું. એની પરવશતા આ પ્રકારની હતી: કે કોઈક ત્રાહિતે આવીને એને કહેવું જોઈએ, કે ઓ પ્રભા, તું તેજમૂર્તિ છે, તું આનંદમૂર્તિ છે, તું ગુણીઅલ છે: તો પછી બસ, પ્રભા એવી બની જતી; એથી એ વધુ ખીલી ઊઠતી. પણ આવો કોઈ માનવ એને જ્યાં સુધી નહોતો સાંપડતો ત્યાં સુધી એનું આંતમજીવન નિશ્ચેતન અવસ્થામાં સ્તબ્ધ થઈ રહેતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવો અનુભવ જ્યારે જ્યારે વરવહુ વચ્ચે ગેરસમજણુના કે દુઃખ અને ગમગીનીના મામલા ઊભા થતા ત્યારે ત્યારે થઈ રહેતો. અજિત એને ઘણું ઘણું સમજાવતો કે બસ પ્રભા, હવે તું એ તમામ વાત ભૂલી જા, એને અંતરપટમાંથી વાળી ઝાડી સાફ કરી નાખ, એને ગઈ ગુજરી ગણી ફગાવી દે. પણ એમ થવું અશક્ય હતું. ભાગ્યજોગે જો એમ સૂચવાઈ જાય, કે પ્રભા, તારી એ નબળાઈઓ ને દોષો પર પુણ્યપ્રકોપ કર, અને તારા અંતરને જ ચાબુક લગાવી જુદે માર્ગે ચડાવી દે, તો તો મોટી આફત ખડી થતી. પ્રભાને ઠેકાણે લાવવાનો તો એક જ ઇલાજ અજિતને કરવો પડતો. એને ગળે હાથ વિંટાળી, એને ગાલે બે ચૂમીઓ ચોડી, એને ખાતરી કરાવવી પડતી કે ઓ પ્રભા, તું તો મારે મન અમૂલખ છે: તું તો મારા જીવનનો આધારસ્તંભ છે: હું તને ચાહું છું, તારી કિંમત મને જેટલી છે તેટલી કોઈને નથી: તારા પર મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. આટલું કર્યા પછી જ પ્રભાના જીવનપ્રવાહ આડેથી કચરો–કાદવ દૂર થતો ને ધોરીયો ફરીથી વહેતો થતો.

પણ આ બધું અજિત તત્કાલ કેમ નહોતો કરી કાઢતો? પ્રભાને માનસિક સંતાપોમાં લાંબો કાળ સળગ્યા કરવું પડે ત્યાં સુધી શા માટે એ રાહ જોતો? પ્રભા ગાંડી થઈ જવાની અણી પર આવે ત્યારે જ કેમ જાણે કોઈ એને એનાં ઝૂલફાં ઝાલીને પ્રભાને સાંત્વન દેવા પસડી જતું હતું! આમ કેમ હતું?

શું પોતે પ્રભાને ચાહતો નહોતો?

'હા, ભાઈ હા!' અંદર પડેલાં મિલન તત્ત્વોના મશ્કરી–સ્વરો સંભળાતા હતા: 'ખરેખર અંતરથી તું તારી બૈરીને ચાહતો નથી.'

પણ જૂઠી હતી એ અંતર–વાણી: અજિત ચાહતો હતો પ્રભાને-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ પોતાની નિશાળી રીતે, પ્રભાની પ્યારી રીતે નહિ. પણ એ સમજાવવું કઈ રીતે? કયો માનવી સમજાવી શકશે? વિશ્વનાં વિભૂતિમાન સૌંદર્યો અને રહસ્યોના દર્શન સામે વ્યથિત તેમ જ વિકલ થઈ રહેલાં માનવીની, દુન્યવી સુખો આનંદોમાંથી તૃપ્તિ અનુભવવાની અશક્તિ કયા શબ્દોમાં સમજાવી જાય! તારી સામે જે પિરસાયો છે તે ખૂમચો જ તારી સકળ ક્ષુધાઓને તૃપ્તિ દેવા માટે બસ છે, એવું સાવ સાદું ને દેખીતું સત્ય પણ એ સ્વીકારી શકતો નથી. પીરસેલી થાળી ઠેલીને એ શા માટે અણદીઠ સૌંદર્યોની પાછળ લાંઘણો ખેંચતો ભટકે છે? શા માટે, તે એ નહિ કહી શકે.

માનવીના મનોરાજ્યમાં ઊથલપાથલ મચાવી મૂકતો ને ઝડમૂળમાંથી જીવનનાં વૃક્ષોને ઝંઝેડી નાખતો એ એક સનાતન પ્રશ્ન છે: કે પુરુષ સ્ત્રીને સ્ત્રી જે રીતે વાંચ્છે છે તે રીતે ને તે પ્રકારે ચાહી શકતો નથી. એની ચાહનાનું સ્વરૂપ એનું પોતાનું જ હોય છે. થાકથી અંગેઅંગ તૂટી પડે ત્યાં સુધી અજિત પુસ્તકાલેખન કરે, પછી ગાભા જેવો નિશ્ચેતન બનીને એ કઠોર વાસ્તવની ધરતી પર ઢળી પડે, પછી એને જરૂર પડે વિશ્રાંતિની, જરૂર પડે કોઈક પંપાળનાર હાથની, જરૂર પડે કોઈ હાલાં ગાઈને ઉંઘાડી દેનાર હૈયાની, એને જરૂર પડે કોઈકની પાસેથી પામવાની. તેને બદલે એને શિરે ફરજ પડતી સામું આપવાની.

'આથી જુદી સ્થિતિ શક્ય નહોતી શું મારા જીવનમાં?' એવું કોઈ કોઈ વાર એના અંતરમાંથી કોઈક બોલતું. સ્ત્રીઓ સંબંધે એને ઝાઝું જ્ઞાન નહોતું પણ એને થયા કરતું કે જગતમાં ક્યાંઈક એવી કોઈક નારી હશે કે જે એની આંતરસ્થિતિ સમજી શકી હોત ને એની પાસેથી કશું માગ્યા વગર એને સર્વસ્વ આપ્યા જ કરત. આ વિચાર એને ક્વચિત જ આવતો; કેમકે એવા વિચારમાં અજિતને બેવફાઈની ને દ્રોહની દુર્ગંધ આવતી. એવા વિચારને ગૂંગળાવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાખી પોતે પુકારી ઊઠતો કે–' નહિ નહિ, આમ કરી શકત ને તેમ સાચવી શકત એવી કોઇ સંભવિત સ્ત્રીને હું નથી પરણ્યો, હું તો પરણ્યો છું જીવતી વાસ્તવમૂર્તિ પ્રભાને જ, હું ઉઘાડી આંખે ને સાફ સમજ પછી જ પરણ્યો છું પ્રભાને, ને પ્રભાને જ મારે આ સંસારના વાઘદીપડાનાં જડબાંમાંથી બચાવવાની રહે છે.

આ વિચારથી એ પ્રભાની પાસે પાછો આવતો, પ્રભાની વેદનાનો કટોરો એના હાથમાંથી લઈ પોતે પોતાને મોંએ માંડતો, તળીઆઝાટક ગટગટાવી જતો; એની સાથે બેસતો, એના સંગ્રામોની વાતો સાંભળતો, પોતાની થાકી લોથ થયેલી ઊર્મિઓના તિખારા ફૂંકી ફૂંકી આગ પેટાવતો–ભલે મારી પ્રભા એના તાપે તાપીને પ્રફુલ્લિત બને, ભલે જીવનની ગરમી મેળવે, ભલે હૂંફ પામે. ને પછી જો પ્રભાની આપદાનો માનસિક બોજો હદથી જ્યાદે થઈ જતો, પોતાને અસહ્ય બનતો, પ્રભાએ વહેતા મૂકેલ વેદના ને હતાશાના પ્રચંડ ધોધ જ્યારે એને ડુબાવી દે તેવી સ્થિતિ જણાતી, ત્યારે એ સામા બકવાદ માંડવાને બદલે, લમણે હાથ દઈ પોતાના દુર્ભાગ્યનો દોષ દૈવને શિરે ચડાવવાને બદલે, નિરાશાના લોઢમાં ખેંચાઈ ઘસડાઈ જઈ ગળકાં ખાવાને બદલે નજીકનાં જંગલોમાં ચાલ્યો જતો, ને પહાડનાં શિખરો પર ચડી પોતાના આત્મસિંહોને સાદ દેતો, ઘોષણા કરતો કે–' હું અજિત છું, હું અવિજેય છું.'

જીવનદર્શનાં કનક-કિરણો પ્રત્યે એના આત્મ–પંખીની ગરુડ–પાંખો પથરાઈ વળતી. મંગળ મનોરથોનાં હિલ્લોલ દેતાં મહાપૂરમાં એ તરતો ને ખેંચાતો. બાહુઓમાં જોમ પૂરતી એ મોજાવળનું મહિમાગાન અજિત ઉચ્ચ સ્વરે ગાતો, નવાં જોમ સાથે નવજીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞાઓ એની પ્રાણ–પંજરીમાંથી બજી ઊઠતી. એ પ્રતિજ્ઞા–સ્વરોમાં જરૂર પડે તો મૃત્યુની બરદાસ્ત કરવાનાં પણ સ્તોત્રોચ્ચારણ હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતાશા, વિષાદ, અને ભગ્નહૃદય સ્થિતિમાંથી બેઠા થઈ, દિલને ખંખેરી, જોશભેર બોંખારી ઊઠવાની અજિતની એ રીત અનોખી હતી. મનોરાજ્યના મેદાનમાં એ પોતાની કલ્પનાના ભેરીનાદે જ સમરાંગણ ખડું કરતો. દુશ્મનપક્ષનાં દળ–કટકોને પોતે પડકાર દઈ દઈ પડમાં તેડતો,–આવો, આવો, એક પછી એક આવો કે ધાડેધાડાં ધસી આવો, સર્વને હું પૂરો પડીશ, એવી હાક મારતો એ સમરાંગણમાં ઝંપલાવી પડતો, મુક્કીઓ ઉગામતો, શસ્ત્રો ખણખણાવતો, પડતો, ઝખ્મોમાં વેતરાઈ જતો, લથડતો, ઊભો થતો ને ફરી ફરી લડતો. કલમ એની તલવાર હતી. વિચારો એના દારૂગોળા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવવાનું પ્રયોજન

આ. ખબારની ઑફિસમાં અજિતને જ્યારે જ્યારે રાતપાળી આવતી ત્યારે એ રાતના એક બે વાગે સૂવા આવતો. રાતપાળી ન હોય ત્યારે પણ એ પોતાના સ્વતંત્ર સાહિત્યસર્જનને સારુ મોડી રાત સુધી ઑફિસમાં રોકાતો. મોડી રાતે પ્રભાને ઊઠવું ન પડે તે માટે ઓરડીનાં બે બારણાં પૈકી એકને બહારથી તાળું દેવાતું, ને એક ચાવી અજિતની પાસે રહેતી.

એવી એક રાત હતી. રાતના બે વાગે અજિત તાળું ઉઘાડી હળવે રહીને ઓરડીમાં પેઠો, ને પ્રભા જાગી ન જાય તેની કાળજી રાખી શોર કર્યા વગર પોતાની પથારીમાં પેસી ગયો.

એકાએક એણે પ્રભાની પથારીમાંથી એક રુંધાયેલા ડૂસકાનો સ્વર સાંભળ્યો. માન્યું કે કદાચ ઊંઘમાં રડતી હશે. પણ અવાજ વધ્યો. ડૂસકાં વધુ ઉગ્ર બન્યાં. અજિત ઊઠ્યો. એણે પ્રભાના શરીર પરનું ઓઢણ ખસેડ્યું. જુએ ત્યાં તો છાતીફાટ ધબકારા : આંખોમાં અવિરત અશ્રુધારા : ને હાથમાં એક બાટલી, જેને છુપાવવાના પ્રભાએ જોરથી પ્રયત્નો કર્યા. પણ અજિતના મનમાં ભયાનક અનુમાન ઊઠ્યું. એણે બાટલી ઝૂંટવી, દીવો તેજ કરી જોયું, તો ચોળવાની ઝેરી બાટલી હતી. ઉપર 'ઝેર' એ શબ્દ જોતાં જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિતને કમકમાં આવ્યાં. બાટલી એણે ફગાવી દીધી, એ પ્રભાની પથારી પાસે ગયો. પ્રભા એના ખોળામાં ભાંગી પડી. એની ચીસ ફાટી ગઈ: 'ઓ વહાલા! મને બચાવો! મને બચાવો!'

'શું હતું! શું હતું પ્રભા! વહાલી' અજિતનું કલેજું ધબક ધબક થઈ રહ્યું.

'હું ન કરી શકી. ન પી શકી. મેં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. મારી હિંમત ન ચાલી.'

'વહાલી! વહાલી!' એના સ્વરમાં કટકા થયા.

'મને ન પીવા દેજો ઓ અજિત! મને બચાવજો.'

પોતાના કલેજે એને ચાંપી લઈને અજિત એનાં ધ્રૂસકાં શાંત કરવા મથ્યો. ધીરે ધીરે આખી કથા એ પ્રભાના મોમાંથી કઢાવી શક્યો: ત્રણ દિવસથી એ ઝેર પીવાની કોશિશ માટે મનમાં નિરધાર કરતી હતી; ને આખરે એણે આજની રાત નક્કી કરી હતી.

'બે કલાકથી હું પથારીમાં બેઠી હતી આ લઈને.' એણે ધીરે સ્વરે કહ્યું: 'પણ શીશી મોંએ માંડવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ.'

અજિતનો ચહેરો ભયનો માર્યો સફેદ પૂણી જેવો બની ગયો. એણે પ્રભાને બાથમાં ભીડી લીધી. પ્રભા માંડ માંડ વિશેષ બોલી–

'તમને આવતા સાંભળીને મેં માથે ઓઢી લીધું. ને ઊંઘવાનો ઢોંગ કર્યો. પછી ઓઢીને મેં વારંવાર યત્ન કર્યો, પણ હું ન કરી શકી, ન કરી શકી. હું કાયર છું–ઓહ, હું હિચકારી છું.'

'ગાંડી! છેક ગાંડી!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એક જ વાતે મને અટકાવી. તમને તો વહાલા, હું જાણું છું કે મારા વગર ચાલ્યું જાત—'

'એવું બોલ ના, ઘેલી! એવું બોલ ના.'

'ના, હું જાણું છું કે તમે ચલાવી શકત, હું તમારા માર્ગમાં ફક્ત વિઘ્નરૂપ છું. પણ મારા આ બાબાને મારા વગર કેમ ચાલત! એ મા વગરનો બનત, ને તમને જો કાંઈ થાત તો એનું આ દુનિયામાં કોણ રહેત! આ એક જ વિચારે મને કાયર બનાવી.'

'પણ તને આવું કેમ સૂઝયું, ગાંડી?'

'બીજું કાંઈ નહિ, મેં બહુ સહ્યું છે, હું થાકીને તૂટી પડી છું. મારાથી હવે ટક્કર ઝીલી શકાતી નથી. હું બીજું શું કરું?'

'ઓ રે ઘેલી, ઓ મારી પાગલી!' અજિતના પ્રાણમાં ભય અને વેદનાના ઝંઝાવાત જાગ્યા. છાપામાં સો સો વાર વાંચેલી આવી ઘટનાની શકયતા ખૂદ પોતાના જ ઘરમાં પડી હતી તેની કલ્પનાની છાયા પણ ન ભાળનાર અજિતના ભેજાની ચોપાસ એ ક્ષણે ભયની ભૂતાવળો નાચી ઊઠી. એના કંઠમાંથી રુદન ઊઠયું. એના કલેવરને અશ્રુહીન ધ્રૂસકાં હચમચાવવા લાગ્યાં, એક જ પ્રશ્ન એને ઢંઢોળી રહ્યો; 'આને હું કઈ રીતે મદદ કરી શકું! આ બાપડીને બચાવવા, ટકાવી રાખવા, તાકાત આપવા હું શું કરું!'

પોતે માનતો હતો કે પોતે પ્રભાને ઘણી મદદ કરી હતી. પણ પ્રભાના આવા રુદન–પ્રસંગોનો એ કવચિત જ સાક્ષી બન્યો હતો.

પોતાના જીવનમાં પોતાને પ્રજાની સાચેસાચી જરૂર છે એવી પ્રતીતિ પ્રભાને કરાવવાના પ્રસગો પણ બહુ આવ્યા નહોતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અજિત! વહાલા! સાચે જ શું તમારા સંસારમાં મારો તમને ખપે છે?'

પ્રભાના મોંમાંથી આ પ્રશ્ન પડ્યો કે તરત જ અજિત સમજ્યો કે પ્રભા જેવી નારીને જીવન ટકાવવા કયા બલવાન પ્રયોજનની જરૂર હોય છે.

'હું વાલા! મને કહો જોઉં, તમારા જીવતરમાં મારી જરૂર હોય એટલો મારા પર પ્રેમ છે ખરો?'

'પ્રેમ છે! પૂરેપૂરો પ્રેમ છે!' એનાં ધ્રૂસકાં ભરતા કંઠમાંથી શબ્દો નીકળ્યા.

'બસ–બસ, તો પછી હું રહીશ, હું જીવીશ. તમને મારો ખપ હશે તો પછી હું ચાહે તેટલું સહન કરીશ. મારી તમને જરૂર હોય તો પછી મારે શા માટે ચાલ્યા જવું પડે?'

જીવન અસહ્ય તો ત્યારે જ બને છે, જ્યારે તે પ્રયોજનહીન બનેલું ભાસે છે. પુરુષ તો પોતાના જીવનનું–ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર જીવનનું યે પાકું પ્રયોજન પગલે પગલે આત્મપ્રતીત છે. એથી કરીને જ એ દુઃખની ગગડતી નોબતો વચ્ચે ય લજ્જત રાખીને જીવે જાય છે. કુંટુંબીજનોને જિવાડી શકવું, એ કાંઈ જેવુંતેવું પ્રયોજન નથી. ઘરના માણસોની સૂકી રોટીના રળનાર તરીકેની ખુમારી, એ કંગાલ પુરુષોનું પણ પ્રાણતત્ત્વ છે. સ્ત્રીને પોતાના પતિના જીવનમાં પોતાના જીવવાના પ્રયોજન વિષેની વારંવાર શંકા ઉદ્દ્ભવે છે તેનું કારણ આ એક જ છે. બુદ્ધિજીવી અને પ્રતિભાવંત પુરુષના સંસારમાં સ્ત્રીને પોતાની નિરુપયોગીતાની આશંકા પગલે પગલે પડે છે. એવા સ્વામીના જીવનમાં સ્ત્રી બીજી સંખ્યાબંધ એવી વસ્તુઓ જુએ છે કે જેનાથી સ્વામીનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંપૂર્ણ ટકાવ થતો એ કલ્પે છે. પ્રતિભાવંતોના જીવનની આ કેટલી પ્રકાંડ કરુણતા !

પ્રતિભાના પૂજક અજિતની આંખોનાં પડળ ઊખડી પડયાં. આ ક્ષણે પ્રભાનું અસ્તિત્વ ભુંસાઈ ગયું હોત. આ ક્ષણે એ એકલી પ્રતિભાની પોટલીને, આદર્શમસ્તીના એકલા બોજાને લઈ કેમ કરી જીવી શકત ?

રાત્રિના એ બિહામણા પ્રહરે બેઉનાં આંસુ એકબીજામાં મળ્યાં, વિપત્તિના હળ વડે ખેડાયેલી બેઉ આત્માની ધરતીનો ઊંડો ચાસ દેખાયો. દંપતીનાં સંસાર-જીવન પર જામો ગયેલા નિષ્પ્રાણતાના ને સ્ફૂર્તિહીનતાના પોપડાને ઉખેડી નાખી, તેમાં પૃથ્વી-તલમાંથી મુક્ત આનંદના ફુવારા વહેતા કરવાનો કટ્ટર પ્રયત્ન આદરવાનો બેઉએ નિશ્ચય કર્યો.

આવી ક્ષણોમાં જ અજિત પ્રભાનું એના અસલ સ્વરૂપમાં, સુમહોજ્જવળ આત્મામય સ્વરૂપમાં, પાર્થિવતાની દીવાલો વચ્ચે પૂરાએલા દેવસ્વરૂપમાં દર્શન પામતો. પરંતુ ઓ પ્રારબ્ધ ! એ અઘોર કારાગૃહની ચાવી જો એની પાસે હોત, તો એના તકદીરમાં આવી આવી ભયાનક વેળાએ જ અસલ નારીસ્વરૂપનું દર્શન પામવાનું ન રહેત; તો તો એ હરહંમેશ જ્યારે જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે તાળું ખોલીને મંગલમૂર્તિના દર્શન પામત; તો ગેરસમજણોની ભૂલ-ભુલામણીઓ વચ્ચે થઈને એને માર્ગ શોધવો ન પડત.

અફસોસ ! એને તો આ સ્વરૂપ પાસે પહોંચવાના એક જ પંથની ખબર હતી. એ પંથ હતો વિષાદ અને હતાશાની ગિરિકંદરાઓ વચ્ચે થઈને જનારો. હતાશા ને કુશંકાઓ, તેમાંથી નીકળતો રસ્તો મનોવેદના અને ઊર્મિપછાડા પર લઈ જતો, એ પછાડામાંથી જતો માર્ગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવેશ, રોષ અને આત્મતિરસ્કાર પર ઉતારતો, ને તે પછી જ સ્વપ્નો, ઉપસનાઓ. હર્ષોદ્રેક અને દિલ સુ દિલના આલિંગન–ભીડનની હરિયાળી ખીલી આવતી.

કારાગૃહનો માર્ગ પામવાની સીધી કેડીનો અજાણ એ પુરુષ, ભયાનક સંતાપની જટિલ કેડીએ થઈને તે રાત્રે પ્રભાના આંતર–સ્વરૂપની ભવ્યતા નિહાળી રહ્યો. સાદી અને મૂરખી, જડસુ અને ભાવનાવિહીન માનેલી એ નારીનું આંતરિક નારીત્વ કેટલું અગ્નિમય ને અગ્નિરંગી હતું! અર્ધા જ કલાક પૂર્વે આત્મહત્યાની ભયાનકતામાં ઊતરી પડેલો એ નારીનું મુખ ઝગહળી ઊઠ્યું, ચક્ષુઓ ચમકી રહ્યાં, વાણીતેજના તો ધોધ એના કંઠમાંથી વહેવા લાગ્યા, આવેશભરપૂર કલ્પનાનો તેજોરસ એ વાચાને શોભાવી રહ્યો. ભાવિનું દર્શન કરતી કોઈ પયગમ્બરી જાણે બોલતી હતી! અબુધતા કોણ જાણે ક્યાં જતી રહી, ને ઊંડી સમજના દીપકો ચેતાઈ ગયા એના બોલેબોલનો અંદર તલસ્પર્શી બુદ્ધિ અને વિવેકશીલ સમજશકિતનાં કિરણો પાથરતી એ નારીને જોઈને અજિત તો ડઘાઈ જ ગયો. આવી શબ્દચમત્કૃતિ અને આવો વાણીવૈભવ ધરાવતી આ સ્ત્રી કોઈ રંગભૂમિ પરની નટી બની હોત તો કેટલાં માનવીઓના પ્રાણને હલાવી નાખત! આવો છલકતો સંગીતભર કંઠ જો એને કોઈ ગાયિકા–જીવનમાં લઈ ગયો હોત તો એ કેટલાં હૈયાંને ગુંજાવત!

ઓહોહો! કેવી પદભ્રષ્ટ, વારસાભ્રષ્ટ તેજસ્વિની!

આવી પળોમાંથી જ એ એકિની આત્મશ્રદ્ધાનું ફરી પાછું નવેસર ઘડતર થતું. આવી પળોમાં જ અજિત સ્ત્રી વિષેના વિચારોનું નવવિધાન કરતો. એને મન તો નારી નરની સમોવડી હતી. આ એ ફકત હોઠેથી કહેતો નહિ, પણ લાગણીમાં જીવવા મથતો. જગતમાં એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયો ત્યારે એને કહેવામાં આવ્યું હતું કે સ્ત્રી એટલે મિથ્યાભિમાન, ક્ષુદ્રતા અને આછકલાઈનો સમુચ્ચય. આ જ્ઞાનને એ ગુપચુપ ગટાવી ગયો હતો; કેમકે નારીના આત્માનું એને દર્શન થયું હતું. નારીના ઉપલા જીવન–પોપડાની નીચે ક્યાંઈક પણ, હજુ ન ખોદેલી ને ન શોધેલી એક એવી શક્તિ સૂતી છે, જે તમામ માનવ–આદર્શોમાં ને સંસ્થાઓમાં ક્રાંતિ આણશે. આ એની શ્રદ્ધા હતી, આ એનું આર્ષદર્શન હતું, આ એની પરમ ચેતના હતી. પરંતુ એ ચેતનાને મોકળી કરી, આત્મભાન અર્પી, જીવનની સેવાર્થે કેવી રીતે જોતરી કાઢવી, તેની સમસ્યા એ ઉકલી શક્યો નહોતો. એ માનતો કે પૈસાનો અભાવ એ જ આમાં મુખ્ય મૂંઝવણ હતી.

ઘણીખરી સ્ત્રીઓ અજિતના આ વલણની જેવીતેવી ઝાંખી કરી શકી હોઈ તેને પસંદ કરતી હતી. પણ ઘણાખરા પુરુષો એ જ કારણે અજિતને તિરસ્કારતા હતા. પુરુષો સ્ત્રીઓને દુર્બલ અંગ માની, એના સારથિ બનવા માગતા હતા. પુરુષના શાસન હેઠળ રહેવું પસંદ કરનારી સ્ત્રીઓ પણ ઘણી હતી. એ છતાં અજિત તે વિષય પર દલીલો કરવા થોભતો નહોતો.

અજિતની દલીલોને ચૂપ કરી દેનારા સંજોગો પણ મોજૂદ હતા. પ્રભાને એનાં ચણીઆ–ચોળી ધોઈ આપવા સુધી પણ મદદમાં રહેતો અજિત પોતાના ગૃહસંસારમાં જે શાંતિ નહોતો સ્થાપી શક્યો અથવા પોતાના પ્રતિ સ્ત્રીની જે કૃતજ્ઞતા નહોતો પ્રેરી શક્યો, તે શાંતિ ને તે કૃતજ્ઞતા, પોતાના છાપા–ઑફિસના સ્ત્રીશાસક ભાઈબંધોનાં ઘરમાં એણે નિહાળી હતી. એ ભાઈબંધોના રાતે ચાહે તેટલા મોડા ઘેર આવવા સામે એમની સ્ત્રીઓ કદી બબડાટ કરતી નહિ. એ ભાઈ-બંધોના રવિવારો પર પણ સ્ત્રીઓ કશો હક્ક–દાવો કરતી નહિ. એ ભાઈબંધો માંદી સ્ત્રીને સગાંમાં ભળાવી લહેરથી બહાર ખાતાપીતા તેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રીઓ અસંતુષ્ટ કે અપમાનિત બનતી નહોતી. એમનું સંસાર-ચક્ર સુંવાળી ગતિએ ચાલ્યા કરતું. ઊલટાની એ જ સ્ત્રીઓએ અજિતને એની સ્ત્રીના ઘરકામમાં મદદ દેતો દેખી ઠપકો દીધો હતો કે-'બાયલા કેમ બનો છો? એટલે જ પછી પ્રભાબહેન ગાંઠતાં નથી ને! એટલે જ પછી એમનો અસંતોષ કોઈ વાતે મટતો નથી ને! અરે અજિત-ભાઈ! એ તો મૂકીએ ખસતી તો આવે હસતી.'

સ્ત્રીઓની પોતાની જ આ આત્મલઘુતાની ભાવના! છતાં અજિત પર તેની અસર નહોતી. અજિત દલીલો કરવા થોભતો નહોતો. અજિ-તને માટે તો આટલું જ બસ હતું, કે ગુલામને મુક્તાત્મા માનવો, ને ચાકરને સજ્જન ગણવો. પરિણામનો નતીજો આજે નથી, કાલે પણ કદાચ ન આવે, આખરે આવશે. માનવી-માનવી વચ્ચેની સાચી સમાનતા સ્થપાશે, આજે નહિ તો એક ભાવિ-દિને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે પરોણા

શહેરમાં જઈને પ્રભા એક દિવસ પાછી આવતી હતી ત્યારે એણે પોતાની ચાલી સામે એક રૂપાળી મોટરકાર ઊભેલી દીઠી. એ ચાલીનાં છોકરાંને માટે આવી રૂપાળી મોટરનું ત્યાં આવવું એ નવી નવાઈ જેવું ને વૈભવ જેવું હતું. મોટરને ઘેરી વળેલાં છોકરાંમાં 'બાબો' પણ શામિલ હતો તે 'બા ! આ આપલી મોટલ' 'બા, મારે અંદલ બેછવું' કહી રગરગવા લાગ્યો. પણ બાને કશી સમજ પડી નહિ. એના હાથમાં ખરીદેલી ચીજવસ્તુઓની થેલીઓ હતી. પાંચછ કલાક રખડપાટ કરી આવેલી એ સ્ત્રીનાં લૂગડાં, મૂળે હલકાં, તેમાં પાછાં રજોટાઈ ચોળાઈ ગયાં હતાં. માથાના વાળ અસ્તવ્યસ્ત ઊડતા હતા. મોં પસીને ઓગળતું હતું. બગલમાં લીધેલાં બંડલો પડતાં આખડતાં હતાં. તેવા દીદારે એ જ્યારે પોતાની ઓરડીમાં દાખલ થઈ, ત્યારે ત્યાં એક પ્રૌઢ ઉમ્મરના પુરુષને તથા એક પ્રમાણમાં યુવાન વયની સ્ત્રીને પોતાના પતિ સાથે બેઠેલાં દીઠાં. બેઉ પરોણાને માટે ઘરની બે જ ખુરસીઓ રોકાઈ ગઈ હતી. અજિત ફાનસ મૂકવાના નાના સ્ટૂલ પર બેઠો હતો.

પરોણાં સ્ત્રીપુરુષ બેઉ રેશમી પરિધાનમાં સજ્જ હતાં. પુરુષ એક પુસ્તક જોતો હતો. ને સ્ત્રી અજિત સાથે ચબરાક ગોષ્ઠ કરતી કરતી પોતાના શિરનો સેંથો વારંવાર આંગળીઓ વડે સમારે જતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. વાર્તાલાપ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને કાદમ્બરીના તેમ જ ઋતુ-સંહારના સુવર્ણ-યુગ પર ચાલી રહ્યો હતો. અતિથિ સ્ત્રીના મોંમાં આજના યુગને મુકાબલે આ સંસ્કૃત યુગનાં કળા-સાહિત્ય વિષે તેમ જ તે કાળના નારી-જીવન વિષે ઉચ્ચ ઉદ્ગારો ઊછળી રહ્યા હતા! તે વખતે જ પ્રભા પહોંચી. પોતાના દીદાર માટે એને અત્યંત શરમ આવી. અંદર જઈ રસોઈ કરવાની ચોકડી પર માંડમાંડ જગ્યા મેળવી એ સંકોડાઈને બેઠી. ને અજિતે જ્યારે ' આ મારાં પત્ની ' કહી ઓળખાણ પડાવી ત્યારે મહેમાન સ્ત્રીએ ઘરની ગૃહિણી સામે ફક્ત મહેરબાનીની રાહે જ મોં મલકાવ્યું, તે પછી જાણે એ ગૃહિણીની હાજરી કશી વિસાતમાં જ ન હોય તેવી અદાથી એ સન્નારીએ અજિત સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યના સુવર્ણયુગ વિષેની વાતો ચાલુ રાખી. પ્રૌઢ પુરુષે તો ગૃહિણીને મોં મલકાવવા પૂરતું ય માન ન દીધું. ફક્ત પોતે જે ચોપડીનું વાચન કરતો હતો તેમાંથી થોડી થોડી વારે પ્રભાના દીદારનું દર્શન ચોરી લેવાની જ ચેષ્ટા એણે ચાલુ રાખી.

પોતાના સ્વામીની ને મહેમાન વિદૂષીની વચ્ચે ચાલતી સાહિત્ય-ચર્ચાને ગરીબડી બનેલી પ્રભા ચૂપચાપ સાંભળતી હતી. ચર્ચા દરમિયાન સંસ્કૃત યુગની સ્ત્રીઓ આજને મુકાબલે વધુ સન્માનિત હતી એ એક જ તકરારી મુદ્દા વખતે વિદૂષીએ પ્રભા તરફ ફરીને કહ્યું: ' કેમ તમને શું લાગે છે ? '

' મેં તો કંઈ એ ઇતિહાસ વાંચ્યો નથી. ' એવું બોલીને જ પ્રભા ચૂપ રહી.

વચ્ચે વચ્ચે વિદૂષી નારી ' મારા ફલાણા કાવ્યમાં ' વગેરે પ્રયોગ કરતી હતી તે પરથી એમ લાગ્યું કે આ કોઈ સ્ત્રીકવિ જણાય છે. પોતાના સ્વામી તરફ ફરીને આ વિદૂષી વારંવાર પૂછી લેતી: ' નહિ હેં ડીઅર ! મારા ફલાણા કાવ્યમાં...'

૧૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પતિ જવાબ વાળતો: 'યસ ડીઅર! અને તમારા પેલા મહાશ્વેતા પરના કાવ્યમાં પણ...'

'ચહા ને કંઈક નાસ્તો બનાવી નાખોને!' એવું અજિતે કહેતાં પ્રભા જઈને રસોડામાં બેઠી અને આંહીં સાહિત્યચર્ચા ચાલુ રહી.

પ્રભા ચૂલો પેટાવી બીજી બાજુ બાબાને રડાવતી, હડફેટે ચડાવતી પાંઉ ને માખણ લઈ આવી, ઘરમાં કચોરી બનાવી નાખી, અને પછી જ્યારે તેણે બેઉ પરોણાંને નાસ્તો પીરસ્યો ત્યારે બાબો ભૂખ્યો ભૂખ્યો જ સૂઈ ગયો હતો.

'અમારાં તો સાધનો અધૂરાં છે, દિલગીર છીએ.' એવું અજિતે કહ્યું ત્યારે મહેમાન પુરુષે કહ્યું: 'કંઈ નહિ, ચાલશે એ તો, અમને ય ઉજાણી જેવું કોઈ કોઈ વાર પસંદ પડે છે. વળી આજે તો અમે પણ ચિકાર ખાધું છે દરિયે નહિ ડીઅર!'

'હા, દરિયાને બંગલે તો ભૂખ બહુ જ ઊઘડે છે. તમે તો દરિયે રોજ જતાં હશો. નજીક છે એટલે.'

પૂછતી વેળાએ વિદૂષીને ભાન નહોતું કે પગે ચાલનારાં આ અર્ધરોગી દંપતી માટે જુહુ નજીક ન કહેવાય.

'ને હવે તો બસ પણ કેટલી સસ્તી થઈ ગઈ છે!' એવા એવા અભિપ્રાયો આપતી એ વિદૂષી કચોરી ને ચહા–પાંઉ ખાતી હતી.

'આજની રાત અમે દરિયે છીએ, ત્યાંથી સવારે પાછાં આવીશું. મારે હજુ ઘણી ચર્ચા કરાવી છે.' એમ કહીને પરોણાએ પત્ની સાથે વિદાય લીધી ને તે પછી અજિતે પ્રભાને ઓળખાણ આપી.

'આપણી યુનિવર્સિટીના એ અગ્રણી વિદ્વાન છે. એનું નામ ઇંદ્રમણિ છે: પરીક્ષકો નીમવામાં એનો બોલ અફર પડે છે. પોતે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ. એ. બી. એ. માં પરીક્ષક નિમાય છે. પાંડિત્યશૈલીના એ પ્રખર સ્વામી છે. નિવૃત્ત થયેલા સરકારી અધિકારી છે. એમની પત્ની પણ જાણીતાં કવિ છે. મારું રચેલું નાટક એમણે રંગભૂમિ પર જોયું હશે તેમાં રસ પડયો હોવાથી મને શોધતાં આંહીં આવ્યાં હતાં. એમના મન પર જો આપણાં સર્જનો વિષે સારી છાપ પડે તો આપણી કેટલી ય મૂંઝવણોનો સહેલાઈથી નિકાલ આવી જાય તેમ છે.'

આ કહેતી વેળા અજિતના અંતરમાં પોતાની એકાદ કૃતિ પાઠયપુસ્તક તરીકે પેસી જાય એવી એક મજબૂત આશા હતી.

'વર્ષે દહાડે પાંચસાત હજાર પ્રતોનો ઉપાડ થઈ જાય હો પ્રભા !' અજિતે એ બોલતાં બોલતાં પોતાની કૃતિનું ધમધોકાર છાપકામ થતું હોવાની ગુલાબી કલ્પના–પતંગો અંતરના આકાશમાં ઉડાવવા માંડી.

વળતા દિવસે પ્રભાતે એ યુગલ પાછું આવ્યું. ઇંદ્રમણિના દુબળા–પાતળા દેહની પાછળ, કાલિદાસના કુમારસંભવમાંથી સીધેસીધી પ્રકટ થઈ પૃથ્વી પર ઊતરી આવી હોય તેવી એની યુવાન, માંસલ, સુડોલ, મદમસ્ત કવિ–પત્ની મીનાક્ષીદેવી ચાલતી હતી. ઇંદ્રમણિ બોલતા હતા પણ પાંડિત્ય–શૈલીમાં. સૂત્રાત્મક શૈલીના એ સ્વામીની જબાનમાંથી બસ ઇરાદાપૂર્વક ઢળાયે જતાં સૂત્રો જ ટપકતાં હતાં. સાદી વાણીમાં બોલવું એને માટે અશક્ય હતું.

ઇંદ્રમણિએ પોતાનાં કવયિત્રી પત્નીને પ્રભા પાસે મૂકી અજિતને પોતાની સાથે લટાર મારવા લીધો. અને એમનો વાર્તાલાપ શરૂ થયો.

'હું તો જ્યાં હોય ત્યાંથી નવીનોને પકડવા માગું છું. તમારી પ્રાકૃતિક એકલતા વિષે મેં ખૂબ સાંભળ્યુ હતું. પણ તમને શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક હતો. તમારી શૈલીમાં ઊર્મિલતાનું તત્ત્વપ્રમાણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હદ બહારનું છે, અધીરાઈ અને પ્રમાણબુદ્ધિનો અભાવ, એ બે દૂષણોએ તમારી શૈલીનાં સામર્થ્યને હણી નાખેલ છે. તમે ઝનૂની શા માટે બનો છો? પ્રત્યેક વિચારને સંયમપૂર્વક વ્યક્ત કરવાનું તમારે શીખવું જોઈએ. બીજું દૂષણ તમારી પ્રકૃતિની એકલતાનું છે. દુનિયામાં તમારા જેવો મિત્રહીન ને સ્નેહીહીન યુવાન મેં બીજો કોઈ જોયો નથી. તમને મેં ક્યાંય સભાસંમેલનોમાં જોયા નથી. જગતમાં વિચરીને બીજાઓ શું કરી રહ્યા છે તે જોયા વગર તમે તમારાં સર્જનોમાં જગતને રસ લેતું કઈ રીતે કરી શકો વારુ? તમારે હળવું જોઈએ, ભળવું જોઈએ, આપણા સાહિત્યની મહત્ત્વની વ્યક્તિઓની...'

'ખુશામત કરવી જોઈએ એમ કહો છો?' અજિતે અત્યાર સુધી સંઘરી રાખેલ દાઝ બહાર કાઢી.

'ના, છેક એમ તો નહિ; પણ એમની સાથે હળતામળતા રહેવું જોઈએ ના!'

'મારી પાસે એમની પાસે પહોંચવા મોટર નથી ને સમય નથી.'

'તો તમે શહેરમાં જ કાં ન રહો?'

'એટલું ભાડું નથી.'

'તે બરાબર છે. પણ તમારી આ પ્રકૃતિગત અક્કડાઈ અને એકલપણું દુનિયામાં માર્ગ કાઢવા આડે મોટા અંતરાયો છે. તમારાં લખાણોમાં કટુતાયુક્ત કટાક્ષો ને પ્રહારો આવે છે, તમારી અંદર ધિઃકાર ઊભરાય છે, તમે સર્વત્ર દંભ અને ઢોંગ દેખો છો, તેનું મને તો એક ખાસ કારણ લાગે છે મિ. અજિતકુમાર!'

'શું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમારા જેવા શકિતશાળી માણસની શક્તિઓમાં કૂંણાશ અને સુકોમલતા પૂરનારો જરૂરી સ્નેહ-સંપર્ક નથી.'

'આપ શું કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી.'

'તમે આપણી ઊછરતી સ્ત્રીશકિતઓ પાસે પહોંચતા નથી. તેમનાં નૃત્ય, તેમના ગરબા, તેમની કવિતા, તેમના લેખો વગેરેનાં મૃદુ વિવેચનો દ્વારા તમે એમનો સહવાસ પામી શકો તેમ છો.'

'આપ ભૂલી જાઓ છો કે હું પરણેલો છું.'

'એ છતાંય-તમારે સંસ્કારવંતી સ્ત્રીઓના સહવાસની જરૂર છે. તમારા ઘરમાં જે થોડો સમય કાલે કાઢયો તે પરથી મને આટલું સમજાયું છે.'

આ શબ્દોએ અજિતના કલેજા પર છુરી ફેરવી. આ માણસ શું સૂચવી રહ્યો છે! એનો જીભ કાબૂમાં ન રહી, એણે અત્યાર સુધી નીચું રાખેલું મસ્તક ઇંદ્રમણિ તરફ ઊંચું કરીને પોતાની હમેશની સખ્તાઈ સાથે પૂછ્યું: 'આપ શું એમ માનો છો કે હું કોઈ ઢીંગલીને પરણ્યો છું?'

થોડી ઘડી થોથરાઈ જઈને ઇંદ્રમણિએ કહ્યું: 'તમે કોને પરણ્યા છો તે તો હું જાણતો નથી.'

'આવી બાબતમાં મને આપનાથી સલાહ ન આપી શકાય.'

'નહિ, હું તો જોઈ શકયો છું કે તમે સુખી નથી.'

'એ ખરું છે, પણ મારે હવે વિશેષ સંસ્કારવંતીઓના સહવાસની જરૂર નથી.'

થોડી વાર રહીને એણે વધુ કટુતા વ્યકત કરી:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારી પરણેલી પત્ની તમારા સમૂહની નથી–ખરે જ એ સંસ્કારવંતી નથી.'

'કઈ રીતે ?' ઇંદ્રમણિ ઝાંખા પડયા.'

'એનામાં તમારા વર્ગની સંસ્કારિતા નથી, તમારી પત્નીઓને હોય છે તેવી માર્દવની રેખાઓ નથી. એ ન લખી શકે ન ગાઈ શકે. ન કવિતા લખી શકે–ખરું છે, એ સંસ્કારવંતી નથી.

'મને લાગે છે કે મારા કહેવાનો સાચો ભાવ તમે સમજ્યા નથી.' ઇંદ્રમણિ ધીરે સ્વરે બોલ્યા.

'નહિ, નહિ.' અજિત આ માણસને ચોંકાવે તેવી સખ્ત વાણીમાં આગળ વધ્યો: 'માની લ્યો ને, કે તમે કહો છો તેવી એ સંસ્કારવંતી નારી નથી, છતાં એણે મારે ખાતર ભૂખમરો વેઠેલ છે, દૂધનો ઘૂંટડો છોડેલ છે. એ સંસ્કારહીનનો ત્યાગ કરી હું સંસ્કારવંતીઓના સંપર્કમાં જવા માગતો નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મીનાક્ષી

થોડી ઘડીની ચૂપકીદી પછી ઇંદ્રમણિ દૂભાયેલા સ્વરે બોલ્યા : ‘ મારો સમજાવવાનો મુદ્દો જરા વિકટ ને કઠિન હતો. મારે તમારી પાસે નિખાલસ બની વાતો કરવી હતી. પણ દુનિયામાં કોઈને એના દોષો કહેવા જવું એ મોટામાં મોટો અપરાધ છે. ’

‘મારા દોષો સાંભળવા હું પૂરેપૂરો તૈયાર છું. ’

‘ પણ દેખીતી રીતે જ તમને એ ગમ્યું નથી. ’

અજિતે કહ્યું : ‘ તમે કરેલી ટીકાના જવાબો હવે હું આપું તો તે તો તમે સાંભળશો ને ! તમારા દોષો—તમારા વિવેચક તરીકેના દોષો હવે હું બતાવી આપું. ’

‘ મને કશો વાંધો નથી. ’

‘ હવે જુઓ સાહેબ ! ’ અજિતે કહ્યું : ‘મારે આપને નાનકડી જ વાત કહેવાની છે, કે આપ મારી મુશ્કેલીનો મુદ્દો જ ચૂકી ગયા છો. મારા વિકાસને રુંધનાર કારણ મારી ગરીબી અને તક મળવાના અભાવ સિવાય બીજું કશું જ નથી. સંસ્કારવંતી સ્ત્રીઓના સહચારને અભાવે હું અક્કડ ને એકલતાપ્રેમી બન્યો છું એ ગલત વાત છે. મારી પત્નીમાં પણ મને કશી વાતની ન્યૂનતા નથી. અમે બેઉ એકબીજાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે બનતું બધું જ કરી છૂટીએ છીએ, ને અમે બેઉએ અમને મળનારા કોઈ પણ માણસો કરતાં વિશેષ સહ્યું છે. આથી વિશેષ મારે કશું કહેવાનું નથી, સાંભળવાનું પણ નથી.'

આવા જવાબે યુનિવર્સિટીના માંધાતા શ્રીમાન ઇંદ્રમણિનું હૃદય દૂભવ્યું હતું એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું. બેઉ મૌન પાળતા જ પાછા વળ્યા. ચાલી આવી ત્યારે ઇંદ્રમણિ પોતાની મોટરના શૉફર પાસે ગયા અને અજિત આ પ્રસંગ પર વિચાર કરતો ઊભો રહ્યો.

બસ, આ જ વાત હું શહેરમાં રહેતો ત્યારે ય મારે સાંભળવી પડી હતી. આની આ જ વાત હું જ્યાં જ્યાં જઈશ ત્યાં ત્યાં મારે સાંભળવી પડશે ! પ્રભાની સાથેનું મારું જીવન ચાહે તેવું કઠિન ને કંગાલ હો, મારે તો એનો પક્ષ લઈને જ આખી દુનિયા સામે ઊભા રહેવાનું છે. પ્રભાના દોષ છો ને હજાર રહ્યા, જગતને એ દોષો પર ઇન્સાફ તોળવા બેસવાનો અધિકાર નથી. એથી ઊલટું, આ ચાવળાઓ જેને 'સંસ્કારવંતાપણું' કહે છે તે ઉપરછલો ઢોંગ, તે ચકચકાટ—દુનિયાના કોઈ પણ વિષય પર ભડ ભડ અભિપ્રાયો ફેંકવાની શકિત—એ પ્રભામાં ન હોય તો પણ તેના જીવનમાં રહેલી સાદી મહત્તાને લોકોએ ઓળખવી મૂલવવી જ પડે, એવી માનવૃત્તિ હું પ્રભા પ્રત્યે ધારણ કરી રાખીશ. પ્રભા પ્રત્યેની મારી એકનિષ્ઠાથી હું મારી જાતને ઝકડી રાખીશ. એની પ્રકૃતિને જ હું મારા જીવનનો નિયમ બનાવીશ, એવી જરૂરિયાતોને હું મારાં જીવનનાં ધોરણો બનાવીશ. દિનપ્રતિદિન હું મારું નિજત્વ ઘટાડતો જઈશ, ને વધુ ને વધુ એના જેવો બનતો જઈશ.

પોતે ઓરડી પર ગયો, ત્યારે ચાલીમાંથી એણે અંદર બેઉને વાતો કરતાં સાંભળ્યાં. પ્રભાના બોલ પર અજિત બહાર જ થંભી રહ્યો. પ્રભા મીનાક્ષીદેવીને કહી રહી હતી : 'મારી મુશ્કેલી એ છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને આત્મશ્રદ્ધા નથી. બીજી સ્ત્રીઓ પોતાના વિષે ચોક્કસ હોય છે, આત્મપૂર્ણ અને સંતુષ્ટ હોય છે.'

'પણ તમે શા માટે એવાં ન થઈ શકો વારુ?' મીનાક્ષી પૂછતી હતી.

'નથી થઈ શકાતું. આટલાં વર્ષો સુધી પરાજય. પરાજય ને પરાજય જ મળેલ છે. હું દબાઈ ગઈ છું. બીજો કોઈ બહારનો આધાર હું લઈ શકતી નથી, એટલે પછી મારામાં ને મારામાં સમાઈ જાઉં છું.'

'નહિ, પણ તમારે તમારામાંથી બહાર નીકળી દુનિયામાં ભળવુંહળવું જોઈએ. તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તમારે માનસિક ગૂંચવાડાને દૂર હટાવવા જોઈએ. આવડી જુવાન સ્ત્રી માનસિક ગૂંચળાંમાં ને ગૂંચળાંમાં અટવાઈ રહે તે કાંઈ સારું કહેવાય?'

'પણ ત્યારે હું શું કરું?' પ્રભા એ બોલતી બોલતી વિચારતી હતી કે આ શિખામણ દેતી સ્ત્રી મુદ્દાની વાતને જ પકડતી નહોતી.

'બસ,' મીનાક્ષીએ કહ્યું: 'તમારે તમારી જાતને વિશે વિચારો કર્યાં કરવાનું જ બંધ રાખવું. તમારે અન્ય વિષયોમાં ઊતરી જવું. તમને તો કવિતા પણ આવડે છે—બસ, તમારા પોતાના વિશેના વિચાર—કોચલામાંથી તમે બહાર નીકળો એટલી જ વાર છે.'

બહાર ઊભો ઊભો આવી ડાહીડમરી શિખામણ સાંભળતો અજિત ઊકળી ઊઠયો. આ બહારથી ચાલી આવતી, પરીક્ષકની ને પેન્શનરની લક્ષ્મીમાં આળોટતી સ્ત્રી, આ એરીંગોના હીરા ઝુલાવતી ને માથાના વાળની પાટલીઓને બેસાર બેસાર કરતી સ્ત્રી, આ મોટર—મહાલતી છબીલી, આ નવરી કવયિત્રી, આ ઘેર જઈ તૈયાર રસોઈ પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસનારી શેઠાણી, ગઝબ છે આ બાઈની ધૃષ્ટતા! કશું જ જાણે જાણી શકતી ન હોય તેમ એ પ્રભાને શિખામણ આપે છે કે–'તમારા વિચારો કરવા છોડી દ્યો!' અંધી છે? દેખતી નથી? એની બરદાસ્તમાં બેઠેલી પ્રભાની સગડી પણ હજુ ઠંડીગાર છે એટલું ય એને ભાન નથી! ઢગલો એક કપડાં ધોવા માટે પડયાં છે નળ નીચે, એ શું એ નથી દેખતી?

પત્નીને હાક મારી કહી દેવા મન થયું કે આ વાતો બંધ કરો. ત્યાં તો મીનાક્ષીદેવી બોલી ઊઠયાં: 'તમારા આ બધા દુઃખનું મૂળ તમારું એકલપણું ને પોતાનામાં જ ગૂંચવાઈ રહેવાની તમારી આદત છે. કાંઈક પણ રચનાત્મક કાર્ય તમારે કરવું જ જોઈએ. છેવટે કાંઈ નહિ તો તમારા બાળકને જ તમારે પદ્ધતિસર ઉછેરવું જોઈએ. એમાં મન રોકી દેવું જોઈએ. ને મારે એટલું તો જાણવું જોઈએ ને, કે દુનિયામાં તમારે એકલાંને જ થોડી મુશ્કેલીઓ છે! અરે મારી ધોબણ છે ને, તે બાપડી રાંડીરાંડ છે, ને પાછી ચાર છોકરાંની મા છે, તો પણ બસ, એ......'

બહાર ઊભેલા અજિતને હાડેહાડ વ્યાપી ગઈ. એ ધસી જવાની અણી પર હતો, ત્યાં તો પ્રભાએ જ મીનાક્ષીને સંભળાવ્યું: 'ભલાં થઈને એ વાત ન કરો. મારે એ નથી સાંભળવી–તમારી ધોબણની વાત.'

'પણ શું થયું?'

'તમે બાપુ, મારી વાત સમજતાં નથી. તમે પોતે શું કરી રહ્યાં છો તેની પણ તમને કંઈ સાન નથી.'

'કેમ તમને એમ લાગ્યું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કાંઈ નહિ. માફ કરો. મારી વાત મેં તમારી પાસે ઉચ્ચારવામાં ભૂલ કરી છે. કોઈથી એ સમજાય તેવી નથી. મારે એકલીએ જ લડવાનું છે.'

'પ્રભા, આંહીં જરી આવીશ કે?' અજિતે અવાજ દીધો.

પ્રભા બહાર આવી. અજિતે એને નળની ઓરડીમાં મોકલી દીધી. પોતે અતિથિ કવયિત્રી સાથે વાતો છોલતો બેઠો. થોડી વારે બેઉ જણાં વિદાય થયાં.

પ્રભા ઘરમાં આવી. એણે પૂછયુંઃ 'એ બાઈ ગઈ કે?' પૂછતાં પૂછતાં પ્રભા હાંફતી હતી.

'હા, એ તો ગયાં.'

'ઓહ!' પ્રભા તપી ઊઠી: 'એને કાંઈ શરમ ન આવી! એની ધૃષ્ટતાને કાંઈ હદ ન આવી! એ મોટરમાં ચડીને ચાલી ગઈ. દરિયે બંગલામાં પોતાને રાત રહેવા મળી છે ખરી ને, એટલે એણે મને એની ધોબણનો દાખલો દીધો! પોતે અત્યારે પોતાના નોકરો–ચાકરો, પોતાનાં પુસ્તકોનાં કબાટો, ને પોતાને જોઈએ તે તમામ સગવડોથી ભરેલા બંગલામાં પહોંચી હશે! ને મને એ કાંઇક કામમાં મન રોકવાનું કહી ગઈ! આવી રીતે અહીં આવીને મારાં લમણાં ઉપર શિખામણના ચાબુક ચોડવાનો શો અધિકાર હતો એને!'

'પણ ગંડુ, તેં જ એને કેમ આવી છૂટ લેવા દીધી?'

'મને શી ખબર?'

'પણ આ શરૂ શી રીતે થયું?'

'મારે કોઈ દિલ ખોલીને વાત કહેવા ઠેકાણું નહિ, ને એણે મારા વિશે જાણવા ઉત્સુકતા બતાવી. મારી પાસેથી એણે વાતો કઢાવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને લાગ્યું કે એ મારા પ્રત્યે દિલસોજી બતાવતી હશે–એ મારાં દુઃખની વાત સમજતી હશે.'

'પ્રભા, એ તો દુનિયાની નારી છે. એ તો જમાનાની ખાધેલ બૈરી કહેવાય.'

'એણે મને વિચારવાયુવાળી કહી! એણે મને કશીક પ્રવૃત્તિમાં પડી જવાનો બોધ દીધો. હું છોકરાની પળોજણ કરું છું, છ વાર એને છાતી ચુસાવું છું, બે વાર આપણા પેટનું પકાવું છું. ધોઉં છું, ઝાડુ કાઢું છું, બાકીનો વખત લોથપોથ પડી રહું છું ને પછી જો હું મારી મૂંઝવણોના વિચારો કરું તો તે એટલા માટે કે મારે કાંઈ કામધંધો નથી!'

'પ્રભા, એવી સ્ત્રીની દયાના પાત્ર તારે નહોતું બનવું જો'તું.'

'એની દયા માનવાને બદલે એને તો હું ધિઃક્કારું છું.'

'આવા લોકોથી તારું રક્ષણ કરી લેતાં શીખવું જોઈએ.'

'હું એવાંને મળીશ જ નહિ ને! એવાંના માથાનો બનવાની મારામાં શક્તિ નથી. એમની પાસે જે હથિયાર છે તે મારી પાસે નથી. એમના જેવું મને ભણતર નથી. એવાંની જિંદગી વિષે મારે કશું જાણવું જ નથી ને! એનામાં આત્મા જ નથી હોતો.'

'એમ નહિ પ્રભા, આપણી વાતો સમજવાનું એમને માટે સહેલ નથી. એમણે કદી ગરીબી દીઠી નથી.'

'સંસ્કૃત યુગના પ્રેમ અને સૌંદર્યની એ ડંફાસો મારતી હતી! પ્રેમ અને સૌંદર્યને માટે એણે કયો એકે ય ભોગ આપેલ છે! કઈ વેદના સહન કરેલ છે! ફકત જીભે જ બકવાદ કરતી હતી. ફકત વાકયોનાં જ ગૂંચળાં એના મોંમાંથી નીકળ્યે જતાં હતાં. પોતે ભણેલી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણેલી છે, બનીઠનીને તૈયાર થયેલી છે, ઉપરથી ઊજળી ઊજળી બનીને બહાર નીકળી છે. બસ ફક્ત કેમ બોલવું તે એક જ વાત એને શીખવવામાં આવેલ છે. મને કોઈએ તે ભણાવ્યું નથી એટલા માટે એ મને ધિઃકારવાનો તુચ્છકારવાનો હક્ક સમજે છે.'

'એટલું જ નથી, પ્રભા! એથી ઊંડું રહસ્ય છે. તારામાં જ કંઈક એવું છે કે જેને એ સ્વાભાવિકપણે જ તુચ્છકારે, તારો એને તેજદ્વેષ થાય.'

'એટલે તમે શું...' પ્રભા સમજી ન શકી.

'મેં તને કહ્યું છે વહાલી! તારામાં જે ઊંડી પ્રતિભા પડેલ છે તેનો એ સૌને દ્વેષ થાય છે.'

'પ્રતિભા! પ્રતિભા! મારે એ પ્રતિભાને શું ધોઈ પીવી છે? એ પ્રતિભા જ મને જીવન જીવવા માટે નાલાયક બનાવે છે. એ પ્રતિભા જ મને અંદરથી કોરી કોરી ખાઈ જાય છે.'

'નહિ, નહિ. એક દિવસ તું તારી એ પ્રતિભાને પ્રકટ કરી શકશે. એવો દિવસ ચોકસ આવશે. પણ અત્યારે તો વહાલી, તું ડાહી થા. તું એ લાદી પરથી ઊઠ. લાદીમાં ભેજ છે. તને સંધીવા કરશે.'

એમ કરીને અજિતે પ્રભાને ઓરડીની ભેજવાળી લાદી પરથી ઊચકીને ઊભી કરી. પણ પ્રભાનું હૃદય રાહત ન પામ્યું. એણે એકદમ અજિત સામે ફરીને એને પોતાના હાથમાં ઝાલ્યો તે એણે પૂછ્યું: 'અજિત! વહાલા! મને કહો તો! એ બાયડોની પેઠે તમે પણ શું મને દોષ દો છો? તમે પણ શું મને કમજોર અને અણઘડ સમજો છો?'

અજિત પોતે બીજો ગમે તે જવાબ આપવા ઇચ્છે, પણ પ્રભાની આંખોમાં એણે જોઈ લીધું કે પ્રભા એક જ જવાબ સાંભળવા તત્પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. એણે તાબડતોબ કહ્યું : 'નહિ, કદી જ નહિ પ્રભા. આવો પ્રશ્ન તું મને કેમ જ પૂછી શકે ભલા?'

'ના, પણ મને કહો, મને એક વાર કહો તો ખરા! હું કેવી છું? મારામાં શું કંઈ ઓછપ નથી? હું શું કશી ત્રેવડ વગરની છું હેં?'

જવાબમાં પ્રભાના કાનમાં એના ગુણગાનનાં સંગીત રેડવા સિવાય અને પ્રેમની ગજલો ઠાલવવા સિવાય છૂટકો ન થયો.

પ્રભાને મોઢામોઢ રૂડું મનવતો અજિત એકલો પડતો, ત્યારે એને આ પ્રશ્ન એટલો સરલ નહોતો લાગતો. શંકા અને અશ્રદ્ધાના નાનકડા નાનકડા અસુરો એને સતાવી રહેતા. ઇંદ્રમણિના દૃષ્ટિબિન્દુમાં શું થોડું-ઘણું તથ્ય નહોતું ભલા? પ્રભાનું જે મૂલ્યાંકન એકલી એની ઊર્મિઓ પરથી જ પોતે કરી રહ્યો હતો એ સાચું હતું શું? પોતે પોતાના મોહાવેશનો દોરવ્યો વિભ્રમમાં તો નહોતો પડી ગયો? પ્રભામાં સાચે જ કશી પ્રતિભા હતી ખરી? પોતાને કોઈ ખરેખરી પ્રતિભાવંત સ્ત્રીઓના સાથમાં વધુ ખીલવાનો અવસર મળી શકે તે ઇંદ્રમણિની વાત સાવ નાખી દેવા જેવી હતી શું?

પોતાના અંતરની પાસે આનો પ્રમાણિક જવાબ કઢવવા પોતે તત્પર થતો, પોતે પોતાની જ સાથે છલની રમત રમતો હતો કે નહિ તેનો સ્પષ્ટ એકરાર માગતો. પ્રભાને ચોખ્ખું ને ચટ સત્ય કહેવાનું હોત તો પોતે શું કહેત?

પણ આ સંશયો એનાથી ઝાઝી વાર ન સહેવાયા. એ સંશયોએ એને શરમિંદો બનાવ્યો, પોતે જાણે કે સપાટ ને સુવિશાળ ભૂમિપ્રદેશોનો પ્રવાસી હતો. માર્ગે પોતાની પ્રિય સહચરીને કોઈ લૂંટારાઓ પીડી રહ્યા હતા. અને પોતાને એ ડાકુઓએ આ પીડન-દૃશ્ય જોનારો મુશ્કેટાટ બંદીવાન બનાવ્યો હતો. આવી અવસ્થામાં ઊભેલ પુરુષ શું એવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશ્નો પૂછતો ને સંશયો સેવતો રહી શકે, કે મારી સ્ત્રી દુર્બળ, ત્રેવડ વગરની, ને ઓંણી વિનાની છે! નહિ નહિ, એ ક્ષણે તો સ્વધર્મ એક જ હોઈ શકે—બંધનોમાંથી છટકીને પોતાનાં હથિયાર પડિયાર, પોતાની બંદૂક સમાલવાનો : પહેલી જ તકે એણે પ્રભાને મુક્ત કરાવવી ઘટે ને એને તક આપવી ઘટે. એની શક્તિઓ, પ્રતિભાઓ, અને ત્રેવડ કે ઓંણી, એ બધાનો કયાસ કાઢવાને માટે તો તે પછી પૂરતો સમય મળી રહેશે.

પોતાના સંગ્રામોનાં પૂર ઘમસાણો વચ્ચે, નિષ્ફળતાના ઉપરા-છાપરી હુમલા આવતા હોય તે વેળા, સર્વ કોઈ પુરુષને માટે, પોતાનું પડખું નબળું હોવાની, પોતાની પત્નીમાં પૂરી ઓંણી ન હોવાની જે માન્યતાની નરક ખડી થઈ જવી સહજ છે તે નરકને છેક દ્વારે પહોંચીને અજિત પાછો વળ્યો. એણે પોતાના મનને નિર્મળ બનાવ-વવાનો પહેલો જ ઇલાજ એક બાળકને છાજે તેવો લીધો. ઇંદ્રમણિની જે જે ચોપડીઓ પોતાના ઘરમાં હતી તે ભેગી કરીને તેની તેણે હોળી કરી નાખી, તથા પ્રભાએ ઇંદ્રમણિનાં કવયિત્રી પત્નીને એક રોષભર્યો લાંબો કાગળ લખી કાઢયો, ને પછી તે સગડીમાં હોમી દીધો ! બસ, એ દુઃખદ પ્રસંગની પૂરપૂરી ભસ્મ થઈ ચૂકી. એની સ્મૃતિનો એક પણ અવશેષ એ નાનકડા ઘરનાં નાનકડાં બે માણસોનાં બાલિશ અંતઃકરણમાં રહ્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છબીલભાઈ

અજિતના આર્થિક જીવનનો નવો તબક્કો આખરે ઉઘાડ પામે છે. એની કલમની કિંમત અંકાય છે. કોલસાનાં, આટાનાં, દવાનાં ને તેલઘીનાં ચડેલાં બીલો ચૂકવાવાં શરૂ થાય છે. નોટોનાં બંડલો કાઢી કાઢીને એ દુકાનદારો પાસે જઈ ઊભો રહ્યો.

'હવે શી ઉતાવળ છે અજિતભાઇ ! પૈસા ક્યાં ભાગી જવાના છે? તમારે માટે ક્યાં કાંઈ સવાલ છે ભલા આદમી ?' નોટોનાં પરબીડિયાં દેખીને દુકાનદારોએ ફેરવી તોળ્યું. આગલા દિવસની સાંજ સુધી તેમની ઉઘરાણીઓ અને તેમનાં મેણાંટોણાં ચાલુ હતાં.

'ના શેઠ.' અજિત નોટોના ધા કરીને કહેતો હતો: 'ચોપડા તે કોણ ચિતરાવે? લઈ લો ને બાકીનું પાછું લાવો.'

'પણ અજિતભાઈ, આજ ને આજ ઉતાવળ શી આવી પડી છે?' અજિત માલદાર બન્યા પછી રખે પોતાના ચોપડામાંથી નીકળી જાય એ બીકે દુકાનદારો ને દાકતરો કહેતા : 'પરચૂરણ પાછું નથી.'

'એ પછી લઈ જઈશ. નહિતર ભલે એટલા એડવાન્સમાં રહ્યા.' એમ કહી અજિત નોટો મૂકી મૂકી ચાલતો થયો.

ને પ્રભા નવી સાડીઓ ખરીદવા નીકળી પડી.. એણે છ મહિના પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નજરમાં રાખેલું ટેબલ-ક્લોથ ખરીદ કર્યું ને બાબાને માટે નવાં ઝબલાં કરાવ્યાં.

હાર્યો જુગારી બમણું રમે, પણ જીત્યો તો સાતગણું રમે. પોતાનાં લખાણો ચલણી થયાં એટલે તો અજિત બેવડા શૂરાતન સાથે લેખન-પ્રવૃત્તિમાં લાગી પડયો. અને થોડા દિવસ તો નવી નવી ખરીદી વગેરેમાં ગુલતાન પામતી પ્રભાને આખરે વધુ કલાકોનો એકલવાસ લટકામાં મળ્યો.

અતોભ્રષ્ટ અને તતોભ્રષ્ટ. પ્રભાને સોબત સાંપડવાનો પ્રશ્ન સારી પેઠે વિકટ હતો. ચાલીમાં રહેતાં પાડોશીઓની બૈરીઓ સાથે ભળવું એને અરુચિકર હતું, કેમકે પોતાનામાં ઉચ્ચ પ્રતિભા છુપાંએલી પડી હોવા વિશેનો ખ્યાલ પતિએ વધુ મજબૂત બનાવ્યો હતો. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ સાથે એનો મેળ મળતો નહોતો કેમકે તેમની વચ્ચે એ પોતાની અવલેહના અનુભવતી હતી. વધુ ને વધુ એકાકિની બનતી જતી પ્રભા એ અજિતને મન એક અતિ કરુણ દૃશ્ય હતું. અને નિરાશામાં, વિષાદમાં ખૂંચતી પ્રભા કોઈ પણ માનવીનો ટેકો લઈને ઊંચે આવે તેમ પોતે ઝંખતો હતો.

સુભાગ્યે એને છબીલભાઈ મળ્યા.

છબીલભાઈ નામનો એક યુવાન : મોટી સ્વપ્નભરી આંખો, ને હવામાં રમતા ગુચ્છાદાર રેશમી વાળ : એક શાળામાં ચિત્રકામનો શિક્ષક હતો. અજિતનાં પુસ્તકોનો એ પ્રેમી કોઈ અપૂર્વ ભક્તિભાવે આ કુટુંબમાં પ્રવેશ પામ્યો. 'આપની કૃતિઓનાં થોડાંક ચિત્રો બનાવી લાવ્યો છું' એમ કહી એણે અજિતને આશ્ચર્યચકિત કર્યો. પોતાની કૃતિ સાથે આવો પ્રાણસંબંધ દાખવનાર આ પહેલવહેલો જ યુવાન નીકળ્યો. ચિત્રોમાં બેશક એણે અજિતની આબેહુબ લાગણીઓ ઉતારવા યત્ન કર્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરમાં એ આવતો જતો થયો. શાક પાંદડું પણ લાવતો થયો. એના પ્રત્યેક કાર્યમાં એનો વર્તાવ ભાવનામય અને નિર્મળ હતો. એ ઘણું જ ઓછું બોલતો, ને બાબાને રમાડવા માટે ચિત્રો દોરી દેતો. છબીલભાઈના સહવાસે પ્રભાનું શૂન્ય જીવન ધીરે ધીરે ભરાવા માંડયું. અજિતને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એના ઘરમાં રહેવાના કલાકો ઓછા ને ઓછા થતા ગયા. છબીલભાઈને ટેકે ટેકે પ્રભા ઓરડીના જીવનમાંથી બહાર પણ નીકળતી થઈ.

એણે હમેશાં અજિતને એ જ કહ્યે રાખ્યું કે 'મારે તો ભાઈ નહોતો તે. ભાઈ મળ્યો.'

અજિત પણ સમજણો થયો હતો, કે સ્ત્રીજીવનમાં એકલા પતિની ખૂંદાખૂંદ અકારી બને છે. પતિ પાસે ન કહી શકાતી વાતો કહેવા ઠેકાણું કોઇ ને કોઈ તો જોઈએ જ છે. પતિ અને પત્ની પરસ્પરને માટે પૂરતાં નથી.

છબીલભાઈ બાબાના છબીલ મામા બની ગયા. છબીલભાઈ અજિતની કૃતિઓના ભક્તહૃદય ચિત્રકાર બની ગયા. છબીલભાઈથી સૂમસામ ઘર ભર્યું ભર્યું બની ગયું. અને થોડા સમયમાં તો છબીલભાઈ અજિતની સાહિત્યભાવનાઓમાં એટલા બધા રંગાઈ ગયા કે શાળાની નોકરી એને કડવી ઝેર લાગતી ગઈ. રજા લઈ લઈને એ અજિતની યુગક્રાંતિકર ચોપડીઓનાં ચિત્રો આલેખવા બેસી ગયો. એણે શાળાને આખરે તિલાંજલિ દીધી. અજિતને એ પોતાના વિપ્લવ–દળનો પહેલો યોદ્ધો મળ્યો.

પ્રભાના અંતરમાં એટલી બધી નવી ભરતી આવી, કે અજિતના વહેલા મોડા આવવા વિશેનાં ખૂમરાણો કરતી એ બંધ પડી. શાક પાંદડાથી માંડી સાડી સુધીની કોઈપણ ઘરખપતી ચીજ લાવવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોજ અજિત પર લાદતી એ અટકી ગઈ. અજિત સામે ચાલીને કહે તો પણ પ્રભા જવાબ વાળે કે 'ના, તમે તમારું યુદ્ધ કરો. એ તો હું ને છબીલભાઈ બધું પતાવી લેશું.'

બહારથી કોઈ મળવા આવનાર અજિતને કલાકોના કલાકો સુધી વાતોમાં ને ચર્ચામાં રોકી રાખે, તો પણ પ્રભા છેડાય નહિ. મહેમાનનું મંડળ અંદર બેઠું હોય તો બહાર, અને બહાર બેઠું હોય તો અંદર એ અને છબીલભાઈ સાથે બેસીને ગંજીપે રમ્યા કરે.

ગંજીપો! અજિત તો હેરત પામી ગયો, કે પરણીને આવ્યા પછી એક પણ રમતનું કદી નામ પણ ન લેનારી પ્રભા ગંજીપામાં અજબ રસ પામવા લાગી. ઘડીભર એને પ્રભાનું ગંજીપે રમવું છોકરમત જેવું લાગ્યું એની તો એક જ કલ્પના હતી કે પ્રતિભાસંપન્ન નારી પ્રભા નિવૃત્તિ મળે તો કાં તો મોટા ગ્રંથો વાંચે, અથવા તો પોતાનું કૌમારાવસ્થામાં ત્યજાયેલું સંગીત ફરી હાથ ધરી તેની ઉપાસના માંડે.

કશા જ ગંભીર ઉદ્યમને બદલે ગંજીપો! ગંજીપાની રમતો પણ પછી તદ્દન બાયડીશાહી! અજિત તો મનમાં મનમાં ખૂબ હસ્યો. ને ઘેર વહેલો મોડો આવી, ચાલીમાં હોય ત્યાંથી જ એ ટૌકા કરતો: 'કાં, સતીઆબાજી ચાલે છે કે ચાનસબાજી!'

અંદર બન્ને ગંજીપાની રમતમાં ગરકાવ હોય. છબીલભાઈ તો બિચારો પ્રભાને રમાડવા પૂરતું જ બેસતો દેખાતો. એને કાંઈ ગંજી-પામાં રસ નહોતો. પણ અજિત તરફથી તો આ ગંજીપાને પૂરું પ્રોત્સાહન મળ્યું.

રવિવારો અને તહેવારોમાં પણ હવે અજિતને એની હરકોઈ સાહિત્યસભા, સંગીતપરિષદ, અથવા યુગક્રાંતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા હરકોઈ સંમેલનમાં પ્રભા હસતે મુખે જવા દેતી. પોતે બિલકુલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંતરાયરૂપ ન બનતી. ને અજિતના ખાનપાન તેમ જ પોશાક પહેર-વેશની ઝીણામાં ઝીણી સંભાળ લેતી. અજિતને માટે નવાં 'સૂટ' પોતે જ સીવડાવી લાવતી. હજામત વધી છે કે નહિ તેની ખબર પણ પોતે જ રાખીને વખતસર અજિતની સામે સર્વ ક્ષૌર–સાધનો મૂકી દેતી. અજિતને માટે નહાવાના ઉમદા સાબુ પણ એણે જ ખરીદવા શરૂ કર્યા.

છબીલભાઈના કુટુંબ–પ્રવેશ પછી અજિતના જીવનમાં પ્રભા નવીન જ રસ લેતી થઈ હતી તેથી અજિતને તો ઊંડે ઊંડે ય કશી આશંકા નહોતી ઊગતી. શંકા સંશયો તો દૂર રહ્યા, એનું હૃદય ઊલટું છબીલ પ્રત્યે આભારભાવે ભીનું રહેતું.

વાત પણ સાચી જ હતી કે છબીલના દર્શનમાં કે વર્તનમાં, છબીલના બોલવામાં કે હાવભાવમાં ભક્તિભાવ વગર અણુમાત્ર અન્ય કશું નહોતું એનામાં દંભ નહોતો, બનાવટ નહોતી, એનામાં ચાવળાઈ નહોતી, કે નહોતી ઉપર પડતા જવાની ચાલાકી.

છબીલના મોં ઉપર પણ આ કુટુંબમાં આવ્યા પછીથી અવનવા રંગોની સુરખી ઊઠવા લાગી. એ જુવાન નિર્મળ મોતી જેવો આબરૂ-દાર હતો. અજિતના ઘરની વાતો એ ક્યાંયે કરતો નહોતો. જેટલો ઓછાબોલો એ મૂળે હતો તે કરતાં પણ વધુ બનતો ગયો. એના સંબંધને પરિણામે અજિત–પ્રભા વિષે કોઈ વક્રોક્તિ કરે કે કુટિલ હાસ્ય મલકાવે એટલું પણ આ પરામાં એ સંબંધને ચેરાવા-પણું નહોતું.

એ ચાર મહિના વીત્યા. એક દિવસ રાતે અજિત ઘેર આવ્યો. ઘેર આવે ત્યારે હમેશાં પોતાનાં નવીન સાહસો અને નવા તરંગો પ્રભા પાસે વર્ણવવાની એની આદત હતી. પણ એ દિવસે તો પ્રભા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ પોતાનું કશુંક સાહસ કહેવા તૈયાર થઈ હતી એવું પ્રભાના મુખભાવ પરથી પોતે જોઈ શકયો.

અજિતને જમવાનું પીરસીને પ્રભા સામે બેઠી, મીટ માંડીને જોઈ રહી, પછી એણે કહ્યું :

' મારે કંઈક કહેવું છે. પણ શરૂ કેમ કરવું તેજ સમજ પડતી નથી.'

આ શિષ્ટાચાર અજિતને છેક નવીન લાગ્યો. ' એવું તે વળી શું છે ?'

' ભયંકર છે. મને બીક લાગે છે કે તમે ગુસ્સે થશો.'

' પણ એવું તે શું છે ?' અજિત કશું અનુમાન કરી શકયો નહિ.

' મને પોતાને જ મારા પર ધિઃકાર છૂટયો હતો. પણ અત્યારે એ ઊતરી ગયેલ છે. ને તમે પણ મહેરબાની કરીને સમજીને સાંભળજો હો વહાલા !'

' હાં, ચલાવો.'

' અજિત વહાલા !' થોડી ખમચાઇને એ હળવે સ્વરે બોલી : ' છબીલની ? છબીલની શું વળી !'

' એ આંહી આવતો. મને કોણ જાણે કેમ પણ એ ગમતો. મને એનામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર અને પ્રેમાળ હૃદય લાગેલાં.'

' ને તું એની નિર્મળી સ્વપ્નભરી આંખો વિશે પણ મને કહેતી, ખરું ?' અજિતે ઉમેર્યું.

' તમને બેશક મશ્કરી સૂઝશે. પણ બનાવ બહુ કરુણ છે. તમને ખબર નથી, પણ એણે આ પહેલાં મારા જેવી કોઈ સ્ત્રી દીઠેલી નહિ,'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ હું ન માની શકું વહાલી.'

'એટલે કે વિચારવાળી સ્ત્રી. એ મને કલાકો સુધી પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે ને અમે તમામ બાબતો વિશે ચર્ચા કરતાં. એટલે એકવાર અમે પ્રેમનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચેલો ને એણે મને પૂછેલું કે—કે 'તમે સુખી છો?'

'અહો!' અજિતે મર્મ કર્યો. 'ને તેં તો બેશક જવાબ દીધો હશે કે તું અત્યંત દુઃખી છે.'

'મેં બહુ કશું કહ્યું નહોતું. મેં ફક્ત એટલું જ કહેલું કે તમારું કામ ઘણું સખત છે, ને હું એની સામે હમેશાં પૂરી હિંમત ટકાવી શકતી નથી. મેં ખૂબ વેઠયું છે તે તો કોઈ પણ જોઈ શકે ને!'

'ખરું છે બાપુ! હાં, પછી?'

'પછી તો એક દિવસ, ગયા શુક્રવારે બપોરે એ એક ગાડી લઈને મને ફરવા લઈ જવા આવ્યો. હું એની સાથે ગઈ. મને અત્યારે લાગે છે કે મારે નહોતું જવું જોઈતું, પણ તે વખતે મને સૂઝેલું નહિ. એ ચોમાસાના રૂપાળા બપોર હતા, ને એ મને કહે કે હું તમારે ખાતર જ છૂપું છૂપું એક મિત્રની ગાડી ચલાવવાનું શીખી લાવ્યો છું. મને પણ પહેલી જ વારનો એ અનુભવ હોવાથી ખૂબ આનંદ આવ્યો. આવો આનંદ કદી નહિ આવેલો. અમે જંગલમાં નીકળી ગયાં. ત્યાં બેઉએ ફૂલો વીણ્યાં. પછી એક ઝરણાને કાંઠે બેઠાં. થાક્યા વગર કે થોભ્યા વગર અમે તો વાતો જ કરતાં રહ્યાં. વાતોમાં ને વાતોમાં, ખબર પણ ન પડી ને સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો; ને ઘરથી તો અમે ઘણાં દૂર હતાં.'

'હાં પછી?' અજિતે એને અચકાતી જોઈને કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અમે પાછાં ફર્યાં: મને તે વખતે તો ખ્યાલ નહોતો રહ્યો. પણ અત્યારે મને ચોખ્ખું યાદ આવે છે કે હું એની બાજુમાં બેઠી હતી. એનો સ્વર ધીમો પડતો હતો ને એ જે કાંઈ બોલતો હતો તેમાં સ્પષ્ટતા નહોતી. પછી એણે એકજ હાથે ગાડી હાંકવા માંડયું ને એનો બીજો હાથ મારી બેઠકની પાછળ લંબાયે જતો હતો. મને તો એ વાતનું ધ્યાન પણ નહોતું રહ્યું, પણ પછી તો પછી–પછી—

'પછી શું? બેધડક કહે જા.'

'એકાએક એ બન્યું.' બોલતાં બોલતાં પ્રભાના ગાલ રાતાચોળ બની ગયા. 'મને લાગ્યુ કે એનો હાથ મારી ફરતો લપેટાઈ ગયો. એકદમ હું બેબાકળી બની, એની સામે ફરી, ફાટી આંખે જોઈ રહી, એનું મોં મારા મોંની નજીક હતું, ને એની આંખો ચમક ચમક કરતી હતી.'

એટલું કહીને એ અટકી ગઈ. અજિતે પૂછ્યું 'ને તેં પછી શું કર્યું?'

'મેં એની સામે શાંતિથી તાકીને કહ્યું, 'શું કરો છો? આટલી બધી મગદુર!' એટલે એણે એકદમ હાથ ખેંચી લીધો. એ ટટ્ટાર બનીને બેસી ગયો. ને એણે કહ્યું; 'મને માફી આપો. હું ભાન ભૂલી ગયેલો.' પછી ઘર આવતાં સુધી અમારા બેમાંથી કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. ને આવતાં જ હું તો ગાડીમાંથી કૂદી જ પડી, 'આવજો' એટલું ય કહ્યા વગર હું ઘરમાં દોટ કાઢી ચાલી ગઈ.'

આટલું કહીને પ્રભા પતિ સામે ફાટેલી, ઉત્સુક આંખે બેઠી રહી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બસ એટલેથી જ અંત આવ્યો ?' અજિતે શાંતિથી પૂછ્યું.

'આજે મારા પર એનો કાગળ આવેલ છે. લખે છે કે હું પરગામ જાઉં છું, ને જે બની ગયું તેને માટે મરવા જેવું થાય છે. મને માફી દેજો. બસ એટલું જ.'

થોડી વાર બેઉ શાંત બેસી રહ્યાં. પછી પ્રભાએ પૂછ્યું. 'હેં, તમે ગુસ્સે થયા છો ?'

'ગુસ્સે તો નથી થયો, પણ સ્વાભાવિકપણે જ આવી વાત મનને સંક્ષુબ્ધ કરે. તારે આવા અનુભવોમાં મુકાવું પડે એ મને ગમતું નથી.'

'અજબ જેવી વાત છે.' પ્રભાએ કહ્યું, 'પણ મારો એ રોષ લાંબી વાર રહ્યો નહિ. મને અતિશય દુઃખ લાગેલું, ને એને પણ ખૂબ સંતાપ થયો હશે એવું મને લાગે છે. નવાઈ જેવું તો એ છે કે હું એને ફરીવાર મળું એવું મને થયા કરે છે. આથી હું વિશેષ અકળામણ પામી છું. એક તરફથી થાય છે કે એ મને કોઈ રઝળુ છોકરીની માફક આલીંગન કરે તેથી તો હદ આવી રહી, પણ વળી પાછું.—'

આ વાતની ચર્ચા એક અઠવાડિયાં સુધી ચાલી. અજિત આશા રાખતો હતો કે આવા 'નિર્મળી આંખો વાળા ને ફરકતાં જુલ્ફાંવાળા' જુવાન છોકરાઓ પ્રત્યે પ્રભા પોતાનો ભાવ બદલાવી નાખે એવું કાંઈક પોતે પ્રભાને સમજાવી શકશે. પ્રભાને ગળે ઘૂંટડો ઉતરાવવા પોતે ઘણી મહેનત કરી, કે પુરુષોના મનોભાવો પોતે વિશેષ સમજી શકેલો છે, અને શું ચિત્ર-શિક્ષકોનું કે શું હરકોઇ બીજા ધંધાદારી પુરુષોનું, સૌનું આ સરખું જ લક્ષણ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ મુખ્ય મુદ્દો તો છબીલભાઈ પાછા આવે ત્યારે એના પ્રત્યેનું વર્તન નક્કી કરવાનો હતો. એક વાત તો સાફ દેખાઈ આવી કે પ્રભા છબીલભાઈને ક્ષમા આપી ચૂકી છે: એના પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ પત્રની અસર પ્રભાના અંતર પર પડી ચૂકી છે. પ્રભાએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ગઈ ગુજરી બિલકુલ ભૂલી જવી, ને અગાઉની માફક સંબંધ ચાલુ રાખવો. પણ અજિતે સક્કમ મત જણાવ્યો કે અગાઉનો સંબંધ ફરી પાછો જેવો ને તેવો સ્થાપી શકાય જ નહિ, ને હવે એની સાથે મળવાનું પણ મુનાસબ ન ગણાય.

'પણ તો તો એ બાપડો આઘાત પામશે ને એનું જીવતર ઝેર થઈ જશે.'

'ત્યારે શું તારું એમ કહેવું છે કે મારે એની સાથે મીઠો સ્નેહ-સંબંધ રાખવો, ને તારે એની સાથેનો તારો સુંવાળો સહચાર ચાલુ રાખવો છે માટે મારે એને આદર સાન આપવાં!'

'આમ કેમ બોલો છો?'

'ત્યારે આનો બીજો શો અર્થ થાય છે? તમારા બેઉના સંબંધ ચાલુ છે એ વાતથી મારી માનસિક શાંતિ કેવીક સચવાશે?'

જવાબમાં ઊંડો નિ:શ્વાસ નાખીને પ્રભા બોલી; 'તમે તો કહેતા હતા કે તું મુક્ત છે! તું તારા દિલની મુખત્યાર સ્ત્રી છે! સ્વતંત્ર સ્ત્રીની તમારી કલ્પના તો છેવટે આ જ ને? તમે પણ જૂની ઘરેડના ઇર્ષ્યાળુ ધણીનો જ પાઠ ભજવી રહ્યા છો કે બીજું કાંઈ:'

આ એક જ અનુભવે અજિતના જીવન-ચક્રને જુદો આંટો લેવરાવ્યો. જગતની બુદ્ધિનાં 'બીડેલાં દ્વાર' ઉઘાડવાના અહોનિશ જપનારને પોતાના સંસારનાં બીડેલાં દ્વારની ખબર પડી. પણ ચાવી પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે નહોતી. ચાવીઓનો આખો જૂડો સાચી ચાવી વગરનો માલૂમ પડયો. પ્રભાને સુખની આ નવી ઉદ્‌ભ્રાંતિઓમાંથી બચાવી લેવા પોતે પ્રભાને પોતાની સવિશેષ સોબતમાં ખેંચી. પોતે વહેલો ઘેર આવતો થયો. પોતે પ્રભા માટે ફૂલની વેણી ને થોડાં થોડાં અત્તરો લાવતો થયોઃ પોતે પ્રભા પાસે છાપાંનું વાંચન કરતો થયો.

પણ પ્રભાનાં જીવન-દ્વાર વધુ ને વધુ બિડાતાં ગયાં. એની એકલતા વધુ ને વધુ ઘાટી ઘૂંટા, અજિત ઘણી વાર પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછતો થંભી જતો, કે પ્રભાને બચાવી લેવાનો આ પ્રયત્ન છે? કે પોતાની પુરુષસહજ ઈર્ષ્યા કામ કરી રહી છે? નારીસ્વાતંત્ર્યનો પૂજારી અજિત આ પ્રશ્ન પરત્વે તો નારીનો સત્તાધીશ સ્વામી જ દેખાયો. સ્ત્રીઓના આત્માની અંદર સંઘરાયેલી ગુપ્ત શકયતાઓ સંબંધમાં એનું મન ગોટાળે ચડયું.

ઘણી ઘણી વાર એણે કલ્પના કરી હતી, કે પ્રભાને પોતે અન્ય પુરુષના આલીંગનમાં ભિડાએલી નજરોનજર નિહાળે તો પણ એને ગુસ્સો ન આવે; કેમકે એ તો સ્ત્રીજીવનનો સ્વાધીન ઇચ્છાપ્રદેશ છે. ઘણીવાર એણે વિચારો પ્રચારેલા કે લગ્ન તો એક કાયદેસરનું વેશ્યાગાર છે; સ્ત્રીની સ્વયંભૂ પુરુષભક્તિને વિકસવાનો એમાં અવકાશ નથી. સતત એની માન્યતા હતી કે પ્રભા અને પોતાની વચ્ચેનો લગ્નપાયો તો શુદ્ધ, સ્વયંસ્ફુરિત અને સદાનો સ્વતંત્ર પ્રેમ જ છે. એનાં એ ચક્ષુ-પડળો હવે ઊઘડી ગયાં. ને છબીલભાઈનો નામોચ્ચાર પણ જો કે આ ઘરમાંથી નાબૂદ થયો, પણ પ્રભા તો એકલતાની ઊંડી કંદરામાં ધકેલાઈ ગઈ.

રમૂજી વિચારો પણ અજિતની હાંસી કરી રહ્યા : સ્વતંત્રતા અને સ્વયંસ્ફુરણાના માર્ગ કરતાં ધાર્મિક શિક્ષણ અને સોળ સતીઓનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચરિત્રોનો અભ્યાસ સ્ત્રીપુરુષના જીવનની શાંતિને વિશેષ સહાયકર નથી શું ? દંપતી–જીવનમાં ફરજિયાત વફાદારીનો શાસ્ત્રાદેશ બુદ્ધિપૂર્વકના બંધનમુક્ત પ્રેમની બડી બાતો કરતાં વધુ સુખદાયી નહિ હોય શું ? પત્નીઓને પંપાળ પંપાળ કર્યા વગર સખતાઈથી કામ લેતા લેતા ચુપકીદી ને ચાલાકીથી પ્રેમ સેવનારા મારા સ્નેહીમંડળવાળા પુરુષો મારા કરતાં વધુ શાણા ને તેમની સ્ત્રીઓ પ્રભા કરતાં વધુ સુખી નહોતી શું ? અને આ હુતાહુતીના અતિ વધુ પડતા આળા સંસારમાં જે સ્વાધીનતાની કલ્પના મેં કરેલી તે કરતાં વધુ સ્વસ્થતા કુટુંબીજનોની આડીવાડી વચ્ચેની થોડીક વેઠવી પડતી ગુલામીની અંદર નહિ હોય શું ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સખી સાંપડી

એ વિચાર કરતો કરતો અજિત તો વળી પાછો ફરીથી પોતાના 'વિશ્વક્રાંતિ'ના કામમાં પડી ગયો, અને પોતાના આત્માની એકાંતે પ્રભાએ પોતાનું અંતર તપાસી જોયું : 'ખરેખર શું હું પ્રભાગૌરી ઊઠીને મારા પતિ સિવાયના અન્ય પુરુષની અંદર ઊંડો રસ ધરાવી રહી છું!'

આ પ્રશ્નની સામે પોતે ઝાઝી ઘડી ટટ્ટાર ન ઊભી શકી. એના અંતરમાં ચોક્કસ પ્રકારની ભડક હતી. છબીલને ફરીવાર હરકોઈ પલે પ્રેમપૂર્વક મળવાનો એના મનનો તલસાટ અછતો ન રહ્યો.

થોડાક દિવસ રહીને એક સંધ્યાએ અજિતને પ્રભાએ નવા જ ખુશખબર આપ્યા. 'અજિત! વહાલા! મને એક અદ્ભુત દોસ્તી મળી ગઈ.'

અજિત ભડકયો. છબીલભાઈની મૈત્રીને એ ભૂલ્યો નહોતો.

પ્રભાએ ચલાવ્યું : 'તમને તો નવાઈ લાગશે પણ મને જ હજુ નવાઈ મટી નથી કે અમે બેઉ આટલાં જલદી એકબીજામાં દૂધ ને સાકર જેવાં ઓતપ્રોત થઈ જ કેમ શકયાં!'

'પણ કોણ છે એ?' અજિતનું કાળજું ફડક ફડક થતું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એનું નામ સાવિત્રી છે. આજે હું બાબાને લઈ ફરતી ફરતી મંદિર તરફ ગઈ હતી ત્યાં એ એક પીપળાનું પૂજન કરતાં હતાં. ત્યાં ને ત્યાં અમારાં તો બેનપણાં બંધાઈ ગયાં.'

પીપળાનું પૂજન કરતાં સાવિત્રી બાઈ સાથે પોતાની આ નવ-વિચારક અને કટ્ટર ધર્મવિરોધી પત્નીનાં બહેનપણાં સાંભળીને અજિત જેટલો અજાયબ બન્યો તેટલો એ છૂપો છૂપો રાહત પણ અનુભવવા લાગ્યો. ઠીક છે. કોઈક એવી ધર્મપ્રેમી સ્ત્રીનો સત્સંગ સાંપડી જાય તો પ્રભા પોતાના પતિદેવનો વિશેષ આદર કરતી થાય, ને છબીલભાઈઓની છબીઓ એના અંતરમાંથી અળગી રહે ખરી!

'કાલે સવારે આંહીં આવવાનાં છે સાવિત્રીબેન જોજો તે! શાં એનાં તપતેજ છે ને શી એની વિભૂતિ છે!'

પ્રભાએ ઉશ્કેરી મૂકેલા એ કુતૂહલ પર શાંતિભેર રાત વિતાવવી જરા આકરી હતી. વળતા દિવસે સાવિત્રીદેવી જ્યારે ઊંબરામાં આવી ઊભાં રહ્યાં ત્યારે અજિત આભો બન્યો. આ બાઈના મસ્તક પર મૂંડો હતો: એનાં કપડાં નખશિખ સફેદ અને જાડાં હતાં. અને એના લાલચોળ ચમકતા ચહેરાને આ સફેદ જાડાં કપડાંમાંથી વધુ ચમક મળતી હતી. સાવિત્રીબાઈની અવસ્થા થોડી લાગી, આવી ચોખ્ખી આંખો, આવી સ્વસ્થ અને ચિંતનશીલ આંખો કોઈક કોઈક માનવીના મોં પર જ મળી આવે છે.

એ દેખાતી હતી સાચેસાચ સંસારત્યાગી સાધ્વી સરીખી. એણે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો તે પણ સાચવતે સાચવતે. અજિત સાથે એણે પહેલો શબ્દોચ્ચાર પણ અદબપૂર્વક અને કોઈ મરજાદીની જતનાથી કર્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ પ્રભા સાથેનું સાવિત્રીનું એ મંદ મંદ હસવું એટલી મધુરી ભાત પાડતું હતું કે એને પ્રથમ નજરે જોતાં મીરાંબાઈ જેવી સાધુડી વેરાગણનો જે ભાવ અજિતને થયેલો તે વિરમી ગયો. બેશક પ્રભા આવી વેરાગણની સોબતમાં પડી જૂનવાણી રૂઢિઓને પૂજતી થાય તેવો ભય એના મનમાંથી સાવ નાબૂદ ન થયો. પ્રભાને આવી વેરાગણ સાથે દિલસુ' દિલ જોડવાનું પ્રેરણાતત્ત્વ કયું હતું તે પણ અજિત કલ્પી ન શક્યો. એકંદર એ મુલાકાત જ્યારે પૂરી થઈ ત્યારે અજિત નારાજ કરતાં રાજી વધારે થયો. પ્રભાને એણે સુરક્ષિત બનેલી કલ્પી. પ્રભા જે રીતે એના પર ઢળતી હતી તે રીત જોઈને એણે સાવિત્રી ગયા બાદ પ્રભા પર થોડો વિનોદ પણ છાંટ્યો : 'મને તો બીક લાગતી હતી કે હમણાં જ જાણે તું એને બાઝી પડીશ પ્રભા!'

'સાચું કહો છો,' પ્રભા આનંદનો જાણે ઊંડો ઘૂંટડો પીતી બોલી ઊઠી : 'મને એને ભેટી પડવા મન થતું હતું, કાલે સવારે હું પણ એ સૌ સ્ત્રીઓને ગૌરીપૂજા કરાવે છે ને એવરત-જીવનની વારતા કહે છે તે સાંભળવા જવાની.'

'ક્યાં?'

'શિવ-મંદિરમાં. એ ત્યાં ઊતરેલ છે.'

'કોને ઘેર?'

'પૂજારી છે ત્યાંના, એની એ સગી થાય છે.'

'હું પણ આવીશ.'

કુતૂહલનો માર્યો અજિત પણ વળતા દિવસના પ્રભાતે પ્રભાની સાથે શિવમંદિરે ગયો, ત્યાં એણે પુરાણું ધરમઘેલછાનું વાતાવરણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિહાળી તિરસ્કારયુક્ત વિનોદ અનુભવ્યો. છતાં એણે મન વાળ્યું કે, ઠીક છે, વ્રતોપૂજનોમાં પ્રભા પણ થોડી થોડી પડી જાય તો એના મનને પ્રવૃત્તિ મળશે, ને એનો જીવ ઠેકાણે રહેશે.

બેશક, એ વિચારમાં છબીલભાઈની આકૃતિ આલેખાયા વગર રહી નહિ.

'પ્રભા બહેનને આજે એવરત–જીવરતનું જાગરણ કરવા આંહીં આવવા દેશો ને?' સામનો ન કરી શકાય એવા સ્મિત સહિત સાવિત્રીએ અજિતની સામે આવીને કહ્યું.

'તમે એને શું કરી નાખવા ધારો છો?' અજિતે એ સ્મિતનો જવાબ સ્મિતભર્યા શબ્દે દીધો.

'એ તો તમને પણ ફરીવાર જનોઈ પહેરતા કરવા માગે છે.' પ્રભાએ અજિતને કહ્યું: 'જોઈ રાખજો.'

'એ મને જનોઈ પહેરાવશે કે હું એના માથા પર પાછા કેશ ઉગડાવીશ તે તો કોને ખબર છે?' અજિતે પ્રભાને હળવેથી કહ્યું અને પછી બેઉ ઘર તરફ પાછાં ફર્યાં ત્યારે સાવિત્રીનો પૂરો પરિચય પ્રભાએ કરાવ્યો. એ વિધવા નથી, પણ બ્રહ્મચારિણી છે. એણે પોતાની જાતેજ વાળ કઢાવી નાખેલ છે. ગુજરાતના એક ગામડામાં એ રૂઢિચુસ્ત સ્ત્રીઓની અંદરજ સેવાકાર્ય કરી રહ્યાં છે. લોકો પાસે રેંટિયા ફેરવાવે છે અને સૌને ધર્મોપદેશ આપે છે.'

'પોતે સ્વભાવે તો જરીકે શુષ્ક નથી જણાતાં.' અજિતે એના માથાનો મૂંડો વગેરે દેદારને ઉદ્દેશીને વિચારવા માંડયું. 'કેવી સ્વાભાવિક આત્મસ્ફુરણાથી ને સ્વતંત્ર શ્રદ્ધાથી વર્તે છે.'

'પણ વિચારો બધા જ આપણાથી ઊલટા. ચુસ્ત જ્ઞાતિભેદ પાળે છે. આપણે ઘેર ચહા પણ ન પીએ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વિચાર–ભેદ બહુ અગત્યના નથી,' અજિતે કહ્યું : 'હું તો જોઉં છું આંતરિક પ્રકૃતિના ઉમદાપણાની જરૂર.'

'પણ તમને જનોઈ પહેરતા કરશે તો !'

'કાંઈ ચિંતા નહિ. ઉપરથી શુષ્ક દેખાય છે પણ વિનોદી છે, રસજ્ઞ જણાય છે.'

'એ જો મારી સાથે રહે ને, તો તમામ વ્યથાઓને જીતી જાઉં.'

'આપણે એને મનવીશું.'

'પણ એ તો કહે કે મારે ગામડાની સેવા છોડવી જ નથી.'

'એને હું વટલાવીશ.'

વળતા દિવસે સાવિત્રી મળવા આવી. આજે એ એકલી નહોતી, એક પુરુષ સંગાથી પણ હતો.

'આ મારા ભાઈ છે. સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી છે.' સાવિત્રીએ ઓળખાણ આપી. 'વસઈમાં એક પાઠશાળા ચલાવે છે.'

શરમાળ અને સભ્ય, વિનય અને મૃદુતાની મૂર્તિ સમો એ માનવી હતો. એની ચામડીનો રંગ છોકરીશાઈ હતો. એના માથે જુલ્ફાંને બદલે છેક જ ઝીણા કતરાવેલા વાળ હતા ને જાડી ચોટલી હતી. ધાર્મિક શિક્ષણનો ઉપાસક હતો. તે દિવસના મેળાપમાં આખો સમય એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર એ સાવિત્રી અને અજિત વચ્ચેનો વાર્તાલાપ સાંભળતો જ બેઠો રહ્યો. ઊઠતે ઊઠતે અજિતને એણે ફક્ત એટલું જ કહ્યું, 'આપના આ નવીન વિચારો ને નવયુગી કાવ્યો મારાં બાળકોને સંભળાવવા એક વખત વસઈ આવશો ?'

'પણ મારા વિચારો બહુ જલદ છે. રાવણને દસ માથાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોવાની કે રામચંદ્રજી પૂર્ણપુરુષ હોવાની વાત હું માનતો નથી. એણે જબરી નબળાઈઓ બતાવી હતી.'

'જે લાગે તે કહેજો.'

એવી સારી છાપ પાડીને એ ચાલ્યો ગયો. એનું નામ દીવેશ્વર.

બન્ને સ્ત્રીઓ વચ્ચે મિત્રતાની જ્યોત ચેતાઈ ગઈ ને તેની શિખા જલતી રહી. પછી તો સાવિત્રી વારંવાર છેક વસઈથી પ્રભાને મળવા આવતી હતી, ને પ્રભા પણ સાવિત્રીના ભાઈ દીવેશ્વરને ઘેર વારંવાર જતી આવતી થઈ. બેઉ પરસ્પર પોતાના અંતરની ગુહામાં ગુપ્ત વાતો પ્રગટ કરતાં, અને સાંજે આવીને એ અજિતને કહેતી: 'વહાલા! તમારે વારતા લખવામાં કામ લાગે એવું ઘણું બધું મને તો ત્યાંથી મળે છે. એના જીવનના આ રહસ્યમય, પ્રસંગો પરથી તમે અદ્ભુત કથા સરજાવી શકશો. આ સાવિત્રી કદી કોઈના પ્રેમમાં પડી જ નથી. કદી કોઈ પુરુષ પ્રત્યે એને આકર્ષણ જ નથી થયું. એની તો બસ એક જ ધૂન છે. ગામડાની સ્ત્રીઓને ને બાળકોને કેળવવાની ને સુધારવાની–ને એનો ભાઈ બાપડો; એ એનો સગો ભાઈ નથી, ધર્મભાઈ છે. એ બાપડો ક્યાંક મનભંગ થયો છે. પણ એને ને સાવિત્રીને તો શુદ્ધ ભાઈબહેનનો જ સ્નેહ છે.'

વાતોમાં પ્રાર્થનાની વાત પણ નીકળી પડી. 'ભાઈબહેન બેઉ સાંજે પ્રાર્થનામાં બેસે છે. મને પણ કોણ જાણે કેમ પણ, પ્રભુ અને ધર્મ વગેરેમાં શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં તેમની પ્રાર્થનામાં બેસવાથી ખૂબ મનની શાંતિ મળી. આપણે તો પ્રાર્થનાને હસનારાં. આપણને એમાં કશી જ શ્રદ્ધા નથી. આ તો અમસ્થી એક આનંદની વાત છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિશનરીની વગશ

પત્નીના હૃદય–પદ્મની પાંખડીઓને આ રીતે એકાએક આનંદમાં વિકસી ઊઠેલી જોઈ અજિત તો વધુ ને વધુ વિસ્મય પામ્યો. ચીમળાયેલા ફૂલરોપ ઉપર જાણે ઓચિંતી કોઈ શીતળ વાદળી વરસી. જાણે અજિતની આખાય જીવનની પ્રાર્થના ફળી. પોતાના એકલાના જ જીવન–કબાટમાં પુરાયેલી પત્નીની બેહાલીથી પોતે ત્રાસી ગયો હતો. એટલે હવે પોતાના વિચારોને દબાવી રાખીને એ બે સખીઓને જ એમનો આંટી–ઉકેલ કરવા દેવાનું એણે મુનાસબ માન્યું. પ્રભાએ ઘેલી બનીને કહ્યું:—

'ઓ અજિત! એ જો મારી જોડે રહેને, તો હું સ્વર્ગીય સુખ પામું.'

'તો એને મનાવી લેને! આપણી સાથે રહેવા સમજાવને!'

'તમે એને ન સમજાવી શકો? એ એકાદ ગામડાના લોકોનું શું દળદર ફિટાડવાની હતી! તમારા ક્રાંતિના વિચારો એને ગળે ઉતરાવો તો તમારા કાર્યને પણ એ કેટલી મદદગાર બને!'

'હા એ સાથે રહેવા કબૂલ થાય તો આપણે એને કાંઈક પુરસ્કાર આપીએ. મારી આ નવી ચોપડીમાંથી મને ચારસો રૂ. ચોક્કસ મળવાના છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતના એ કોઈક ગામડાની રેંટિયા ફેરવતી સ્ત્રીઓ, બાળકો અને છાશનાં માટલાંમાંથી સાવિત્રીના આત્માને ઉગારી લેવાની મહેનત અજિતે શરૂ કરી. પોતાના ક્રાંતિકારી વિચારોમાં સાવિત્રીનો રસ ઉત્પન્ન કરવા એણે યત્ન આદર્યો–એણે પોતાની નવલો ને નાટકો સાવિત્રીને વાંચવા આપ્યાં–એ કૃતિઓમાં ધર્મ અને ઈશ્વર વિષેની કોઈ વાતો જ નહોતી; આ કૃતિઓમાં સાવિત્રીને રસ પડ્યો. વિશેષ કૃતિઓ વંચાવી ને તેમાંથી સાવિત્રી રાજી થઈ ગઈ. આ રેંટિયા ફેંટિયાનાં ને છાશ આપવાના થીંગડાં માર્યે ગામડિયાનું કશુ વળવાનું નથી એવી વાત એના મનમાં અજિતે ઠસાવવા માંડી.

એક દિવસ સાવિત્રી આવી ત્યારે પ્રભા માથાના દુઃખાવાને કારણે ઊંઘતી હતી. એ વખતે અજિત સાવિત્રીને તેમના જીવનની કડવી આંતર–કથા કહેવા લાગ્યો.

પોતે કરવા ધારેલાં મહાન કાર્યની યોજના, એને કારણે પ્રભાના જીવનમાં ચડી બેઠેલી એકલતા, અત્યાર સુધી પોતે વેઠેલી વ્યથાઓ ને એની પ્રભાના જીવન પર થયેલી, અસરો, એ સર્વનું એણે વર્ણન કરી બતાવ્યું ને કહ્યું 'સાવિત્રી બહેન, તમે એક અદ્ભુત શક્તિ છો. તમે ઇચ્છો તો અમારું બેઉનું જીવન જીવવા જેવું બનાવી શકો, કેમકે પ્રભાના આત્માનાં તાળાં ઉઘાડવાની જે સુવર્ણ–ચાવી તમારી પાસે છે તે મારી પાસે નથી.'

અફસોસ ! અજિતે કરવા ધારેલી અસર આ સ્ત્રીના ઉપર ન પડી. અજિતની વર્ણનશક્તિ એને સચોટ લાગી, પણ એથી તો એને પોતાને પણ પોતાનાં ગામડાંની વેદનાઓ વર્ણવવાની ચાનક ચડી. તમારે ભાઈ, તમારી ચોપડીઓ લખવાનું હશે પણ એથી વધુ જરૂરનું તો એ ગરીબ ગામડિયાંને સહાય પહોંચાડવાનું છે. એ બાપડાં ચોપડીઓ કદી ભાળવાનાં પણ નથી. ચોપડીઓ જ્યાં નહિ પહોંચી શકે, ત્યાં કોઈક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજાએ તો પ્રકાશ પહોંચાડવો જોશે ને! એમની માંદગીઓ, એમના પર થતા જુલમો, એને થતી વેપારીઓની ને સરકારવાળાઓની સતાવણીઓ, એમાંથી એમને રક્ષણ આપવાની તો આ ચોપડીઓ વંચાવવા કરતાં વધુ જરૂર છે.

'અરેરે સાવિત્રીબેન! તમે જરાં ઊડાં ઊતરીને સમજો તો ખરાં! આ બધું તો મૂડીવાદને જ આભારી છે. આ બધી ગામડે ગામડે ચાલતી લૂંટનાં મૂળ તો મુંબઈ અમદાવાદ જેવાં નગરોમાં છે. એમનાં ખેતરોને લૂંટનારા તો શીવરીમાં બેઠા છે.'

આવી લાંબી પારાયણની અસર સાવિત્રી બેન ઉપર કશી જ ન થઈ. 'હું એ બધું સમજું છું, કબૂલ કરું છું, પણ મારી ઊર્મિ ઉપર એ કશો કાર કરી શકશે નહિ. મારી આત્મસ્ફુરણા જુદી જ દિશામાંથી જાગેલી છે. મારે તો એમને ખવરાવવું છે, નાગાંને ઢાંકવાં છે, ધર્મહીનોને ધર્મ શીખવવો છે. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના હાથમાંથી ને વટલાવનારા લોકોની વટાળ–પ્રવૃત્તિમાંથી મારે તો એમને બચાવી લેવાં છે. એ બધું કરવા સામે જેમ શત્રુ–શક્તિઓ વિશેષ જબરી હોય તેમ મારો નિર્ણય પણ વધુ કટ્ટર બને છે.'

ક્રાંતિવાદની એકે ય દલીલે સાવિત્રીના દૃઢ નિશ્ચયના નકૂચા ઢીલા ન કર્યા. વાતો પૂરી થઈ ત્યારે પેલા દીવેશ્વરભાઈ રાહ જેતા બહાર ચાલીમાં એકાકી બેઠા હતા. અજિતને એની હાજરી જરાય ડરવા જેવી ન લાગી. બાપડો ભલો ને ભદ્રિક પુરાણી હતો, જુવાન હતો, છતાં એનામાં કોઈ આકર્ષણ નહોતું.

જાગી ઊઠયા પછી પ્રભાએ પણ સાવિત્રીને રોકવા દલીલો કરી જોઈ. સાવિત્રી ફક્ત એટલું જ ગાતી રહી, 'એ જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋષિરાયજી રે!' અને બીજું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વ્રજ વહાલું રે
વૈકુંઠ ને આવું
ત્યાં નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું–
વ્રજ વહાલું રે૦

'એ તમારી ધાર્મિક શ્રદ્ધાની વાતોમાં હું શું સમજું.' પ્રભાએ કહ્યું.

'હાં હું એજ કહું છું.' કહેતી સાવિત્રી પ્રભાને ગળે ભેટી પડી: 'તમારા જીવનમાં એકલતાનો સંતાપ છે, બીજી કેટલીયે વ્યગ્રતા છે, તેનું કારણ એકજ: કે તમને ઇશ્વર પર, ધર્મ પર, કશા પર શ્રદ્ધા નથી. તમે પ્રભુને ફગાવી દઈને પછી શાંતિ શોધો છો. જો પ્રભુ પર શ્રદ્ધા હોત તો ગામડામાં શું આફ્રિકાના રણવેરાનમાં પણ તમને એકલતા ન લાગત.'

'પણ જે સાચું નથી તેના પર શી રીતે શ્રદ્ધા ટકે?' અજિતે કહ્યું.

આના જે કડકડાટ જવાબો સાવિત્રીએ દીધા તે અજિત ચૂપચાપ સાંભળી રહ્યો. સાંભળતો સાંભળતો એ જીવનની આપદાઓ અને વિફલતાઓનાં ઊંડાં રહસ્યો ભેદવા મથતો હતો. સાવિત્રીને પોતાની સાથે રહેવાનું મનવવાની આશા એણે છોડી દીધી. હવે તો એ એક જ વિચારે ચડી ગયો: આવો ઉમદા આત્મા આ ઈશ્વર, કૃષ્ણગોપીઓ ને પુરાણના પાંચસો ગપાટાંમાં કેવો અટવાઈ જઈ રસ્તો ભૂલ્યો છે!

'તમે શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા કરો છો સાવિત્રી બહેન!' અજિતના આત્માએ સાવિત્રીના આત્મા સાથે જીવ સાટેની કુસ્તી માંડી દીધી: 'હું પણ શ્રદ્ધાની જ વાત કરી રહ્યો છું. હું પણ પ્રભુ અને ધર્મનો પ્રેમી છું. મારો પ્રભુ પ્રત્યેક માનવ-હૃદયમાં છે, મારો ધર્મ પ્રત્યેક માનવીની સુખશાંતિનો છે. આજે એ આખી માનવ-પ્રજા રિબાય છે ને રહેંસાય છે કેમકે આપણી શ્રદ્ધા પોતાનું સ્વરૂપ ફેરવી શકતી નથી. બુદ્ધિને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુસરી શકતી નથી. જે આખી સમાજ–રચના આ માનવ–પીડનનું કારણ છે, તેને ઉથલાવી પાડવાનું ભુલી જઈ આપણે ખોટાં થીંગડાં મારી રહ્યાં છીએ.' વગેરે વગેરે ધોધમાર ક્રાંતિવાદી વાતો જ્યારે પૂરી થઈ ત્યારે સાવિત્રી તો જ્યાંની ત્યાં જ હતી; આ તમામ નવા વાદ પ્રત્યે એની આંખોમાં એની એ જ હાંસી રમી રહી હતી.

સાવિત્રી તો પોતાનું કામ સંભાળવા ગામડામાં ચાલી ગઈ, પણ અજિતને માટે એક સારો વિચાર મૂકતી ગઈ. આ સ્ત્રીની ધગશ–બુદ્ધિપૂર્વકની કોઈ દલીલને કે સત્ય હકીકતોને ન માનતી, ન કબૂલતી એ ધગશ–એક સાચા મિશનરીની ધગશ છે. મારા ક્રાંતિવાદી વિચારો માટે મને એ ધગશ છે ખરી? હું તો લખું છું, હજુ મારી ચોપડીઓનાં મૂલ્ય વધુ મળે તેની માથાકૂટમાં પડયો છું, પણ આ સ્ત્રીની શ્રદ્ધા જોયા પછી સાહિત્યનું એકલાનું સેવન કેટલું ટાઢુંબોળ ને કેટલું રૂઢિગ્રસ્ત, કેટલું એકધારું અને નિષ્પ્રાણ થઈ પડયું છે! કયાં પડી છે મારે સાહિત્ય મારફત જેમનો ઉદ્ધાર કરવો છે તે જનતા, ને કયાં પડયો છું હું! મારું લખેલું વાંચતે વાંચતે કઈ આંખોમાં આશાનાં કિરણો રમી રહેતાં હશે ને કયા પ્રાણમાં ઊભરાતી પ્રેરણા મોં પર ચમકી ઊઠતી હશે તે જોવાનું મને જડતું નથી, મારો ને મારી વાચક જનતાનો સીધો સમાગમ જ નથી. એ સમાગમ ગુમાવી બેઠો છું માટે તો મારી નાની નાની અગવડો દુઃખોના જેવડી દેખાય છે ને પ્રભાને પોતાની જ એકલતા પર રડયા કરવાનું રહે છે.

એક પ્રકાશનમંદિર ખોલું? એક મુખપત્ર ચલાવું? એક પુસ્તકાલય ઉઘાડું? કે એક નાટક મંડળી ઊભી કરું? નહિ નહિ, એક સંસ્થા ઊભી કરું, જેને અંગે એક વસાહત ખોલી શકાય, સમાન વિચારનાં બધાં એ વસાહતમાં જ સાથે રહી આદર્શ ક્રાંતિવાદી જીવન જીવી બતાવે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ બધી ધૂનોના ગબારા આકાશે ચડી ચડીને વિખરાઈ ગયા. આખરે એનો બધો વીરરસ એક પ્રહસનમાં પરિણમ્યો : એણે પોતાના ક્રાંતિવાદી લેખની પત્રિકાની આઠ દસ હજાર પ્રતો છપાવી, એક મોટરનું ઠાઠિયું ભાડે કરી, અને આસપાસના પંદરેક ગાઉ સુધીમાં ભમી એ પતાકડાં વહેંચવાનો આરંભ કર્યો. એણે પ્રભાને પણ આ પરાક્રમમાં સાથે લીધી. એ પરાક્રમ કેવળ કૃત્રિમ અને હાંસી કરાવનારું નીવડ્યું. મિશનરી અને દીક્ષિત બનવાનું રસ્તામાં નહોતું પડ્યું.

પ્રભાને આ પરાક્રમ દરમિયાન એક રોમાંચક અનુભવ મળી ગયો. સાવિત્રી બહેનના ધર્મભાઈ દીવેશ્વર પોતાની શાળામાં ઉનાળાની છૂટી હોવાથી અજિતના ક્રાંતિવાદી વિચારો ઝીલવા વધુ ધાટા સંબંધમાં આવી ચૂક્યા હતા. અજિતને વશ કરી લેવાનું દીવેશ્વરનું સૌથી મોટું બળ એનું મૌન હતું. અજિતને પોતાના વિચારોની ધૂન પાગલપણાની હદે લાગી હતી. એને તો કોઈક સારો શ્રોતા જોતો હતો, હોંકારો દેનારો ને 'હા ખરું છે' કહેનારો એકાદ જણ મળે તો પણ એને મહાન વિજય લાગતો. મહાન ક્રાંતિકારોએ એને પકડાવેલું એક નાકું આ હતું, કે વધુ નહિ, એકાદ સારો વિચાર–પલટો અનુભવનાર માણસ મળી રહે, તો પણ આપણા 'કૉઝ'ને પરમ લાભ છે. દીવેશ્વર શાસ્ત્રી જે ચૂપકીદીથી અજિતના કલાકો સુધીના દલીલ–પ્રવાહો ઝીલતા હતા, ને મૂંગા મૂંગા જાણે પોતે બધું સ્વીકારતા હોય તેવો મુખભાવ દાખવતા હતા, તે એમને સજ્જનમાં ગણાવવા માટે બસ હતું. એને પણ અજિતના ક્રાંતિવાદમાં ગમ્મત પડી. એ શંકાશીલ બનતો ત્યાં પ્રશ્નો પણ પૂછતો, અને અજિત જ્યારે એને એકડે એકથી શીખવવાની સબૂરી હારી બેસતો, ત્યારે પ્રભા દીવેશ્વરને શાંતિપૂર્વક ગળે ઉતરાવી શકતી. કોણ જાણે કેમ પણ દીવેશ્વર શાસ્ત્રી પ્રભાની સમજાવવાની શક્તિની સાદી કદર કરતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ મને ગમે છે'

આજે પ્રભા એક હૉસ્પિટલના ઑપરેશન-થીએટરમાં આરસની લાદી મઢેલા મેજ ઉપર સૂતી છે. એની આંખો ઉપર, નીચે આસપાસ ચમક ચમક થતી એ ઓરડાની મૂંગી સૃષ્ટિ પર ફરી રહી છે. ને એ મંદ મંદ મલકતી બોલે છે: "ઓહો! વાહ રે વાહ! કેટલું સુંદર!"

"મારાં બધાં જ દર્દીઓને અહીં સૂતાં આવી લાગણી થતી હોય તો હું કેવો ભાગ્યશાળી બની જાઉં!"

એમ બોલતા દાક્તર, ચડાવેલી બાંયે, ને હાથ ધોતે ધોતે સૂતેલી પ્રભા સામે જોતા હતા, ત્યારે પ્રભાના નેત્રો પોતાના પગ બાજુ ઊભેલા એક આદમી તરફ મંડાતાં હતાં.

એ આદમી અજિત નહોતો, એ હતા યુવાન દીવેશ્વર શાસ્ત્રી. ને દાકતર દીવેશ્વરના મામાના દીકરા ભાઈ થતા હતા.

પ્રભાને આંતરડામાં એકાએક કયાંક નસ્તર મૂકવાનું હતું. અજિતને એક સીનેમા કંપનીને આપેલી વાર્તાના શૂટીંગ બાબત ન છૂટકે બહારગામ જવાનું હતું. પ્રભાએ જ અજિતને પોતાના કામે જવા રાજીખુશીથી રજા આપી. કેમકે ઑપરેશન કંઈ બહુ ગંભીર નહોતું. ને દીવેશ્વરભાઈ મદદમાં જ હતા. માંદી પ્રભાને લાગવગથી આ હૉસ્પિટાલમાં લઈ આવનાર દીવેશ્વર જ હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાર દિવસથી એ આંહીંના બિછાનમાં હતી. જાણે પોતે ડોલર કે મોગરાનાં બિછાનાં વચ્ચે જ સૂતી હતી. ફૂલ ફૂલ જેવી નર્સોએ સવારથી આવીને એને આખે શરીરે સાફ કરી હતી, પાઉડર છાટ્યું હતું, માથે કોલનવોટર છાંટી એના વાળ સમાર્યા હતા. ને ઓળતે ઓળતે પૂછ્યું હતું એક નર્સે, 'કેમ કઈ બાજુએ સેંથો લઉં?'

"એકેય બાજુએ નહિ, બરાબર વચોવચ." પ્રભાએ જ્યારે એમ કહ્યું ત્યારે એની આંખોમાં એક મૂર્તિ રમી ગઈ હતી.

વચ્ચે પાડેલો સેંથો કોણે વખાણ્યો હતો થોડા દિવસ પર? દીવેશ્વરે. માટે પ્રભાએ આજે ઓપરેશનના દિવસે વચ્ચેથી સેંથો લેવરાવ્યો હતો.

સૂર્ય ઊગ્યો, કિરણોના ગજરેગજરા લઈને આવ્યો, તે જ વખતે યુવાન શાસ્ત્રીજી દીવેશ્વર પણ આવ્યા, સાથે સુંદર ફૂલો લાવ્યા.

ક્લોરોફોર્મની ટોપી જ્યારે એને સુંઘાડવાનું શરૂ થયું, ત્યારે દીવેશ્વર શાસ્ત્રી વેદનાભરી આંખે સામે જ ઊભા હતા. આત્મવિસર્જન અને આત્મવિસ્મરણની અનંત ગેબી કંદરાઓમાં જ્યારે ક્લોરોફોર્મની અસર પ્રભાને લસરાવી રહી હતી, ત્યારે પ્રભા પોતાની સાથે એ જ એક મોં લેતી ચાલી; એ મોં રૂપાળું હતું, માથાના વાળની ન્યુનતા એ મોંના નિરોગી સૌંદર્યને, એ મોં પર રમતા સમતાના પ્રભાવને વધુ તેજોમય બનાવી રહી હતી. સાદા ને શ્વેત પોશાકમાં તેજદાર તાલકાવાળા દીવેશ્વર શાસ્ત્રી ઊભા હતા, તે પણ જાણે કે પ્રભાના પ્રાણની સાથે સંગાથી બની આ બ્રહ્માંડના મધ્યબિન્દુ પર લટકતા હતા.

બેહોશીના અનંતમાં ઓગળી જતી પ્રભા પોતાના અંતરમાં સમજતી નહોતી કે આ વદન શા માટે મારી સાથે આવી રહ્યું છે. શા માટે—શા માટે—શા માટે...અને જોતજોતામાં એનું અસ્તિત્વ ઓગળી ગયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ કલાકની વાઢકાપ પછી પ્રભા જ્યારે આત્મભાનની નીસરણી પર ચડતી ચડતી ચાલી આવતી હતી, ત્યારે જાણે કે એનો માર્ગ રૂંધતાં આસુરી સત્ત્વો એને ભય પમાડી, એની સામે ઘૂરકાટ કરી એને પકડવા જતાં હતાં.

" નહિ નહિ, આંહીં નહિ. હું આંહીંની નથી. " એમ કહેતી હોય તેવી પ્રભા બહાર ને બહાર આવતી હતી. બહાર નીકળી, બચી ગઈ, વારંવાર રસી તૂટતી હતી ને પોતે વારંવાર તળીએ પટકાતી હતી તે વેદના પૂરી થઈ, ને આત્મભાનના કિનારા ઉપર પહેલી જ વાર એણે જ્યારે નેત્રો ખોલ્યાં ત્યારે પણ એ જ મોં નજરે પડયું. આમ કેમ બન્યું ? હવામાં ઊડ ઊડ થતાં ઝુલ્ફાં વગરનો, ન કવિ કે કલાકાર એવો આ માનવી કેમ પ્રભાના અંતરમાં ગોખલો કોતરીને બિરાજમાન બની ગયો ?

પ્રભા નબળી હતી. ઓપરેશનનો જખમ રુઝાતાં દિવસો ગયા. એ બધા દિવસો દરમિયાન એની માતા બાપાની સાથે આવી મળી જતી.

બીજે ને ત્રીજે દિવસે દીવેશ્વરભાઈ આવતા, એની પથારી નજીક ખુરસી ધર બેસીને કશુંક પુસ્તક વાંચી સંભળાવતા, ને વાતો કરતા ત્યારે દયાની મૂર્તિ જેવા જણાતા. કોઈ કોઈ વાર એ થોડી મિનિટ જ શોભતા તો ઘણી વાર કલાક સુધી બેસી પ્રભાના અંતરને ઘેરી રહેલી ઉદાસી ગમગીનીને વિખેરી નાખતા. આવે એક દિવસે પ્રભાએ એને પોતાનો ઓપરેશન–થીયેટરની અંદરનો અનુભવ કહી સંભળાવ્યો : પોતે બેહોશ બનતી હતી તે વખતે દીવેશ્વરનું મુખ પોતાની સાથે અનંત પાતાળમાં ઊતરતું ઊતરતું પોતાને રક્ષતું આવતું હતું તે અનુભવ.

" મને પણ એ બધી ખબર છે. " એમ કહીને એણે સ્મિત ઉમેર્યું : " તમને આંતરિક અસુરો સાથેના સંગ્રામમાં મદદ કરતો કરતો હું ઉપર લાવતો હતો. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જાણે કે પ્રભાની ઝીણી મોટી પ્રત્યેક જરૂરિયાત સમજતો હતો, ને દિલસોજીભેર પ્રભાને જે કાંઈ શાતા જોઈએ તે પૂરી પાડતો હતો. પણ એને રંચમાત્ર ખબર નહોતી, કે આ દિલસોજીનો અર્થ પ્રભાના આત્મપ્રદેશમાં કેવો થઈ રહ્યો હતો; એની આ દિલાવર બરદાસ્ત પ્રભાના અંતરનાં ઊંડેરા આભાર-તંતુઓને ઝણઝણાવતી હતી, એટલું જ નહિ પણ પ્રભાના મનમાંથી એક ભયાનક બોલ સ્ફુરાવતી હતી: 'એ મને ગમે છે.'

જે સમયે દીવેશ્વર પાછા આવવાનું કહી ગયા હોય તે સમયની રાહ એ દિવસે પ્રભા કલાકો સુધી જોયા કરતી; ઘડિયાળની સામે ટીકી ટીકી કલાકો ગણ્યે જતી, અને પછી જ્યારે એનાં ધીમાં પગલાંના ધ્વનિ સંભળાતા, તેમજ એનો ઊંચો કાઠીનો દેહ દ્વાર પર દેખાતો ત્યારે એનું હૃદય ઓચિંતો ઊછાળો મારીને એના મસ્તકમાં શોણિતનાં ધસમસતાં પૂર મોકલતું.

'કાં, કેમ રહ્યું છે?' એમ પૂછીને એ ખુરસી નજીક ખેંચી બેસતો ને એનાં નેત્રોમાં નેત્રો સિંચતો; એના હૃદય-ધબકારા પોતે જાણે ત્યાં બેઠો બેઠો સાંભળી શકતો. પ્રભા પોતાનાં ઉરસ્પંદનોની અકળામણ અનુભવતી. ઘણીવાર તો એને ગૂંગળામણ થઈ જવાનો ડર લાગતો ને એના ગાલ લાલ બની જતા.

'એની નજરે આ ચડતું હશે?' પ્રભાને એ વિચારે લજ્જા થતી. પણ દીવેશ્વરભાઈ તો કેવળ પ્રભાના આરામ સગવડની જ પરવા કરતા દેખાતા: 'રાતે ઊંઘ કેવી આવેલી?' 'તાવ તો રહ્યો નહોતો ને?' 'કોલન વોટર થઈ તો નથી રહ્યું ને?' એવા એવા એની સુખાકારી પૂરતા જ પ્રશ્નો પૂછીને એ બેઠો રહેતો.

પોતે નર્સને પૂછી જોતો, ત્યારે નર્સ પાસેથી જાણવાનું મળતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે એમને જોઈએ તેવો જલદી આરામ આવતો નથી. ને કારણ શું છે તે જડતું ન હોવાથી દાક્તર સાહેબ મૂંઝાય છે, દાક્તર પણ આવીને એજ ઉદ્‌ગાર કાઢતા કે 'દીવેશ્વર, મને અજાયબી થાય છે કે આને તાવ કેમ રહ્યા કરે છે. કેમકે એક પણ કારણ એના શરીરમાં રહેલું નથી."

પ્રભાને તો આ તાવની કશી તમા નહોતી, એને ઇસ્પિતાલ છોડવાની પણ ઉતાવળ નહોતી; એ તો, દીવેશ્વર જો એક કરતાં વધુ વાર મુલાકાતે આવવાના હોય તો આખો દિવસ બિછાનામાં પડી રહેવા તૈયાર હતી. પણ હવે એને હૈયે ફાળ પેઠી હતી, કે પોતાની ઊર્મિના ઉસ્કેરાટ ઉપરથી પોતાનો કાબૂ હવે ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે.

મુકરર કરેલા ચાર વાગ્યાના જાદુઈ ટકોરા રણકાર કરી ઊઠે, આશાનું દ્વાર ઊઘડી પડે, ને ઊંબરમાં ખડી થાય એ પૌરુષભરી માનવપ્રતિમા. જે દીવેશ્વર પોતાને ઘેરે આવતા તે જાણે એ રહ્યા જ નહોતા. ઘેરે એમની આકૃતિનાં આવા સૌંદર્ય–દર્શન આડે જડતાનું જાણે કે આવરણ હતું. અથવા તો એની આકૃતિને પ્રભાએ જગત આખાથી જુદેરી તારવીને, આટલા મમત્વભાવે કદી અવલોકી નહોતી. બોડા માથાવાળો આ ગરીબડો દેખાતો માનવી ઇસ્પિતાલ–રૂમના ઉંબર ઉપર પ્રભાને કોઈ હિમાલયમાંથી ઊતરી આવતો શંભુનો ગણ દેખાયો. પ્રભાએ એની સામે જોયું ત્યારે એની આંખોમાં નવલાં નૂર ઝબૂકી ઊઠયાં. દિવસે દિવસે એણે પોતાના આ વીરભદ્રને નવનવાં કલ્પનાપરિધાન ધારણ કરાવ્યાં. પોતાના સ્વપ્નની ને મનોરથોની, પોતાની આશાઓની ને ઉત્કંઠાઓની શાળ ઉપર તેજનાં તંતુઓ વણીને એણે એ વાઘા વેતરાવ્યા. એ દૃષ્ટિએ પડે તે ક્ષણે જ કલેજું ધબક ધબક કરી ઊઠતું, માથું ગરમ ગરમ બની જતું, તે એટલે સુધી કે પોતે સૂતી હતી તે બિછાનું પણ અંગારનું બની જતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખરે એને ભાન થયું કે આ બધું શું બની રહ્યું હતું. પોતે દીવેશ્વરને ચાહતી હતી—પ્યાર કરતી હતી. પણ પોતાની એ લાગણી પોતાના આ વીરભદ્ર રખે ભાળી જાય, રખે કળી જાય ! એને જાણ થઈ જાય તો તો સત્યાનાશ થાય : પોતે એની દૃષ્ટિમાં સદાની કુલટા ઠરી બેસે. આટલા ખાતર પોતાના જીવનના એ નવા રહસ્યને લપાવી રાખવાની મહેનતમાં પડી ગઈ. રાત્રિએ નીંદમાં વારેવારે ચમકયા કરે, પ્રભાતે ઉજાગરાથી થાકેલી એ રૂની પૂણી જેવી બનીને પડી હોય, પણ દીવેશ્વર આવે તે ઘડીએ જ એ તરવરાટ અને થનગનાટની મોહનમૂર્તિ બની જાય.

પ્રત્યેક રાત્રિયે ડૉકટર એની 'ટેમ્પરેચર' લઈને થર્મામિટર સામે ચકિત નજરે જોઈ રહેતા. તાવ બસ ઊતરતો જ નહોતો. દીવેશ્વરભાઈએ અજિતને બહારગામ ખબર કર્યા, ને તેનો તાર આવ્યો કે હું આજ ને આજ આવું છુ'. આ તાર મળતાં જ પ્રભાને વિચાર આવ્યો : 'આ તે હું કેવું અઘટિત કામ કરી રહી છું ! મારો જીવન-રસ તો અજિતમાં સિંચાવો જોઈએ, મારે યાચના પણ અજિતની સહાનુભૂતિની કરવી જોઈએ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાપછૂટી વાત

પછી પોતે પોતાના અંતરમાં અજિતનું ધ્યાન ધરવા લાગી. એની સમસ્ત આકૃતિ કલ્પનામાં ખડી કરવા મથતી, પણ એને યાદ આવતી પતિના ચહેરાની તેમજ સ્વભાવની ફક્ત અણગમતી જ રેખાઓ. આ અનુભવે એને હૈયે જખમ હુલાવ્યો. પોતે પોતાના હૃદયને જાણે કે જોરથી પુકારી ઊઠી, 'અજિત મહાન છે, ઉદાર છે, સુંદર છે.' ને અજિતે પોતાના પ્રત્યે જે જે સારો વર્તાવ કર્યો હોય, તેને તલેતલ યાદ લાવવા એ મથી રહી.

અજિત આવ્યો ત્યારે તો પ્રભા વિશેષ શરમિંદી બની, એના શરીર પર કઠિન પ્રવૃત્તિનો શ્રમ સ્પષ્ટ હતો. એ ફિક્કો ને ઉજાગરે બહાવરો બનેલો હતો. 'એ મારું ઇસ્પિતાલનું બીલ ભરવા માટે જ આ મહેનત ખેંચે છે! એણે મારી નાની મોટી ઇચ્છાઓ પૂરવા માટે કેટલું કેટલું જોખમ ઉઠાવ્યું છે! સ્મરણોનાં મહાપૂર ચડયાં; 'સાચે-સાચ એ મહાન છે, મહાનુભાવ છે! એ રૂપાળો છે, રૂપરૂપનો અવતાર છે!' આવું પ્રભા ગોખવા લાગી.

અજિત આવીને એની પથારી પર બેઠો ને એણે પ્રભાના હાથ હાથમાં લીધા; પ્રભાને કપાળે ને શિરે પંજો ફેરવ્યો, ને અમાપ મમતાભર્યા પ્રશ્નો કર્યા, કેમ છે? હવે ઘેર ક્યારે આવીશ? હું તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નઘરોળ, બહારગામ ચાલી જવું પડયું. બાપડા દીવેશ્વરજી સારા તે એણે તારી સાર લીધી.

'કેટલો ભલો! કેટલો મહાન! શંકા ય કરતો નથી!' પ્રભાનું અંતર બોલી ઊઠયું. ને એણે આખી ઓપરેશન-કથા કહી દેખાડી; કહ્યું કે 'વહાલા, તમે તે વખતે મારી પાસે નહોતા તેથી તો શું નું શું થતું હતું, જાણે પાછાં કદી મળશું જ નહિ.'

અજિતે એને કંઠે ને એની છાતીએ હાથ ફેરવ્યો, આસપાસ કોઈ નહોતું ત્યારે ચુમી પણ ભરી લીધી. એની અસરે પ્રભાને શીતળતા અર્પી; સાંત્વન આપ્યું. અજિત ચાલ્યો ગયો તે પછી પ્રભા પડી પડી વિચારતી હતી: 'મને એના ઉપર હજુય વહાલ છે–છે જ.'

'પણ એકીસાથે બે પુરુષો પર વહાલ હોવું એ કેવી અજબ વાત! કેટલું પાપ! આવું હું પ્રભા કરું તે તો કદી કલ્પના પણ નહોતી.' એને છબીલ યાદ આવ્યો, છબીલના સાન્નિધ્યમાં એને જે રોમાંચ થયેલ તે યાદ આવ્યો: 'અને તે જ પાછું આજે ફરીવાર!' એ વિચારી રહી: 'પણ આ વખતે તો આ બધું ભયંકર છે. આ તે મને શું થવા બેઠું છે!'

અજિતે પોતાનું કામ રઝળાવીને પણ પ્રભા પાસે રહી જવા તૈયારી બતાવી. પણ પ્રભાએ આગ્રહપૂર્વક ના પાડી: 'ના, અહીં કોઈની જરૂર નથી. તમારું કામ ન રઝળાવો. આપણે હૅાસ્પિતાલમાં બીલ ભરવું છે તેનો આધાર તો એ કામ પૂરું થવા પર જ છે. મને આંહીં કાંઈ અગવડ નથી. હવે તો બે ત્રણ દિવસમાં હું ઘેર જઈશ.'

અજિત ચાલ્યા ગયા પછી પ્રભાને એક વિચારે દંશ દીધો: 'મેં એને જવા દીધો તેનું સાચું કારણ તો આજે દીવેશ્વરના આવવાનો દિવસ છે તે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજિત પર પોતાનો પ્રેમ છે કે નહિ તેના વિચારે એ ફરીવાર ચડી. મનને મનાવી મનાવી, ફોસલાવી પટાવી એણે પ્રત્યુત્તર કઢાવ્યો : ' ખરે જ હું મારા પતિને ચાહું છું, પણ મને ચાહતાં એને યત્ન કેમ કરવો પડે છે? એવો યત્ન શું, મને ચાહવામાં દીવેશ્વરને પડતો હશે? ના, ના, મને એમ નથી લાગતું. '

એમ ફરી પાછા એ યુવાન શાસ્ત્રીનાં વિચારો પ્રભાને પજવવા લાગ્યા ને પોતાની લાગણી વચ્ચેનો તફાવત એને પોતાને તાજ્જુબ કરી રહ્યો. દીવેશ્વરને યાદ કરતાં તો ઊર્મિનાં ઘોડાપૂર એના અંતઃકરણ પર ચડી બેઠાં, હૈયાના ધબકારા ધમધમ ગતિએ ચાલુ થયા, અને ગાલ રાતાચોળ બની ધગધગવા લાગ્યા. આખું પ્રભાત બળું બળું થઈ રહ્યા પછી, બાલોશિયાં આમ તેમ ફગાવીને પથારીમાં તરફડયા પછી એણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે આ સંતાપમાંથી છૂટવાનો માર્ગ એક જ છે કે, પોતે પોતાની પાપછૂટી વાત એની પાસે કરી નાખવી. હું એને કહી આપીશ કે હું એને ચાહું છું : એ મને ક્ષમા આપશે, ને પછી મારું હૃદય આટલા બધા ધમધમાટ કરતું બંધ પડશે, એને જોતાં આજે જે ઉશ્કેરાટ થાય છે તે તો પછી અટકી જશે. મારો તાવ પણ ઊતરી જશે ને મને આરામ મળશે. એક વાર મારા દિલનો ઊર્મિભાર વામી નાખવા દે.

પણ પછી જ્યારે દીવેશ્વર આવ્યો, સામે બેઠો, દિવ્ય અને સુંદર દેખાયો, વાતો કરવા લાગ્યો, ત્યારે એ ધ્રૂજી ઊઠી, ને પાંચ સાત વાર એણે જીભ ખોલવાના વિફળ યત્નો કર્યા. પછી એણે મહામહેનતે કહ્યું : ' તમે જરા ખુરસી નજીક લેશો? મારે તમને એક બહુ અગત્યની વાત કહેવી છે. ' ને પછી થોથરાતે થોથરાતે, લોચા વાળતી જીભે, ભાંગી તૂટી વાણીમાં, ઘડીભર વેદનાભરપૂર લજ્જા પામતે પામતે ને ઘડીવાર પાછો દીવેશ્વરનો પ્રસન્ન મુખભાવ ભાળી ઉત્સાહના પૂરજોશમાં આવી જઈ, એણે પોતાની વેદના તેમજ એ વેદનાનું કારણ વર્ણવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવ્યાં, ને જ્યારે પોતે 'હું તમને ચાહું છું' એ શબ્દોચ્ચાર સુધી આવી પહોંચી ત્યારે એ આંખો મીંચી ગઈ, અને છુટકારાના ગહરા એક નિઃશ્વાસ સાથે પથારીમાં ઢળી પડી.

આંખો જ્યારે એણે ફરીવાર ઉઘાડી ત્યારે પોતાનું મોં પોતાના હાથમાં ઢાંકીને એ હલ્યા ચલ્યા વગર બેઠો હતો.

'દીવેશ્વર!' પ્રભાએ ધીરેથી કહ્યું. 'મને તમે માફ કરશો દીવેશ્વર! તમે મને ધિઃકારતા તો નથી ને?'

પ્રયત્ન કરીને એણે મોં ઊંચકયું. 'પ્રભા...!' એ બોલતો હતો ત્યારે એનો ચહેરો જેવો દયામણો હતો તેવો દયામણો કોઈ બીજો ચહેરો પ્રભાએ કદી દીઠો નહોતો : 'માફી તો ઊલટાની મારે તમારી માગવી રહે છે.'

એ ઊભો થયો, પ્રભાની પથારીની અડોઅડ ગયો, પ્રભાના બેઉ હાથ એણે પોતાના હાથમાં લીધા ને કહ્યું, 'જે આપવીતી તમે તમારી કહી છે, તે જ આપવીતી મારી છે, પણ એ ઉચ્ચારવી ઉચિત નથી. આ બાબત ફરી આપણે શબ્દ પણ બોલવાનો નથી. આટલું મને તમે વચન આપો, એટલે કાલે જ તમને આરામ આવી જશે, તમારું હૈયું હળવું ફૂલ થઈ જશે. ને તમારા પતિ—અમે સૌ કેટલો આનંદ પામીશું.'

આટલું કહીને એણે પ્રભાના હાથ જોરથી દબાવ્યા, ને એ ઓરડામાંથી ચાલ્યો ગયો. પ્રભાએ પોતાનું મોં દીવાલ તરફ ફેરવી લીધું. ને એણે પોતાના હૃદયને કહ્યું, 'સાચે જ એ મને ચાહે છે! ચાહે છે! બસ, હવે હું વિશ્રાંતિ પામીશ.'

રાત્રિભર એને નિરાંતથી નીંદ આવી. પણ પ્રભાતના વહેલા પહોરે એ જાગી ગઈ. એના પડખામાં શૂળ નીકળતું હતું. જાણે કોઈ તીર

૧૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભોંકતું હતું. છતાં પોતે સુખમય હતી. બપોરે એ આવશે એ આશામાં ને આશામાં દર્દ ભૂલી જવાયું. પણ પીડા ફરીવાર જોર પકડવા લાગી. નર્સની દોડાદોડ થઈ રહી. છતાં પ્રભા તો દીવેશ્વરનાં જ સમણાં જોતી રહી. હમણાં આવશે, અબઘડી આવશે. આવ્યા વગર નહિ રહે.

દ્વાર ઊઘડયું. પ્રભાની નાડી ધબક ધબક થઈ રહી. એ આવ્યો! પણ એ નહોતો આવ્યો, દાક્તર આવ્યા હતા. એનું હૈયું ઊંડે ચાલ્યું ગયું, ને એણે વેદનાનો ઓહકારો કરીને આંખો મીંચી દીધી.

શું એ નહિ આવવાનો હોય? એની લાગણી વિશે પોતે વિભ્રમમાં તો નહોતી પડી ગઈ શું? એ શું નહિ ચાહતો હોય? એને મળવું જ જોઈએ. મળ્યા વગર છૂટકો નથી. આમ અદ્ધર શ્વાસે જીવાશે નહિ. આ બીજાં બધાં લોકો આંહીં વચ્ચે શા માટે આવી રહ્યાં છે? એને કોણ દોઢડાહ્યાં કરે છે!

દાક્તરે આવીને કહ્યું: 'મારે જાણવું જોશે કે તમને આરામ કેમ થતો નથી. મારે ફરીવાર તમને ઓપરેશન-થીએટરમાં લઈ જવાં પડશે.'

'નહિ! નહિ!'

'ન ડરો. કંઈ નથી થવાનું.'

'ડરતી નથી. મારે દીવેશ્વરભાઈને મળવું છે.'

એને લઈ જઈ ફરી તપાસવામાં આવી. અંદર હજુ રસી રહી ગયેલી લાગી. 'બહાદુર બનજો હાં કે? કંઈ નથી.' એટલું કહીને દાક્તરે ફરીવાર એને મોંયે કલોરોફોર્મની ટોપી મુકાવી. છૂરી ચાલુ થઈ.

× × ×

'જલદી આવો.' એવો તાર અજિતના હાથમાં મુકાયો. એણે પહેલી જ ગાડી પકડી, પણ એની દશા તો આખી આવરદાનો એકોડાબંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિતાર જોતા ડૂબતા માણુસ જેવી હતી. મુસાફરીના એ ત્રણ કલાક દરમિયાન, ભરચક ડબાની અંદર પણ અજિત ગાંસડી જેવો થઈ ને બેઠો બેઠો, પોતાની ને પ્રભાની વચ્ચેના દાંપત્ય-સંસારનું ચિત્રપટ જોતો હતો. પ્રભા મરતી હશે? કે મરી ગઈ હશે? એનું મોં જોવા મળશે કે નહિ? કદી ન અનુભવેલી વેદનાનાં જાણે કે કરવત ચાલુ થયાં. ઓ પ્રભુ! એને કેટલી બધી ચાહું છું! કેવો વિશુદ્ધ આત્મા! કેવો તેજોમય! જાણે કોઈ દિવ્યલોકનું માનવી! મારે ખાતરનું કેવું એનું આત્મસમર્પણ! ને એ સ્વાર્પણનો આ કેવો કાતિલ નતીજો! મરતી હશે—મરી ચૂકી હશે. એના વિના કેમ જીવી શકાશે? ભાવિનો પંથ વેરાનમય ભાસ્યો. એ વેરાનમાં એકે ય લીલું ઝાડવું ન દેખાયું.

સ્મરણોની વીજળી ઝબૂકી ઊઠી. વેદનાના લોઢ ગડગડયા. પ્રભાનો પ્રત્યેક હાવભાવ, પ્રભાના ચહેરા પરની પ્રત્યેક રેખા, પ્રભાના કંઠનો પ્રત્યેક ઝંકાર, પ્રભાએ ગાયેલું પ્રત્યેક ગીત...સ્મરણોની અનંત અસીમ વણઝાર વહેતી થઈ, ને એના ગળામાં ડૂમો ભરાયો. છેલ્લી એને જોઈ હતી તે આકૃતિ નજરે તરવરી ઊઠી. કેટલો દુર્બુદ્ધિ હું! હું એને મરતી મૂકીને ધંધે ચાલ્યો ગયો. કેવો અંધ હું! અંતરની કેટલી કેટલી વાતો ન બોલ્યો હું! ઉમળકા અણકથ્યા રહી ગયા, ક્ષમાઓ અણયાચી રહી ગઈ. જિંદગીભર અવ્યક્ત રહી ગયેલી આકાંક્ષાઓ ને આરજૂઓ!—ઓ પ્રભુ, અશક્તિ અને નિષ્ફળતાઓની એ કેવી કરુણ પરંપરા.

પછી એની યાદદાસ્ત પર ચમચમી ઊઠયા ધગધગતા લોહ-ડંડા: રોષ અને રીસનાં જે જે વેણ પોતે બોલ્યો હતો તે તમામ: જે જે ઘાતકી આચરણો ગુજાર્યાં હતાં તે તમામ: એને રડાવી હતી ને છાની નહોતી રાખી તે કઠોર પ્રસંગો તમામ: કેવો બેવફા ને બેવકૂફ બન્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો પોતે : ને હવે જો એને જીવતી પામવાને બદલે એના શબને જ જોવાનું રહ્યું હશે, પોતાની શરમના ને વેદનાના એકરારો કરવાની વેળા જો વહી ગઈ હશે, તો એ સ્મૃતિઓના રુધિર—નીતરતા જખમો કલેજા પર લઈને આખી ભવ-વાટ રઝળવાનું જ રહેશે ને!

પણ એને તો જીવતી પામી શકાયું, અજિતે ઊંડો શ્વાસ લીધો ને એની સેવામાં રોકાઈ ગયો. હવે તો પ્રશ્ન એને બચાવવાનો હતો. હું જો એને નહિ પંપાળુ, પ્રેમમાં નહિ નવરાવું, અશ્રુજળે નહિ ભિંજાવું, નવી હીંમત ને નૂતન આશાના હીંચોળે નહિ હીંચોળું, તો પછી એનું કોણ? કોણ બીજું એ કરશે? અધૂરા પ્રવાસની અવશેષ મજલ ખેંચવા એના પ્રાણમાં ઉત્સાહ પૂરવાનો સ્વધર્મ હવે મારો છે.

મૃત્યુની અંધારી ખાઈમાંથી બેઉ સજોડે બહાર નીકળ્યાં; જ્યારે યુદ્ધ પૂરું થયું ને ડૉકટરે એને નિર્ભય જાહેર કરી. ત્યારે અજિતને થાકનાં તમ્મર આવતાં હતાં. ઘેર જઈને પડયા વગર છૂટકો નહોતો. તૂટી પડવાની તૈયારી હતી. એ જ્યારે પોતે પ્રભાને કહ્યું ત્યારે પ્રભાએ જ એને વિશ્રાંતિ લેવા ઘેર ચાલ્યા જવા કહ્યું : 'તમે હવે ચિંતા કરો મા. ચાર દિવસમાં તો હું ઘેર આવીશ. દરમિયાન અહીં દીવેશ્વર ભાઈ મદદમાં રહેશે.'

આરામ લઈને પછી અજિત પોતાના અધૂરા ધંધા-કામે બહારગામ જઈ પહોંચ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવી સમસ્યા

ત્રણ અઠવાડિયાં પછી એ પાછો આવ્યો ત્યારે એના હૃદયનો કટોરો પ્રભાને માટે પ્રેમ અને સહાનુકમ્પાએ છલકતો હતો. રધે જઈ પ્રભાને પોતાનાં સાહસોની વાતો કરી પોતાની નવી આશાઓના ખજાના પ્રભા પાસે ખુલ્લા મૂકવા હતા.

વસંતની પગલીઓ ચાલીની આગળ પાછળનાં વૃક્ષોને પાંદડે પાંદડે પડી રહી હતી. વાયુમાં વસંતનો સુગંધીમય શ્વાસ લહેરાતો હતો. પથારીમાં બેઠેલી પ્રભાના ગાલોમાં પણ નવવસંતનો ગુલાલ પુરાતો હતો. એના સ્વાગત–સ્મિતની અંદર માર્દવ અને માધુરીની કટોરીઓ હતી.

બાબાને રમાડતો રમાડતો અજિત પ્રભાને પાર વગરની વાતો કહે જતો હતો, પણ થોડા જ વખતમાં એને સમજાયું કે પ્રભાના હૃદયમાં કશીક કહેવા જેવી વાત ઘોળાય છે. છેવટે બાબાને બહાર રમવા મોકલી દઈને પ્રભાએ અજિતને કહ્યું : કહેવા જેવી એક વાત બની છે.'

'હા, કહોને.'

'બહુ જ મહત્ત્વની છે.'

'એમ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મને સમજ નથી પડતી કે કેવી રીતે શરૂઆત કરું. ગુસ્સે તો નહિ થાઓ ને?"

"અત્યારે તો ગુસ્સે થવાનો ખ્યાલ સરખો યે હું કરી શકતો નથી." પણ એટલું બોલ્યા પછી એને આગલો એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો, જે પ્રસંગે પણ વાતની શરૂઆત પ્રભાએ આવી જ રીતે કરેલી. એટલે એણે પૂછ્યું. "છબીલભાઈ તો હમણાં કયાંય મળ્યા કર્યા નથી ને?"

એના એ શબ્દો તરફ રોષભ્રૂકૂટિ ચડાવીને પ્રભાએ કહ્યું : "એ વાત શીદ કરવી પડે છે? હું કાંઈ મશ્કરી કરવા નથી બેઠી."

એને ઉશ્કેરાયેલી દેખીને અજિત ચૂપ રહ્યો.

"તમને કહેતાં મેં ઘણો વખત આંચકો ખાધો...પણ તમારે એ જાણવું જ જોઈએ. તમને કહી દેવું એ હું ઉચિત ધારું છું."

"ખુશીથી કહો."

"વાત તો લાંબી છે. છેક મારા પહેલા ઓપરેશનના સમયથી માંડીને મારે કહેવી પડશે."

એ પછી પ્રભાએ દીવેશ્વરને લગતા પોતાના કલોરોફોર્મ સૂંઘતી વખતના અનુભવો કહ્યા. તે પછીના પોતાના ઉશ્કેરાટોની ને દીવેશ્વર પાસે કરેલી પ્રેમ-કબૂલાતોની વાતો કહી. એણે વાત પૂરી કરી ત્યારે એનો આખો દેહ કમ્પતો હતો ને એનું મોં તથા ગળું લાલ લાલ થઈ ગયાં હતાં.

થોડી વાર ગંભીર વદને ચુપચાપ બેસી રહ્યા પછી અજિત બોલ્યો ; "સમજ્યો."

"મારા પર તમે ગુસ્સે છો ને!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ના, ગુસ્સે નથી. પણ હવે મને કહી દે, તે પછી આગળ શું શું બની રહ્યું છે?'

"દીવેશ્વર મને મળવા અહીં આવ્યા કરે છે. મારે એની મદદની જરૂર હતી એટલે એ ના ન પાડી શક્યા. આંહીં આવવાની એની ફરજ થઈ પડી."

"હાં–હાં–પછી?"

"મને એમ લાગેલું કે આ બધું મારી માંદગીમાંથી જ ઊભું થયેલું તૂત હતું, ને હું સાજી થઈ જઈશ એટલે શમી જશે."

"ને શમી ગયું છે ખરું?"

આંખો પતિની સામે ચોડીને પ્રભા બેસી રહી. એનો અવાજ તદ્દન હળવો પડી ગયો. એ બોલી "ના–નથી–નથી શમ્યું."

"એને ખબર છે?"

"એ બધું જ જાણે છે. મારે એને કહેવાની જરૂર રહી નથી."

"પણ તેં એની સાથે એ વિશે વાતો કરી છે?"

"સહેજસાજ. એટલે એમ કે મારે એને બધું સમજાવવું પડેલું–મેં ઇસ્પિતાલમાં જે કરેલું તેની માફી માગવી પડેલી. મારે એને સમજાવવું પડ્યું કે જો હું માંદી ન હોત તો મેં એને એ બધું કહ્યું ન હોત."

"સમજ્યો."

"ને તમને પણ મારે સમજાવવું હતું કે તમારે એને દોષ ન દેવો. કેમકે એ બાપડા તો બિલોરી કાચ જેવા છે. ને મને જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે બાબતમાં હું જેટલી લાઈલાજ છું તેટલા જ લાચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પણ એને જે થયું છે તે બાબત હશે ને! એટલું તો તમારે જાણવું જ જોઈએને વહાલા! કે આનો કશો ઇલાજ નહોતો.”

‘હું જાણું છું પ્રભા.’

‘એ તો બાપડા એટલા બધા સજ્જન અને ખાનદાન છે. એ તો તમારો જ વિચાર કરી રહ્યા છે. તમારું તો એ શબ્દ માત્રથી યે બૂરું ન કરે તેવા છે. આ વાત એણે મને ફરી ફરી કહી છે. એને તો ફાળ જ એ પડી ગઈ છે કે અમારા બેમાંથી એકાદની કદાચ કશી ભૂલ થઈ બેસે. એ એટલા બધા લાગણીપ્રધાન છે–દરેક વાતને એ જેટલા ગંભીર અર્થમાં લે છે તેટલું બીજું કોઈ લેતું નહિ હોય.’

‘એ તો હું સમજ્યો.’ એટલું કહીને થોડી વાર થંભી ગયા પછી અજિતે કહ્યું: ‘પણ હવે આનું છેવટ શું છે?’

‘એટલે? તમે શું કહો છો?’

‘તું હવે શું કરવા માગે છે?’

‘લે! કરવાનું વળી આમાં શું હોય? કરી યે શું શકાય?’

‘પણ તું એની સાથે કાયમ પ્રેમસંબંધ ચાલુ રાખવા માગે છે કે કેમ?’

‘હું એ કેમ કરીને કહી શકું અજિત! એમાં કાંઈ વાંધો છે!’

‘ના. બીજું તો કાંઈ નહિ,’ અજિતે સ્મિત કરતે કરતે કહ્યું, ‘પણ એ પ્રેમ તો પછી આગળ વધે ને! એવું ઘણી વાર બને છે.’

‘ના પણ દીવેશ્વરે કહ્યું છે કે અમારે ફરીથી આ બાબત શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારવો. ને મને એમ લાગે છે કે એ સાચું કહે છે. એણે કહેલું છે કે અમે બેઉએ પરસ્પરના આત્માને પ્રીછેલ છે, એટલે અમારાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન હમેશાં સમૃદ્ધ બનતાં રહેશે, અમને ઉન્નત જીવન જીવવામાં મદદ કરશે.”

‘સમજ્યો ! પણ શરૂઆતમાં તો મારા જેવા માણસને એ લગાર મૂંઝવવા જેવું થશે. એને ટેવાઈ જવા માટે પણ મારે થોડો સમય જોશે ને !’

પ્રભા બોલી, ‘દીવેશ્વરભાઈ તો તમને હજુ વિશેષ ગાઢ પરિચયથી ઓળખવા ઉત્સુક છે, પણ એ તમારાથી ડરે છે. તમે એટલા બધા સીધાસટ અને તડ ફડ કરી નાખનારા, એક ઘા ને બે કટકા કરનારા છો ખરા ને !’

‘હાં–હાં–ખરું–હું એ કલ્પી શકું છું.’

‘ને એ ડરે છે કે તમને એમના તરફ વિશ્વાસ નથી, કેમ કે એ જૂના વિચારના છે. પણ અજિત, હું ખરું કહું છું કે એ જૂનવાણી નથી.’

‘હશે.’

વળતે દિવસે બપોરે દીવેશ્વર શાસ્ત્રી મળવા આવ્યા, ત્રણે જણાં વાતો કરતાં બેઠાં. અજિતે તો ચિત્રપટ કંપનીની આંતર્ગત બાજુ જોઈ હતી તે પરથી સમાજવાદ ને ક્રાંતિનો વિષય એને હોઠે ચડવો સ્વાભાવિક હતો. બાકીના કોઈ વિષય પર એ વાત કરી શકયો નહિ. સંકોચ અને વ્યાકુળતા એના વર્તાવમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાતાં હતાં. કેમકે સગી સ્ત્રીના આશક સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેની એને ખબર નહોતી. એટલે એ બીજે મળવા જવાનું બહાનું બતાવી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

સાંજે જ્યારે દીવેશ્વર જવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે એ આવી પહોંચ્યો ને એણે જોયું કે દીવેશ્વરના મોં પર દુઃખ અને દર્દ હતાં. વાળુ વખતે જોયું તો પ્રભા પણ બેચેન હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ, તમારી ગોઠવણમાં કાંઈ વિઘ્ન ઊભું થયું છે કે શું?' અજિતે પ્રભાને પૂછ્યું.

પ્રભાએ જવાબ દીધો: 'દીવેશ્વરને લાગે છે કે હવે એણે આંહીં કદી ન આવવું જોઈએ.'

'કદી ન આવવું જોઈએ? એ વળી શું?'

'એમ કે હવે હું સાજી થઈ ગઈ છું એટલે એની મદદની કશી જરૂર નથી. ને એને એમ પણ લાગે છે—કે—હવે ઠીક પણ ન કહેવાય. આવતાં એને બીક લાગે છે.'

એક અઠવાડિયું વીતી ગયું. યુવાન શાસ્ત્રીજી આવતા દેખાયા નહિ. અજિત જોતો હતો કે પત્ની પણ ચૂપચાપ હતી. ને વાત કરતી ત્યારે દીવેશ્વરભાઈની જ વાતો વિશેષ પ્રમાણમાં કરતી. એને જેવી ને તેવી દુર્બળ દિલની ને રાંક દેખી અજિતનું દિલ ઓગળતું હતું. હજુ તો એ ચાલી પણ શકતી નહોતી. તેમ એને જે વીતકોમાંથી પાર થવું પડયું હતું તે વીતકોએ એના મનને પણ ક્ષીણ કરી મૂક્યું હોવાની એ ફરિયાદ કરતી હતી. વિચાર તો એ જરી યે કરી શકતી નહોતી, ને જે જ્ઞાન હતું તે પણ એ ભૂલી ગઈ હતી—કેટલીક બાબતોમાં એનું મન પાણી વગરના માટલા જેવું ખાલીખમ બની ગયું હતું.

પુસ્તકોના ને ક્રાંતિના વિચારો અભરાઈએ ચડયા, અજિતની સામે નવી સમસ્યાનાં બીડેલાં દ્વાર દેખાયાં, કે આ પત્નીના ઉરસંતાપનો શો ઇલાજ? જીવનને આ વમળમાંથી કાઢી લેવાની કઈ કરામત? રાતદિવસના આ લોહીઉકાળાનું છે કોઈ ઔષધ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુક્તિનો નિર્ણય

અજિત વિચારે ચડ્યો. લગ્ન–જીવનનો એણે એક નિયમ ગણેલો કે પત્ની જ્યારે કશું સહન કરી રહી હોય ત્યારે પોતે પણ સહેવામાં સહભાગી બનવું જોઈએ. પત્નીની સુખદુઃખની ઊર્મિના સાચાખોટાપણાનો પ્રશ્ન કરવાનું એને મંજૂર નહોતું. પત્નીના હાસ્ય ભેળવવું ને રુદનમાં રુદન મિલાવવું એ જ એના દાંપત્યનો કાયદો હતો. પોતે તો પોતાની સુખદુઃખની ઊર્મિને રૂંધી, દબાવી શકતો, અમૃત કે વિષનો પ્યાલો પોતે પી પચાવી શકતો–પણ પ્રભા એમ કરવા અશક્ત હતી એટલે પછી અજિતને પણ એમ કરવા રજા નહોતી. જો અજિત કાબૂમાં રહે તો ' હૃદયહીન ' ' પથ્થર ' ' કઠોર ' જેવો દેખાતો. એવું પતિસ્વરૂપ પ્રભાને ભય પમાડતું, પ્રભાના ધિઃકારને પાત્ર બનતું.

આ અકળામણ પર વિચારતો એ દિવસો ગાળતો હતો. પ્રભાની પાસે પોતે જાય ત્યારે તો પ્રભાને ગમગીન ચહેરે આકાશ સામે નજર માંડીને જ બેઠેલી નિહાળવાનું હોય. એના મધુર મોં ઉપર જાણે કે વણઝર્યાં આંસુ તોળાઈ રહ્યાં છે. એને શું ઠપકો દેવો? શું એને એના આ તલસાટ રૂંધી નાખવા કહેવું? એટલું કરીને તો એને દુઃખની અતલ ખાઈમાં જ ધકેલી દેવી ને!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે શું એની પાસે આવીને પોતાના પ્રેમના પ્રલાપ વહેતા મૂકી એને ફરી પાછી પોતા તરફ ખેંચી લેવી ? એ માગતો હતો કે આમ કરવું અશક્ય નહોતું. પોતાના વાણીપ્રભાવ વડે અને આત્માના સામર્થ્ય વડે થોડા જ દિવસમાં પ્રભાના દિલમાંથી દીવેશ્વરને ઘસી-ભૂંસી નાખવાનું પોતાને માટે મુશ્કેલ નથી એવું અભિમાન હતું. પણ એટલું કરી લીધા પછી ય પોતાને જવાનું તો હતું જગતના માન-સમાં ક્રાંતિકારી પલટો કરાવવા માટે. અને પાછળ પ્રભાની શી ગતિ ! પ્રભાને જોઈતો હતો સાચો અને અવિરત વહેતો પ્રેમ; પ્રેમની કેવળ 'ઇંદ્રજાળ' નહિ. એને જરૂર હતી માનવીના પ્રેમની, કલાકારના પ્રેમની નહિ. એને દીવેશ્વરનો મોહ છોડાવ્યા પછી તો ઊલટાની વધુ નિરાધાર બનાવી દેવાશે,

પોતાની સામે બે યુવાન માનવી હતાં. બેઉ પ્રેમમાં હતાં. અને નીતિના કાયદાને ધોરણે એ બેઉએ ભવ્ય ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય ધર્યો હતો. પરસ્પરને બેઉ મળવાનું પણ બંધ કરતાં હતાં.

પરંતુ અજિતને માટે એ બેઉનો પરસ્પર ત્યાગ જ બસ નહોતો. પ્રભાને જ્યારે જતી કરવાનો વિચાર આવતો ત્યારે જ અજિતને ભાન થતું કે પોતે પ્રભાને કેટલી બધી ચાહતો હતો. પ્રભાને મુક્ત કરવાના વિચારની સાથે જ યાદ આવતા બેઉએ પરસ્પર લીધેલા મરી ફીટવાના બોલકોલ, ને મૃત્યુ પર્યંત સહજીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞાઓ.

પ્રભાને માટેનો એ પાતાળફૂટ પ્રેમ—એ પ્રેમે જ અજિતને સ્વધર્મ સુઝાડ્યો : પ્રભાને મુક્ત કરી દે.

ને અજિતે એ અવાજ મીઠાશથી સાંભળ્યો. પ્રભાને એ ચાહવાને ખાતર જ ચાહતો હતો, પ્રભા એને સામો પ્રેમ આપતી તેને ખાતર નહિ: એ ચાહના જો સાચી હોય તો તે પ્રભાને સુખી જોવા જ ઇચ્છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પ્રેમ સચો હતો માટે જ એણે ઇચ્છી પ્રભાની મુક્તિ, પ્રભાની પ્રગતિ, પ્રભાની અભિવૃદ્ધિ. પ્રભાનો જો વિકાસ થતો હોય તો તેને ખાતર પોતે કહો તે કુરબાની કરવા તૈયાર હતો.

આત્મપ્રતીતિની એવી અનેક ક્ષણો આવી ગઈ હતી કે જયારે પોતે પ્રભાને કદી સુખી નહિ કરી શકે એ સૂઝી ગયેલું. પ્રભાના ધણી બનવાની લાયકાત પોતાનામાં નથી એ એના આત્માનો અનેક પળોનો એકરાર હતો.

આવું આવું જે પોતે બોલતો હતો, તે પોતે આચરી બતાવવા પણ ઇચ્છતો હતો. એ બતાવવાની ઘડી એને આવી ગયેલી ભાસી.

ઘણા ય પતિઓ પોતાની પત્નીઓના વાંકમાંથી નીકળી જવાની અને વહાલા થવાની કરામત રૂપે બોલતા હોય છે 'હું તારો ધણી થવા લાયક નથી. તું મારા કરતા ઉચ્ચ અધિકારોવાળી છે.' પણ તેઓની દાનત પોતાનો અધિકાર જતો કરવાની નથી હોતી. અજિતે તો નિશ્ચય કરી લીધો આત્મપ્રતીતિને વળગી રહેવાનો, આચરણમાં મૂકી દેવાનો.

આમ એક દિવસના તરફડાટને અંતે અજિતે મરણિયો નિરધાર કર્યો, ને રાતે જયારે બધાં ઊંઘતાં હતાં ત્યારે પોતે કાગળ કલમ લઈ પોતાની સન્મુખ દીવેશ્વરના આત્માનું આવાહન કર્યું.

'મહાશય.'

'આવો ચોંકાવનારો ને અસામાન્ય કાગળ લખવાનો નિર્ણય મેં ઘણા આંચકા ખાધા પછી કરેલ છે અને એમાં મારી પ્રાર્થનાપૂર્ણ સચ્ચાઈ આલેખન પામી છે એટલું માનવા હું તમને વિનવું છું.

'તમારી ને મારાં પત્નીની વચ્ચે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિની જાણ મને બહારગામથી આવ્યા પછી થઈ ચૂકી છે. દુનિયામાં બીજી બધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાબતોના કરતાં એનું કલ્યાણ હું વધુ કિંમતી ને વહાલું ગણું છું, ને એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જોયા પછી જ મેં નક્કી કર્યું છે કે મારી ને એની વચ્ચે જે સંબંધ પ્રવર્તે છે તેની મારે તમને જાણ કરવી. બીજી કોઈ રીતે તમે એ ન જાણી શકો, કેમ કે એ સંબંધ અસામાન્ય પ્રકારનો છે.

'પ્રભા દુઃખી છે એટલું તો તમને જણાવવાની જરૂર નથી એમ હું માનું છું. મારી સ્ત્રી તરીકે એ કદી સુખી થઈ નથી ને મને ભય છે, કે કદાપિ થશે પણ નહિ. પ્રકૃતિથી જ એ ઉષ્માવંત હૃદયની છે, પ્રેમ અને સહવાસ માટે તલસનારી છે.

'એથી ઊલટી રીતે હું તો પ્રકૃતિથી જ અતડો, અંગત તત્ત્વથી રહિત ને આત્મનિમજ્જિત છું. મારા જીવન-કાર્યની જરૂરિયાતોએ મને મારી આસપાસના જીવનથી ને જગતથી વિચ્છિન્ન થઈ જવાની ફરજ પાડેલ છે.

'આવી આત્મપ્રતીતિ મને મારાં લગ્ન પૂર્વે જ થઈ ચૂકી હતી, પણ એનાથી એને બચાવવાની વેળા તે વખતે નહોતી રહી.

'જે બનવું અશક્ય હતું તે કરવાની ધૂને મને ચડાવનારો જે મારો એના પ્રત્યેનો અનહદ ઉત્કટ પ્રેમ, એ તો એ બાપડીનું કમનસીબ જ બન્યો. એને પ્રસન્ન અને સુખી કરવાના આ અશક્ય કામમાં હું સફળ બનું છું એવી સતત આત્મભ્રમણાનો હું ભોગ બન્યો રહ્યો છું; ને એ રીતે હું પ્રભાને પણ સતત ભ્રમણામાં નાખી રહ્યો છું.

'જે કંઈ હોય તેની ચર્ચા કશો જ અંતર્પટ રાખ્યા વગર. નિઃસંકોચપણે, તલેતલ વિગતવાર કરી નાખવાનો અમારો બેઉનો નિયમ છે, પણ આ એક એવું સત્ય હતું કે જેનો ખુલ્લો નિર્દેશ કરતાં અમે બેઉએ હંમેશાં આંચકો જ ખાધા કર્યો છે. ને એ ચૂપકીદી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ સંકોચ અમારા જીવનમાં અનિવાર્ય ઊગનારા વિષવૃક્ષનું એક બીજારોપણ હતું એમ મેં માનેલ છે.

'બેશક પ્રભા કોઈક દિવસ બીજા પુરુષ સાથે પ્રેમ કરશે એવી શકયતાનો તો મેં બેવકૂફે કદી વિચાર જ કર્યો નહોતો. પણ એ તો હવે બની ચૂકયું છે ને મેં યથાશકિત તેનો ઉકેલ વિચારી કાઢયો છે.

'પ્રભાના પ્રેમનો જે અધિકારી હોય તે માણસ આવા સંજોગોમાં પ્રભા પ્રત્યેની પોતાની ઊર્મિઓને છૂંદી નાખવાની લાગણીમાં દોરવાઈ જાય એ સાવ સહજ છે. પરંતુ અમે જ્યારે પરણ્યાં હતાં ત્યારે અમારી વચ્ચે સ્પષ્ટ સમજપૂર્વકનો કરાર હતો કે અમારું આ લગ્ન જ્યાં સુધી ઊભયના આત્મ–કલ્યાણને સુસંગત હોય ત્યાં સુધી જ રહે. આ કરારનું અમારે સદા સર્વદા પાલન કરવું રહે છે.

'આ લખવામાં મારો ઉદ્દેશ તમને જણાવવાનો છે કે તમારી સાથેના પ્રભાના સંબંધની અટકાયત કરી શકાય એવો કોઈ પણ હક્ક પ્રભા પર મારો છે નહિ; ને જો સમય જતાં એવું દેખાય કે પ્રભા મારી સ્ત્રી કરતાં તમારી સ્ત્રી થવાથી વધુ સુખી થઈ શકે તેમ છે, તો હું મારી ફરજ તમારી બેઉની વચ્ચેથી ખસી જવાની સમજું છું.

'આટલું લખ્યા પછી મને મારો સ્વધર્મ પૂરો થયો લાગે છે. તમારી સચ્ચાઈ અને શુદ્ધ બુદ્ધિ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે હું આખી વાત તમારા પર છોડું છું.'

કાગળ લખાઈ રહ્યો. લખ્યા પછી અજિત એ બે વાર વાંચી ગયો. તો પણ એક રાત એના ઉપર જવા દેવાનો નિર્ણય કર્યો, રાત વીતી. વળતા પ્રભાતે જ્યારે એણે એ ફરી વાર વાંચ્યો ત્યારે એ ચોંકી ઊઠયો. કાગળ ભયંકર લાગ્યો. એ કાગળે પોતાની આંખો સામે ભાવિ જીવનનો પંથ ખુલ્લો કર્યો. એ પંથ પર એકલતા અને રુદનની કંદ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાઓ આડી પડી હતી. સાથોસાથ એ પંથ પર સ્વતંત્રતા અને વિજયનાં સુવર્ણ–શિખરો પણ ઝળહળી ઊઠયાં. એકવાર આ કાગળ ટપાલની પેટીમાં પડી જશે, પછી તો તીર છૂટી જશે. એના પરિણામે પ્રભાને પોતે ગુમાવી બેસશે એવી સંભાવના પણ સામે ઊભી હતી.

પ્રભાને ગુમાવવાની તૈયારી કરી શકાય તેમ છે ?

એના વેગભર્યા વિચારો સૂસવાટા મારતા જુદાઈની ઘડી પર જઈ ઊભા. એની આંખોમાં આંસુ ઊભરાયાં. પ્રભાના મૃત્યુની સંભાવના વિચારતાં જે પ્રેમોર્મિ ઊમટી હતી તે જ પાછી ઊછળી.

ફરી પાછો ઉલ્લાસનો રોમાંચ આવ્યો. પોતાની અંદર પુરાયેલા કેસરીસિંહે જંગલની હવાની સોડમ લીધી, કારાગારના સળિયા ખખડાવ્યા ને ત્રાડ પાડી.

કાગળ લઈને એ પોસ્ટ ઑફિસને પંથે પળ્યો. અરધે રસ્તે આવતાં એ થંભ્યો. નહિ, નહિ, આ પગલું ન ભરી શકાય; ઘેલછા છે–નરી ઘેલછા. ફરી પાછો ચાલ્યો. નિશ્ચય દઢતર બન્યો. પોસ્ટ–ઑફિસની ટપાલ પેટી સામે એણે આમ તેમ આંટા માર્યા. એકાદ કલાક સુધી એણે હિંમતને સ્થિર કરવા યત્ન કર્યો. એક વાર તો એ પાછો પણ ફર્યો. એકાદ દિવસ હજુ વિચારી જોવા મન થયું. પણ પાછો ગયો ને કાગળ એણે ટપાલ કર્યો.

તે પછી દિલમાં એક સબાકો નીકળ્યો. આ શું કર્યું ! ઘર ભણી જતાં આખી વાટ એણે પાછા જઈને પોસ્ટ માસ્તરને એ કાગળ પાછો આપવા વિનવવાની ઊર્મિ સાથે બથોબથ યુદ્ધ કર્યું.

આ કાગળ દીવેશ્વરને આજે બપોરે મળવો જોઈએ, એવી ગણતરી બાંધીને વળતા દિવસ સવારની ટપાલમાં આવનાર જવાબને માટે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોસ્ટમેનની સામે ચાલ્યો. જવાબનો કાગળ એના હાથમાં આવ્યો. ખોલીને એ વાંચવા લાગ્યો—

'તમારો કાગળ મળ્યો. જવાબ હું તત્કાળ વાળું છું. એ કાગળે મને જે મનોવેદના કરાવી છે તેનું વર્ણન હું નથી કરી શકતો. આમાં એક ભયંકર ગેરસમજ ઊભી થઈ છે, ને હું આશા રાખું છું કે એ ગેરસમજ દૂર ન થઈ શકે તેટલી બધી આગળ નથી વધી ગઈ. તમારા અનુમાનને આધારભૂત ઠરાવે તેવું મારી ને તમારાં પત્નીની વચ્ચે કશું જ નથી બન્યું તેની હું તમને ખાતરી આપું છું. તમારાં પત્ની એક કારમી આત્મવેદનાનાં ભોગ થઈ પડયાં હતાં ને મેં તેમને મળી શાતા આપવા યત્ન કર્યો હતો. મારા જેવા ધાર્મિક માણસની એ ફરજ હતી, ને મેં એથી વિશેષ કશું જ કર્યું નથી. તમે મને તેમ જ તમારાં પત્નીને અન્યાય કર્યો છે. તમારાં પત્ની એક નિર્દોષ, સુકોમળ અને વિશ્વાસુ આત્માવાળાં સન્નારી છે. તમારા પ્રત્યે તે પૂર્ણપણે પ્રેમપરાયણ છે, અને મારા તેમના પ્રત્યેના સેવાભાવી વર્તનથી તમારામાં આટલી ગેરસમજ પેદા થાય એ વિચાર તો મને કલ્પનાતીત લાગે છે.

મારું લખેલું આ સ્વીકારી લઈને ઘાતકી સંશય તમારા અંતરમાંથી અળગો કરવા હું તમને વિનવું છું. તમારા સંસારનો સર્વનાશ અને પ્રભા બહેનનો જીવન-ધ્વંસ કરવાનું જો હું નિમિત્ત બનતો હોઉં તો એ મારે માટે અસહ્ય વાત છે. લગ્ન-સંબંધના પાવિત્ર્યમાં હું માનનારો છું અને એ લગ્નધર્મો પર આક્રમણ કરે એવો વિચાર માત્ર સેવવામાં યે હું ઘોર પાપ માનું છું. ફરી ફરી કહું છું કે તમારી કલ્પના નિર્મૂલ છે, ને તમે એ દૂર કરજો ને આટલું તો ખાતરીપૂર્વક માનજો કે ભવિષ્યમાં કોઈ પણ સંજોગોમાં હું તમારાં પત્નીને ફરી મળીશ નહિ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગ્નસંબંધના મૂળમાં

કાગળ ફરી ફરી વાંચતાં અજિતની આંખોનાં ભવાં ખેંચાઈ ગયાં. એણે ઉદ્‌ગાર કાઢયો: 'અરે, આ માણસને તે શું થયું છે? શું એણે મારો કાગળ કેવળ કટાક્ષયુક્ત માની લીધો? એ શું મને ગુસ્સે થયેલો માને છે?'

ઘેર જઈને એણે પોતાના કાગળની મૂળ પ્રત ફરી ફરી વાંચી વિચાર કર્યો. નહિ નહિ, દીવેશ્વર આ કાગળ પરથી મને રોષે ભરાયેલો માને એવું તો આમાં કશું ય નથી. નક્કી એ માણસ મને થાપ દેવા માગે છે, સામનો કરવાની એની છાતી નથી લાગતી.

ફરી પાછો એ તાજજુબીમાં પડયો. આ માણસ સાચો હોય એ બની શકે ખરું? એના વલણને વિશે પ્રભાને જ ગેરસમજ થવાનો સંભવ ખરો? કે પછી એની લાગણીમાં હવે કોઈ પ્રત્યાઘાત આવી ગયો હોવાથી એ ઇન્કાર જવા યત્ન કરતો હશે?

કલાકો સુધી એણે આ સમસ્યા પર વિચાર કર્યો. પછી એ પ્રભા વાંચતી હતી ત્યાં જઈ પથારી પર બેઠો ને પૂછયું: 'દીવેશ્વરના કાંઈ ખર ખબર?'

'કાંઈ જ નહિ.' પ્રભાએ જવાબ દીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તને એનો શો ઇરાદો લાગે છે?'

'મને–મને ખબર નથી. એ પાછા આવવા માગતા હોય એવું લાગતું નથી.'

'પણ શા માટે નહિ?'

'એને એના પોતાના ઉપર વિશ્વાસ નહિ હોય.'

'પણ તને એમ તો લાગે છે ને, કે એને તારા માટે પ્રેમ છે?'

'હા—'

'તને એ ખાતરી છે? શા પરથી?'

આ પ્રશ્ન પ્રત્યે પ્રભાએ મોં મલકાવ્યું: 'સ્ત્રીની જાત આવી બાબતમાં સાચું સમજી જવાની કેટલીક યુક્તિઓ જાણે છે.'

'મને એ કહે નહિ?'

થોડા વિચાર બાદ એણે કહ્યું, 'આજે નહિ, કોઈક દિવસ કહીશ. આજે એ કહેવું તે એમને અન્યાય કર્યા જેવું થશે. ને હવે તો આ વાત આગળ વધવાની નથી એટલું જ તમારે જાણવું બસ છે.'

'એ દુ:ખી હશે, ખરું?'

'હા, મને ખાતરી છે કે એ દુ:ખી છે. આવી વાતોને એ ગંભીર ભાવે મન પર લેનારા છે.'

ક્ષણેક થોભ્યા પછી અજિતે પૂછ્યું, 'એણે તને કહેલું ખરું કે પોતે તને ચાહે છે?'

'ના, એવું પોતાની જીભે તો બોલે જ કેમ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો પછી એણે કરેલું શું?'

'મારી સામે મીટ માંડેલી.'

'તે દિવસે એ ચાલ્યા ગયા ત્યારે એને ખબર હતી ખરી, કે હજુ ય તારી લાગણી કેવી છે?'

'હા હા, પણ તમે આ બધું શા માટે પૂછો છો?'

'મને લાગેલું કે તું ભ્રમણામાં છે.'

આ શબ્દો પ્રત્યે એણે મોં મલકાવીને કહ્યું, 'એવું હોત તો મેં તમને આ કથની કહેવાની તકલીફ જ ન લીધી હોત.'

આટલા પછી અજિતે ચાલ્યા જઈને દીવેશ્વર પર ફરી વાર કાગળ લખી નાખ્યો—

'તમારો કાગળ વાંચતાં મને ઘણી મૂંઝવણ પડી. મને લાગે છે, કે મેં તમારી પાસે આખી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ નથી કરી. હું અને પ્રભા અમારી વચ્ચેના સંબંધમાં કેવું નિખાલસપણું ધરાવીએ છીએ એ તમે કદાચ નહિ જાણતા હો. પ્રથમથી જ તમને સ્પષ્ટ કહી દઉં કે તમારી ને પ્રભાની વચ્ચે જે કંઈ ઇતિહાસ બન્યો છે તે તેણે મને પૂરેપૂરો કહ્યો છે. એટલે હું 'ઘાતકી સંશય'ની નહિ પણ નક્કર હકીકતની જ વાત કરી રહ્યો છું. તમને પણ એમ જ કરવા હું વિનવું છું.

'તમારા અંતરમાં શું છે તે નક્કી કરવું મારે માટે મુશ્કેલ છે. પણ કૃપા કરી ખાતરી રાખજો કે હું નથી ગુસ્સે, નથી ઈર્ષ્યાએ દોરવાઈ ગયેલો, કે નથી સંશયગ્રસ્ત. ઉપરાંત, હું દુઃખી પણ નથી—એટલો બધો દુઃખી નથી કે સહી ન શકું. મેં અને પ્રભાએ જીવનમાં પુષ્કળ દુઃખો સામે ટક્કર ઝીલી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારી પત્ની પ્રત્યેના તમારા મનોભાવની વાત તમે લખી છે. સંભવિત છે કે તમારી ને એની વચ્ચે બની ગયેલી વાતનું આજે પાછળથી નિરીક્ષણ કરતાં તમને લાગ્યું હોય કે એના પ્રત્યેની તમારી લાગણી શાશ્વત કે ઊંડી નથી, ને તેથી તમે એની સાથેનો સંબંધ કાપી નાખવાનું વધુ પસંદ કરો. એમ કરવાનો બેશક તમને હક્ક છે, કેમકે તમે કોઈ રીતે વચને બંધાયા નથી, મારે તમને જે કહેવાનું છે તે તો આટલું જ છે, કે તમારી મનોવસ્થાનો વિચાર કરવામાં તમારે મારા પ્રત્યેની કશી ફરજ વિચારવી રહે છે એમ ન માનતા. એ બાબતમાં કશો જ હક્ક નથી, ને હોય તો હું તે જતો કરું છું.

'મારી કલ્પના પ્રમાણે તો તમામ મુશ્કેલીનું મર્મસ્થાન તમે જેને લગ્ન-સંબંધના પાવિત્ર્ય વિષેની તમારી માન્યતા કહો છો તે જ લાગે છે. એ તો બેશક, આ કાગળમાં ચર્ચી ન શકાય તેટલો બહોળો વિષય છે. હું તો આટલું જ કહી શકું છું કે મારી પણ એક વાર આવી માન્યતા હતી, પણ વિશેષ અભ્યાસને અંતે મારી એ માન્યતા હવે નથી રહી. મારે મતે તો લગ્નસંસ્થા સમાજના આર્થિક વિકાસની એક ભૂમિકાનું જ સંતાન છે. આ ભૂમિકા અત્યારે ઝડપથી પસાર થઈ રહી છે. લગ્નસંસ્થા પણ આર્થિક ભૂમિકાનાં અનિષ્ટોથી પિડાઈ રહી છે. જ્યારે જ્યારે મને આ વિષયની ચર્ચા કરવાનું નિમંત્રણ મળે છે, ત્યારે ત્યારે આજે આ લગ્નસંસ્થાની શી વાસ્તવ-દશા છે તે પકડવાની હું હિમાયત કરું છું. આજે આ લગ્નસંસ્થા લગ્નયુક્ત વેશ્યાવૃદ્ધિની સંસ્થા છે.

'આપણી આર્થિક અવસ્થા આજે આપણા અમુક ચોક્કસ વર્ગોને —મૂડીદારોને, વ્યાપારીઓને, વકીલોને અને ધાર્મિક પુરુષોને—સુખ-સાધનો, દરજ્જો, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, આરોગ્ય અને સદ્ગુણો સેવવાના સંજોગો પૂરા પાડે છે ખરી; પણ બીજા ઘણા મોટા સમૂહોને—ખેડૂતોને,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાણીઆઓને, મજૂરોને, કારીગરોને તો એ દુઃખ, અજ્ઞાન, રોગ અને અવગુણોની જ વહેંચણ કરી રહેલ છે. સ્ત્રીના સંબંધમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે; કેટલીક સ્ત્રીઓને એ ઘરની શીતળ છાંયડી કે સુખ-સાધન, સૌંદર્ય અને શાંતિ આપે છે; બીજી કેટલીકને એ એકલતા ને નિષ્ક્રિયતા આપે છે; બીજી કેટલીકને એ ગૃહજીવનની ગુલામી આપે અને બીજી અનેકને કપાળે એ વેશ્યા–જીવનની વરાળો ફૂંકે છે. જો તમે તપાસમાં ઊતરો તો તફાવત ફક્ત, આ બધા કિસ્સામાં આર્થિક લાભાલાભનો જ હોય છે, વ્યાપારીને, વકીલને, ધાર્મિક પુરુષોને શિક્ષણ મળે છે, અધિકાર સાંપડે છે, એ થોભી શકે છે, ને પોતાની શરતો સિદ્ધ કરી શકે છે; પણ ખેડુ, ખાણીઓ, લુહાર કે કુંભાર એ બધાને તો પોતાના અકેક દિવસના–પ્રાણ–ટકાવને ખાતર પોતાની શક્તિઓ વેચી નાખવી જ પડે છે. એ જ રીતે સ્ત્રીઓ પૈકીની અમુક વિદ્યાસંસ્કાર અને સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે; ને પછી જ્યારે પોતાનો પ્રેમ સમર્પણ કરવાનો સમય આવે છે ત્યારે તેઓ 'લગ્ન' નામે ઓળખાતો જીવનભરનો કોન્ટ્રાક્ટ કરાવી શકે છે; પણ કંગાલિયતના કીચડમાં સબડતી સ્ત્રીઓ વિદ્યા, જ્ઞાન, સંસ્કાર કે સૌંદર્ય સંપાદન કરી શકતી નથી, તેઓ આવા કોઈ લાભદાયક ને કસદાર કોન્ટ્રાક્ટનો લાભ મળે ત્યાં સુધી સબૂરી રાખી શકતી નથી, પરિણામે તેમને તો પોતાના જીવનને ટકાવી રાખવા પૂરતી, રોટી ને છાપરાંની છાંયા મેળવવાની કિંમત લેખે જ પ્રેમ વેચવો પડે છે.

'અહીં તો લગ્ન–સંસ્થા પર હુમલો કરવાનો પ્રશ્ન જ નથી. મને બેશક પ્રણાલિકાના જોરે એટલો હક્ક મળે છે કે જો મારી પત્ની બીજા સાથે પ્રેમમાં પડે તો હું એ બેઉને નસિયત કરાવી શકું : પુરુષને હું બદનામ કરી શકું, સ્ત્રીને હું હલકી પાડી શકું. પણ એ હક્ક હું જતો કરવા તૈયાર છું. તો પછી મારા સ્વૈચ્છિક ત્યાગથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોની આબરૂને હાનિ પહોંચવાની છે? કયા લગ્ન–સંબંધના પાવિત્ર્યનો લોપ થઈ જવાનો છે? કયા પુરુષનો દ્રોહ થવાનો છે?

'લગ્નની દિવ્યતા, મૃત્યુ કાળ પર્યંતની અવિચ્છિન્નતા, વગેરે વાતો આજે કોઈ બુદ્ધિશાળી માણસ સ્વીકારી શકશે નહિ. હું નપુંસક હોઉં, ગાંડો હોઉં, ઊતરી ગયેલ, દારૂડિયો ને વ્યભિચારી હોઉં, અથવા લાંબા કાળ સુધી ગેરહાજર હોઉં તો તો પ્રભાને ફરી પરણવાનો હક્ક તમારાં શાસ્ત્રો પણ આપે છે ને? તો પછી મારી નપુંસકતા જેમ શારીરિક હોય તેમ માનસિક અને બૌદ્ધિક પણ હોવાની કલ્પના શું તમે નથી કરી શકતા? શારીરિક નપુંસકપણા કરતાં માનસિક અને આત્મિક નપુંસકપણું સ્ત્રીજીવનને સોગણું વધુ વેરાનમય ને વાંઝીયું બનાવનારું છે એ શું તમે નહિ કલ્પી શકો?

'દલીલને ખાતર એટલું સ્વીકારી લો કે પ્રભાની ને મારી વચ્ચેની વાતો મેં તમારી પાસે તલેતલ સાચી જ મૂકી છે: સ્વીકારી લો કે અમારી બેઉની વચ્ચે સ્વભાવનો જ મૂળભૂત એવો મોટો ભેદ છે કે પરસ્પરને ચાહે તેટલાં સન્માનવા ને પૂજવા છતાં, અરે ચાહવા પણ છતાં, પતિપત્ની તરીકેના સંબંધમાં અમારા બેમાંથી કોઈને સુખ સાંપડી શકે તેમ નથી; આટલું સ્વીકાર્યા પછી હવે માનો કે પ્રભાને એક એવા પુરુષનો ભેટો થાય છે કે જેની સાથે પોતે સુમેળ અને શાંતિથી રહી શકે; માની લો કે એ પુરુષને પ્રભા અંતઃકરણથી ચાહે છે ને પ્રભાને એ પુરુષ ચાહે છે; માની લો કે આ વસ્તુસ્થિતિનો હું સ્વીકાર કરું છું, એ મને ત્યજી જાય તેમાં હું રાજી છું; તો પછી શું તમે આ માર્ગને લગ્નવિરોધી અથવા અસતનો માર્ગ કહી શકશો? એમ હોય તો દોષ કોને દેવો? શું પ્રભાએ જીવનભરની નિષ્ફળતાને અને કેદીદશાને પૂનિત માની પડી ન રહી તે માટે તેને? કે શું મેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી અસંતુષ્ટ સ્ત્રી સાથે જીવન ઘસડીને મારી પ્રાણ–ચેતનાઓને વેડફી નાખવા ના કહી તે માટે મને?

'પ્રભાને મેં આમાંનું કશું કહ્યું નથી. આવું કંઈ હું કરી રહ્યો છું એવી જો પ્રભાને ખબર પડે તો એ ચોંકી ઊઠે. આ તો મેં પોતે જ બીજો કોઈ માર્ગ ન સૂઝવાથી મારી જવાબદારી પર તમને વિદિત કર્યું છે. લખવાથી આ બધું બરાબર નહિ સમજાય. એટલે જો આખા પ્રશ્નની શાંતિભરી છણાવટ માટે કોઈ રૂબરૂ મળવાનો સમય લઈએ તો સગવડ પડે. પરમ દિવસે મારે વલસાડ જવાનું છે. તો રસ્તે એક ગાડી વસઈ ઊતરી પડી તમને મળી લેવા માગુ છું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવી જંજીરો

જવાબની આશા વળતા જ દિવસે રાખીને અજિત બેઠો, પણ એ આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. પછી વળતા દિવસે પોતે વસઈ ગયો, ને દીવેશ્વરજીના ઘરની ખડકી ખખડાવી.

નોકરે બારણું ઉઘાડીને કહ્યું કે 'મુંબાઈ ગયા છે.'

'ક્યારે?'

'આજે સવારે.'

'પાછા ક્યારે ફરશે?'

'કંઈ કહી નથી ગયા. અચાનક જવાનું બન્યું છે.'

'વારુ! આવે ત્યારે કહેજે, હું મળવા આવેલો.'

ઘેર આવીને ફરીવાર કાગળ લખી મળવાનો સમય માગ્યો. પાંચ દિવસ સુધી જવાબ ન મળ્યો.

આખરે અજિતે પ્રભાને જઈ પૂછ્યું: 'દીવેશ્વરના કાંઈ વિશેષ સમાચાર છે?'

'ના રે!' પ્રભાએ જવાબ વાળ્યો: 'સમાચારની આશા પણ મેં નથી રાખી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જવાબ વાળતી વખતે પ્રભાની બેચેની અછતી નહોતી રહેતી. તેમ દર ટપાલના ટાણે પ્રભા જે ઉત્સુકતા ધારણ કરતી તે પણ સૂચક હતી. બીજાં તો કોઈના કાગળપત્રની રાહ પ્રભાને નહોતી.

પ્રભા સાથે કામ લેવામાં અજિતની આવડત મીંડું હતી. યુક્તિબાજ એ બની શકતો જ નહિ. અમુક બાબત તો પ્રભાથી છુપાવી રાખવી છે એવું મન સાથે નક્કી કર્યા પછી એનો માનસિક સળવળાટ શરૂ થઈ જતો. બિલાડીના પેટમાં પડેલી ખીરની પેઠે એ વાત બહાર નીકળવાના ધમપછાડા કરતી. ખાનગી રાખવું એ તો એને શરીરે કીડીઓ ચોંટયા બરોબર હતું. બહાર પાડી દેવાની, ઉઘાડેછોગ ચર્ચી નાખવાની, છેવટના નિકાલ પર આવી જવાની ચળ જ એને ઊપડતી.

એટલે એક દિવસ સાંજે એણે પ્રભા પાસે આવી બેઠક લીધી, પ્રભાનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો ને પછી શરૂઆત કરી નાખી—

'પ્રભા, મારે તને વાત કહેવી છે. દીવેશ્વરજી સાથે મેં પત્રવ્યવહાર ચલાવેલ છે.'

ચોંકી ઊઠીને પ્રભાએ પૂછ્યું. 'શાનો પત્રવ્યવહાર?'

'મેં એને બે કાગળો લખ્યા છે.'

'શી બાબતના?'

'મારે એને આપણી બાબતમાં વાકેફ કરવા હતા' ને પછી અજિતે એ બન્ને કાગળો પૈકી પહેલામાં શું લખેલું તેની સમજ પાડી અને દીવેશ્વરનો જવાબ એના હાથમાં મૂકયો. પ્રભાએ એ વાંચ્યો.

'પછી તમે શો જવાબ લખ્યો?' ચડાપ દેતે પ્રભાએ પૂછ્યું. અજિત પોતાના બીજા કાગળની રૂપરેખા દોરી દેખાડવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'લગ્ન–ધર્મ વિષે તમે એને એવું લખ્યું ?' એ ચમકી ઊઠી.

'હા બાપુ હા,'

'પણ એ તો એને ભયંકર લાગશે.'

'તને એમ લાગે છે ?'

'હા હા, તમે એટલું તો સમજો છો ને, કે એ શાસ્ત્રાભ્યાસી છે.'

'સમજું છું, પણ સાચી વાત—'

'તમે તો લોકોને વિશે કંઈ જાણતા જ નથી.' એ બરાડી ઊઠી: "તમને એટલું ય ભાન નથી કે તમારી રીતે એ વિચાર કરી શકે જ નહિ ! એ બધી દલીલો એને ગળે ઊતરતી હશે કદી ?'

'તો પછી મારે શું કરવું ?'

'બીજું શું વળી, આપણે એને ફરી કદી મળવું નથી, વાત ત્યાં જ પતી જાય છે ને !' બોલીને પ્રભાએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. પછી એણે પૂછ્યું, 'તમે જે કાંઈ કરી રહ્યા છો એનો મને તો કાંઈ ખ્યાલ જ નથી એટલું તો તમે એને લખ્યું હતું ને ?

'ચોક્કસ, સ્પષ્ટતાપૂર્વક.'

'બરાબર સ્પષ્ટ કર્યું હતું ?'

'બન્યું તેટલું બરાબર. જો આવી રીતે.' એમ કહીને એ પોતે લખેલી કાગળની પંક્તિઓ લગભગ શબ્દેશબ્દ બોલી ગયો.

'આવું તમે કેમ લખી શક્યા ?' એ પોકારી ઊઠી.

પછી એણે દીવેશ્વરનો કાગળ ફરી એકવાર વાંચી જોયો ને પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોલી : 'જોઈ શકો છો ને? એ બાપડા તો આભા જ બની ગયા છે. કશું બોલી કે લખી તો શું, વિચારી યે શકયા નથી.'

'કાળે કરીને એ તો ઠેકાણે આવી જશે. કોઈક રીતે એણે જાણવું તો જોતું હતું ને?'

'પણ શા માટે એણે જાણવું જોતું હતું! જેમ હતું તેમ રહેવા દેવામાં શો વાંધો હતો તમને?'

'પણ વહાલી, તું એ પુરુષ સાથે પ્રેમમાં છે એ તો ખરું છે ને?'

'પણ મારે કયાં એને પરણવા કે એનું ઘર માંડવા જવું હતું? એટલો બધો પ્રેમ મને કયાં એની ઉપર ઊભરાઈ જતો હતો?'

'એ તો થોડા વખતમાં પૂરેપૂરો પ્રેમ ખીલી ઊઠત.'

'ને એ મને ઘરમાં ઘાલત તો એને એની નોકરી ચાકરી, આબરૂ ઇજ્જત, ન્યાત જાત, બધું ગુમાવવું પડત એ તો સમજો!'

'પ્રેમને ખાતર એવું તો અગાઉ ઘણાએ વેઠેલ છે.'

'પણ એની દૃષ્ટિએ તો વિચારો. એની બેઆબરૂ કેટલી થઈ હોત!'

'પણ જો તારા સુખનો હેતુ સરતો હોત તો એ બેઆબરૂ હું મારે માથે ઓઢી લેવા તૈયાર હતો.'

'શી રીતે?'

'તમે બન્ને મારે માટે એવી અફવા ઉડાડી શકત.'

'શી અફવા?'

'કે હું પોતે દુરાચારી ને દારૂડિયો છું. ને હું એ કબૂલ કરી લેત.,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મને ત્યજી દેવાનું એટલું બધું સહેલું છે?'

'સહેલું તો લવલેશ નહોતું. મારે લોહીલોહાણ લડાઇ કરવી પડી છે.'

'છતાં તમે તો એ નિર્ણય પર આવી ગયા ને?'

એ શબ્દોમાં પ્રભાનો ટોંણો હતો. પ્રભાનું આખરી વલણ, આખરી દૃષ્ટિબિન્દુ હમેશાં આ જ હતું. એ શબ્દોમાં પ્રભાએ અજિતની બધી જ મહત્તા ધોઈ નાખી. ત્યાગ કરવાના અજિતના નિર્ણયે કેવાં કારમાં મૂલ્ય માગ્યાં હતાં તે તો પ્રભાએ ગણતરીમાં જ લીધું નહિ.

એઉના દાંપત્ય–સંસારની એ તો જૂની વાત હતી. હમેશાં એને પોતાનો પત્નીપ્રેમ વ્યક્ત કરવાનું કહેવામાં આવતું, ને હમેશાં અજિત એ યત્ન કરવા નારાજ રહેતો. પ્રભાની તો ઇચ્છા હતી અત્યારે અજિતના મોંયેથી સાંભળવાની, કે કાગળો ટપાલમાં નાખતા પહેલાં તેને કલેજે કેવા કેવા ચીરા પડયા હતા. આ બધું વર્ણન જો પ્રભાને સાંભળવા મળત, તો જ એને અજિતના હેતની ફરી એક વાર ખાતરી થાત, મઝા પડત, ને થોડા દિવસ પાછો જોરદાર પ્રેમ ચાલુ રહેત.

પ્રભાએ કહ્યું :—

'પણ હું તમને છોડી જ કેમ શકું? તમને ત્યજી જવાનો વિચાર જ ગાંડપણનો છે. દીવેશ્વર પ્રત્યે મારા પ્રેમમાં ઢળવાનો એવો અર્થ તમે બેસાડી જ કેમ શકો? એવો હેતુ મારા સ્વપ્નમાંય નહોતો. આવા તે બેવકૂફ ને બોતડ તમે થાવ છો જ કેમ?'

ધોવાઈ ગયું! અજિતના જીવનમાં એક તત્ત્વ રૂપે ઊગેલું લગ્ન-વિચારનું સત્ય આમ સસ્તું બનીને તરછોડાઈ ગયું. આત્માની ધગધગતી અગ્નિપરીક્ષામાંથી નીકળેલું વિચાર–સુવર્ણ વેડફાઈ ગયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે ચાર વધુ દિવસો વીત્યા. પણ દીવેશ્વરનો જવાબ ફરી વળ્યો નહિ. પ્રભા અસ્વસ્થ અને આકુળવ્યાકુળ બની ગઈ હતી. 'એ શું કરતા હશે?' પોતે વિચારતી હતી. ઓચિંતાં એ બેઉ એક વાર મુંબઈ ગયાં ત્યારે પેલા પ્રભાના ડૉક્ટરની ગાડી ભેટી ગઈ. એક બાજુ ગાડી થંભાવીને એ બધાં મળ્યાં. ડૉક્ટરે વાતમાં વાત કહી : 'દીવેશ્વર તો ગયા.'

'ક્યાં ગયા?'

'દેશમાં : નોકરી છોડી કરીને, સરસામાન બધું જ લઈને એકાએક ચાલ્યા ગયા.'

'પણ શા માટે?'

'એ તો એના વિદ્યાલયવાળાને પણ કોઈને ખબર નથી પડી. ટ્રસ્ટીઓ પર ઓચિંતો પત્ર આવ્યો.'

અજિત ડૉક્ટરની સામે જોઈ આભો બન્યો. પ્રભાએ પણ એક થરથરાટી અનુભવી.

'રાજીનામું આપ્યું!' એ પોકારી ઊઠી.

'હા. એમ જ'

'પણ શું થયું?'

'અમે કોઈ એ ભેદ પામી શક્યા જ નથી. હું વિદ્યાલયનો એક ટ્રસ્ટી છું, ને ગઈ કાલે જ રાતે મીટીંગમાં એ કાગળ વંચાયો.'

'એણે શું લખ્યું છે?'

'લખ્યું છે કે થોડાક વખતથી પોતાને પોતાના કામથી સંતોષ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળતો નથી, અભ્યાસ અને ચિંતનની જરૂર છે, માટે જાય છે. અમે બધા તો હેરત જ પામ્યા, કેમકે એના વિશે આવું તો કદી લાગેલું જ નહિ.'

'પણ જવાના છે ક્યાં?'

'કદાચ કાશીએ ચાલ્યા જાય.'

'ડૉકટરના ચાલી જવા પછી બેઉ ફૂટપાથ પર પૂતળાંની દશામાં થંભી રહ્યાં. પછી એકાએક અજિતના મોમાંથી શબ્દો પડયા, 'નાસી ગયોઃ ભાગી છૂટયો!'

એ શબ્દો બોલતો બોલતો અજિત ખડખડાટ હસી રહ્યો. 'કાયર! ભાગી છૂટયો. કલેજું ચાલ્યું નહિ!'

'અરે! અરે!' પ્રભા ખસિયાણી પડીને વારવા લાગી : 'એમાં મશ્કરી શું કરો છો? હસો છો શું જોઈને?'

'હસું છું શું જોઈને!'

અજિતે શ્વાસ હેઠે મૂકયો. ને પાછી તરત એની પાંસળીઓ હાસ્યમાં પિસાવા લાગી.

'ચૂપ રહો!' પ્રભાએ પોતાની પાછળ હસતા ચાલ્યા આવતા અજિત તરફ ફરીને રોષથી કહ્યું : 'ચૂપ કરો. મશ્કરીની વાત નથી.'

ફાટેલી આંખે એની સામે જોતી જોતી પ્રભા બોલી ઊઠી : 'વિચાર તો કરો, બાપડો નોકરી છોડી ગયો! એનું ભાવિ ધૂળમાં મળ્યું.'

'એમ તો મને યે લાગે છે બાપુ!'

'હા—શ! બચાડો! અભાગી! કયાંથી...' પ્રભા બોલે જતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ના.' અજિતે પોતાનું અટ્ટહાસ્ય દબાવી દઈને ગંભીરપણે કહ્યું. 'એ ભાઈ સાહેબ ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિનો સામનો ન કરી શક્યા. પોતાની લાગણી પર પોતાને જ ભરોસો ન રહ્યો એટલે નાઠા.'

'હું એ નથી માની શકતી. એણે સ્વાર્પણ કર્યું છે, આપણી ખાતર એણે એનું ભાવિ જતું કર્યું.'

'ના, ના, એની નિર્બલતાએ જ એને નસાડયો છે.'

ને ફરીવાર અજિત હાસ્યને હિલોળે ચડયો. પણ પછી એણે પોતાની આસપાસ લોકોની તાકતી આંખો જોઈ. પોતાની ઊર્મિઓને એણે લગામમાં લીધી. લોકલ ગાડીમાં એણે માંડ માંડ મનને દબાવી રાખ્યું. પછી ઘેર જતે જતે એ જંગલમાં હસી હસી બેવડ વળ્યો.

એની કલ્પનામાં ખડો થયો હતો એ યુવાન શાસ્ત્રવેત્તા : એક બાજુથી લગ્ન-સંસ્થાનાં પાવિત્ર્યમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર, ને બીજી તરફથી પ્રભાની કલ્પનામૂર્તિના દિવસરાત સ્વપ્નાં જોનાર, પ્રભાના ભણકારા અનુભવનાર! કલ્પના કરી કે જાણે આ જુવાન શાસ્ત્રવેત્તા પોતાની માશૂકના નફટ રૂઢિભંજક પતિ સામે ઊભો છે, ને એક પણ દલીલનો જવાબ વાળી શકતો નથી : 'ભાગ્યો! ભાગ્યો! ભાગ્યો! હું ત્યાં પહોંચવાનો હતો તે પ્રભાતે જ ભાગી નીકળ્યો. ન ઊભો રહી શકયો. મોં બતાવવાની હિંમત હારી બેઠો!'

ને હસી હસી એ ઘરની ખાટ ઉપર ઢગલો થઈ ગયો.

'પણ તમે તે આ શું કરો છો? આપણે એના જીવતરનું સત્યાનાશ વાળ્યું તે તો જુઓ!' પ્રભા છણકા કરતી રહી.

'વાહ વાહ! ખાસી વાત!' અજિતે કહ્યું: 'એવું કાંઈ નથી. એના જીવનનું સત્યાનાશ વળવાને બદલે એને તો ઊલટાનો વધુ વિચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાનો મેં મોકો કરી આપેલ છે; લગ્નસંસ્થાના પાવિત્ર્ય વિષે એને હવે વિશેષ વાંચવા વિચારવાનું મન થશે.'

પ્રભા પતિની આ મશ્કરીની સામે પણ પેલા પ્રત્યેનો પ્રેમ ન છોડી શકી. તેણે કહ્યું : 'એના અંતરમાં કેટલું દુ:ખ થતું હશે!'

'દુ:ખ તો ભોગવવું જ જુવે ને બાપુ!' અજિતે ઉત્તર દીધો: 'કોઈક નૂતન લગ્નદૃષ્ટિ લઈને એ પાછા આવશે તો બધું કોકડું ઉકલી જશે.'

'ના ના,' પ્રભા હજુ ય કટાક્ષ સમજ્યા વગર કહેતી હતી : 'એના વિચારોમાં ફેર કદી જ નહિ પડે. હવે ફરી વાર આપણને એના સમાચાર મળવાના જ નહિ.'

અજિતે પ્રભા સામે જોયું. પ્રભાની આંખોમાં આંસુ ટમટમતાં હતાં.

અજિતે વાળુ પછી બહાર ચાંદનીમાં બેસીને પ્રભાને પૂછ્યું : 'વારુ પ્રભા! મને લાગે છે કે તું જેટલું માનતી હતી તેટલો બધો તો તું એને ચાહી શકી જ નથી : હેં, કહે તો, ચાહે છે?'

પ્રભા કાંઈ બોલી નહિ.

'તું એને વધુ વાર ચાહી શકત ખરી? હેં પ્રભા?' અજિતે ફરી પૂછ્યું.

થોડો વિચાર કરીને એણે જવાબ વાળ્યો : 'સામા માણસનું જો મન ન હોય તો પછી સ્ત્રી એને લાંબો વખત ચાહી શકે એમ તો મને ય લાગતું નથી.'

'તો તો એને બાપડાને આમ નસાડી મૂકવામાં ખોટું થયું.'

'એ જ—હું યે તમને એ જ સમજાવવા માગતી હતી, પણ સમજાવી શકતી નહોતી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ આપણે તો વાત ખીલે બાંધવી જોઈએને!'

'તમારે બાંધવી હશે. મારે તો કશી જરૂર નહોતી.'

અજિતે જોયું કે પ્રભા પોતાનાં આંસુની આડશે હસતી હતી.

એણે પ્રભાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું, 'ખેર પ્રભા, દુનિયા તૈયાર નથી ત્યાં આપણે શું કરીએ! દુનિયાને તૈયાર કરવી જ રહે છે. ત્યાં સુધી આપણે રાહ જોશું. આવી ઉતાવળ ફરીથી નહિ કરીએ.'

પોતાના હાથ પર અજિતે પ્રભાના અનુમોદન રૂપી દાબ અનુભવ્યો; ને પ્રભા બોલી :—

'વહાલા! મને એકવાર વચન આપો, કે આવું ઘાતકી પગલું તમે ફરી કદી નહિ જ ભરો. તમારે મારું માનસ સમજી લેવું જોઈએ. હું ભલેને ધારી બેઠી હોઉં કે કોઈકના ઉપર મને પ્રેમ છે, પણ ખરી રીતે એ સાચો પ્રેમ હશે જ નહિ. તમારી જગ્યાએ બીજો કોઈ પુરુષ મારા હૃદયમાં બેસી શકે એ કદી જ બને નહિ—કદી જ નહિ. તમને હું ત્યજી શકીશ જ નહિ. આવું કદી માનશો જ નહિ.'

પ્રભાને ખબર હતી કે અજિતનું અંતર કયારે પ્રબલ ઉમળકો અનુભવે છે. એ ઉમળકો અજિતને ઉછાળી રહ્યો છે. એણે પ્રભાને પોતાના ઉન્મુક્ત પ્રેમની છોળોમાં નવરાવવા માંડી.

પરંતુ પ્રેમનાં આ પરનાળાં વહેતાં હતાં તે પલે પણ અજિતનું કોઈક એક આત્મ–તત્ત્વ જાણે જમીનદોસ્ત થઈ રહ્યું હતું ને હતાશાની 'હાય' ઉચ્ચારતું હતું.

મુક્ત થવા મથતો કેદી પોતાનાં અંગો પર વધુ બેડીબંધો ભિડાતા ભાળે છે ત્યારે નાખે છે તેવી એ હાય હતી, તેવી એ આહ હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુવચન

સાહિત્યકારનું એટલે કે સર્વ પ્રદેશોના કલાકારનું જીવન મોટે ભાગે સમરાંગણ સમું હોય છે. ખરું જોતાં તો પ્રત્યેક માનવીના જીવનમાં સંગ્રામો મંડાયા હોય છે. પણ સમરાંગણે સમરાંગણે વિશિષ્ટતાઓ અને વિચિત્રતાઓ પડેલી છે. સૂક્ષ્મ સંકુલ ઊર્મિઓ જોડે કામ લેનારો કલાકાર વ્યવસાયમાં, લગ્નસંસારમાં, જીવન પ્રત્યેનાં એકેએક વલણોમાં પોતાની નિરાળી જ લડાઈઓ લડી રહ્યો હોય છે. ને એની લડાઈઓ ઉપર કાળલેખ લખાયો હોય છે, મોટે ભાગે તો પરાજયનો.

એવી ખાસ વિશિષ્ટતાઓના આકર્ષણે ખેંચાઈને જ મેં અમેરિકન ગ્રંથકાર અપ્ટન સીંકલેરનું, પોતાના જીવન–સંસાર પરથી ઉઠાવેલું વારતાપુસ્તક તપાસી જોયું, ને તેમાંથી 'બીડેલાં દ્વાર' એવા મથાળા નીચે 'જન્મભૂમિ' દૈનિકના શનિવાર–અંકોમાં પૂર્વાર્ધ આલેખ્યો હતો, ઉત્તરાર્ધ તો હજુ હમણાં જ લખાયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અપ્ટન સીંકલેર પ્રચારવાદી ગ્રંથકાર છે, લડવૈયો છે, કલમને શસ્ત્રે સામાજિક સમરાંગણો લડે છે; પણ એ સાચો કલાવિધાની નથી એની પોતાની પત્નીએ જ કબૂલ કર્યું છે કે શિલ્પી તરીકે અપ્ટન સીંકલેર 'ધ સીંગીંગ જેલ–બર્ડઝ' સિવાય ક્યાંય પોતાની કલાને સાચવી શક્યો નથી.

અમેરિકામાં અને યુરોપ ખંડની ભૂમિ ઉપર પુસ્તકોની પ્રશંસાઓ કયા ધોરણે થાય છે તે આંહીં બેઠે સમજી શકાય તેમ નથી. અપ્ટન સીંકલેરના આ દળદાર પુસ્તક 'Love's Pilgrimage'ને 'એક મહાન નવલકથા' જેવા શબ્દો વડે સાતમે આકાશે શી ખૂબીઓના જોરે ચડાવી દેવામાં આવ્યું છે તેની મને સમજ નથી પડી, લેખકે પોતાના જીવનના નાના મોટા, ગણના યોગ્ય તેમજ ક્ષુદ્ર, તમામ અનુભવોનો સંગ્રહ કરીને બેશક પ્રભાવપૂર્ણ ભાષામાં આંહીં ભંડારિયું ભર્યું છે.

મેં એ છસો ઉપરાંત પાનામાંથી ૨૬૦ જેટલાં પાનાંનો જ સંભાર ઉતારી મારી કથાને ખતમ કરી છે. ને આથી વધુ તારવવાની જરૂર પણ નથી તેની મને ખાતરી થઈ છે.

Love's Pilgrimage' ને એના પ્રકાશકોએ ' a novel' કહી છે, 'A splendid work of Art' કહી છે. એ મંતવ્ય સાથે સંમત થઈ શકાતું નથી. પણ સ્વ. જેક લન્ડન નામના લેખકે તો એટલે સુધી પ્રશસ્તિ ઢોળી છે કે 'It stands alone : there is no book like it : એ ચોપડી અદ્વિતીય છે, એનો કોઈ જોટો નથી.'

જેક લંડનની આ પ્રશસ્તિને એક જ દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય, કે અમેરિકામાં લેખકની આસપાસ જે સંજોગો છે તેનું આવું વફાદાર નિરૂપણ કોઈ બીજે ઠેકાણે નહિ થયું હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી એક પ્રશસ્તિ આવી છે : 'It is surely your greatest book and very nearly one of the great books of the word.' કોણ જાણે! પણ તે પછીનો ઉત્તરાર્ધ સત્યની વધુ નજીક છે—

'You give wooing, marriage, pregnancy, birth in great classic lines: તમે સંવનનને, લગ્નને, ગર્ભાધાનને, અને પ્રસવને ભવ્ય બાનીમાં આલેખ્યાં છે.' આ અભિપ્રાય મને માન્ય છે.

વારતાઓમાં, ખાસ કરીને 'મહાન વારતા'માં જે જે વિશાળ લીલાભૂમિ પર રમણ કરતાં પાત્રો ઘટનાઓનું એક કેન્દ્રસ્થ કથાપ્રસંગની ચોયફરતું ગૂંથણ જોઈએ, અનેક તાણાવાણાના છૂટક છૂટક ત્રાગોની ગૂંથણી સાથે ઊઠતો અખંડરૂપી વણાટ જોઈએ, તે આમાં નથી. આ તો ફક્ત એક ઊર્મિવંત અને આદર્શભક્ત યુવાનના જીવન-પ્રવાહ પર પ્રતિબિમ્બિત થયેલા છૂટક છૂટક અને પસાર થઈ જતા પ્રસંગોની પરંપરા છે. નોવેલમાં તો વણાટ હોય, આંહીં તો પરોવેલાં મોતીની માળા છે. માળા તરીકે એ સુંદર છે. પણ એમાં મોતીની સંખ્યા તેમજ જાતો ભરચક હતી તે ઘટાડીને મેં ફક્ત થોડાં પણ શોભીતાં મોતીની મેળવણી કરી છે.

સંવનન, લગ્ન, ગર્ભાધાન અને પ્રસવ : એ તો પહેલા ખંડમાં જ આવી જાય છે, ખરા અનુભવો બીજા ખંડમાં છે. કોઇના દોષ વગર ઊભી થતી કલાકારના દંપતીજીવનની વિષમતાનો આ ચિતાર વેધક છે. પૃથક્કરણમાં સત્યપરાયણતા છે. પણ સર્વ પ્રસંગોના મેર સમો તો છે પત્નીના અન્ય પ્રણયી પ્રત્યે કલાકારના ઉદાર વલણવાળો અંતિમ પ્રસંગ. આત્મવિસર્જનની એ ભાવના આ કથાના પાત્ર અજિતની અન્ય સર્વ ધૂનોના ગર્ભમાં રહેલી આદર્શનિષ્ઠતાને અજવાળી આપે છે. અસલ પુસ્તકની ત્યાં જ થઈ જતી પૂર્ણાહૂતિ મને કલાત્મક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગે છે. કેમકે એ જ પરાકાષ્ઠા છે—જીવનની તેમજ લેખનની. મેં પણ મારા સંક્ષિપ્ત પુસ્તકને ત્યાં જ વિરામ લેવરાવ્યો છે. એની પછી આગળ લખવું એ મૂળ પુસ્તકનો ભારી દ્રોહ ગણાત.

'This is general, universal, topical. It is the working of life seen by a medern temperament બધા વિષયોનું આમાં થયેલું આલેખન સર્વગમ્ય છે, સર્વને પ્રતીતિકર છ ને લાક્ષણિક છે. માનવીની જીવનલીલાનું નૂતનયુગી સ્વભાવદૃષ્ટિએ થયેલું આ નિરીક્ષણ છે.'

આ ઉદ્‌ગારો 'Love's Pilgrimage' માટે ઉચ્ચારનાર વ્યક્તિ આ પુસ્તકને યોગ્ય રૂપમાં સમજી શકેલ છે, મને પણ આ અનુભવો સાર્વજનિક, સૌને લાગુ પડી શકે તેવા, ગૂજરાતમાં પણ મોજૂદ જોઈએ છીએ તેવા લાગવાથી મેં ગૂજરાતના ભાવનાભક્ત કલાકાર અજિતને ઊભો કર્યો.

મૂળે ગ્રંથકર્તાનું પોતાની છત્રીશ વર્ષની વયે લખેલું આ લખાણ ઉમ્મરની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમાં વિચારપ્રાબલ્ય અને વાણીપ્રાબલ્યનો સુમેળ નિરાશ ન કરે તેવો છે.

'ખીડેલાં દ્વાર'માં મૂળના અનુભવોને વફાદાર રહેવાનો યત્ન કર્યા છતાં તેવું ગૂજરાતી જીવનને બંધબેસતું સંયોજન કરવામાં નવા જ આનુષંગિક પ્રસંગો આણવા પડયા છે. ને મને સંતોષ છે કે શ્રી. અપ્ટનને જે કહેવાનું છે તેનો ભાવ મેં બદલ્યો નથી તેમ તેનું જોશ મેં તોડયું નથી. રૂપાંતરો કરવામાં મારો પ્રયત્ન મૂળ લેખકની કૃતિને રજૂ કરવાનો નથી હોતો. પણ આપણા પ્રાંતીય સંસારને સમાન અનુભવો દ્વારા રજૂ કરવાનો હોય છે. એથી વિશેષ કશું જ કહેવાનું નથી.

આ પુસ્તકના કાગળોના બે રંગો જુદા પડતા જણાશે એટલી વિકૃતિને માટે લેખક પોતે જ જવાબદાર છે. પ્રકાશકોએ કાગળોનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભેળસેળ કર્યો હોવાની શંકા કોઈ આણશો નહિ. હકીકત એ છે કે પહેલાં ૮૦ જેટલાં પાનાં છપાઈ ગયાં પછી તરત જ હું નવું લખાણ તેની સાથે ચાલુ રાખીશ એવી મારી ગણતરી, અન્ય રોકાણોના વિક્ષેપને લીધે ખોટી પડી. મૂળ પુસ્તકનો દરિયો ડોળવાની ક્રિયા બહુ અઘરી પડી, (આ કરતાં તો મૌલિક લખી કાઢવું ઘણું સહેલું!) વિક્ષેપો વધતા ચાલ્યા, નવું લખાણ લાંબા લાંબા ત્રણ સમયગાળામાં પસાર થઈને ટુકડે ટુકડે જ ઉતારી શકાયું. પ્રકાશકોની ધીરજની આવી કસોટી કોઈ બીજો ઓછો ખમતીધર પ્રકાશક હોત તો, વધુ પડતી આકરી ગણાત. શ્રી. આર. આર. શેઠનો હું આ ધીરજ બદલ આભાર માનું છું.

રાણપુર
તા. ૨૨-૭-'૩૯

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રકાશક: શાન્તિલાલ છોટાલાલ પારેખ: ભારતી પ્રકાશન મંદિર
દાણાપીઠ: ભાવનગર
મુદ્રક: શાન્તિલાલ છોટાલાલ પારેખ: શ્રી સરસ્વતી છાપખાનું
દાણાપીઠ: ભાવનગર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

પરાજયનો કાળલેખ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્યકારનું એટલે સર્વ પ્રદેશોના કલાકારોનું જીવન મોટે ભાગે સમરાંગણ સમું હોય છે. ખરું જોતાં તો પ્રત્યેક માનવીના જીવનમાં સંગ્રામો મંડાયા હોય છે. પણ સમરાંગણે સમરાંગણે વિશિષ્ટતાઓ ને વિચિત્રતાઓ પડેલી છે. સુક્ષ્મ સંકુલ ઊર્મિઓ જોડે કામ લેનારો કલાકાર વ્યવસાયમાં, લગ્ન સંસારમાં, જીવન પ્રત્યેનાં એકેએક વલણોમાં પોતાની નિરાળી જ લડાઈઓ લડી રહ્યો હોય છે ને એની લડાઈઓ ઉપર કાળલેખ લખાયો હોય છે. મોટે ભાગે તો પરાજયનો.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.
પોસ્ટ બૉક્સ ૯૭૮ • મુંબઈ-૧
પોસ્ટ બૉક્સ [illegible] • અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝવેરચંદ મેઘાણીની

લાંબી-ટૂંકી વાર્તાઓ

સત્યની શોધમાં ००	૩-૦-૦
નિરંજન ०००	૩-૦-૦
સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી ०००	૪-૮-૦
વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં ०	૨-૮-૦
અપરાધી ००	૪-૦-૦
સમરાંગણ ००	૩-૮-૦
વેવિશાળ ०००	૩-૮-૦
રા' ગંગાજળિયો ००	૩-૦-૦
બીડેલાં દ્વાર ०००	૩-૦-૦
ગુજરાતનો જય-૧ ०००	૩-૦-૦
તુલસીક્યારો ०००	૪-૦-૦
ગુજરાતનો જય-૨ ००	૩-૮-૦
પ્રભુ પધાર્યા ०००	૨-૮-૦
કુરબાનીની કથાઓ ०००००००	૧-૦-૦
દરિયાપારના બહારવટિયા ००	૩-૦-૦
જેલઑફિસની બારી ००	૧-૦-૦
પ્રતિમાઓ ००	૧-૧૨-૦
પલકારા ००	૩-૦-૦
મેઘાણીની નવલિકાઓ (૧-૨) ०००	૬-૮-૦
માણસાઈના દીવા ००	૨-૮-૦
વિલોપન ००	૩-૦-૦
વેરાનમાં ०००	૨-૦-૦
ડોશીમાની વાતો ०००००००	૧-૪-૦
દાદાજીની વાતો ००००००	૧-૪-૦

[० એ આવૃત્તિની સંખ્યા દર્શાવે છે]

લાખેક નકલો વેચાઈ ચૂકી છે

મળવાનું ઠેકાણું

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ભીમરાજ બીલ્ડિંગ • કાલબાદેવી • મુંબઈ-૨

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે • ગાંધીરસ્તો • અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

... PRINTERY, AHMEDABAD